

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Παρασκευή 21 Φεβρουαρίου 1997 • τεύχος 32 • δρχ. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 21 Φεβρουαρίου 1997
τεύχος 32, τιμή: 800 δραχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δραχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500 δραχ.
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δραχ.

Ευρώπη ..... δραχ.

Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δραχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δραχ.

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ, Γράφουν οι:
Σ. Γεωργιάτος, Φ. Πόνος, Ν. Προκόβας
Λ. Ρίτσαρτζις 5

Α. ΜΠΑΛΤΑΣ, «Έκσυγχρονισμός»
καί μπολσεβίκοι 10
Α. ΠΟΛΙΤΗΣ, 'Από τούς Ρωμαίους αυτοκράτορες
στούς ένδοξους αρχαίους προγόνους 12
Β. BERNSTEIN, Έκπαίδευση και δημοκρατία 21
Τ. ΚΡΙΣΤΕΒΑ, Τό πνεύμα τής εξέγερσης 26

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Μ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, 'Απάντηση σέ γράμμα 31
Β. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Η ήθικη
του πολιτικού λόγου 32
Δ. ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, 'Οι 'εις τής ποιητικής
του Μανόλη 'Αναγνωστάκη 35
Ρ. ΖΑΜΑΡΟΥ, Κ. Καρυωτάκης-Ν. Έγγονόπουλος:
δρόμοι παράλληλοι και τεμνόμενοι 39
Χ. ΣΤΕΚΑ, Είκοσι χρόνια μετά...
Γιά τή Δίνη 45

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 46

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ 47

ΕΚΔΟΤΗΣ
Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58
Τηλ. 3239.645 • FAX 3227706

Ρόντερικ Μπήτον

— ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

— Η πορεία της ελληνικής λογοτεχνίας από το 1821 μέχρι τις μέρες μας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ... Η άλλη άποψη στο βιβλίο

ΝΑ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΕΙ Η ΣΟΥΑΧΙΛΙ

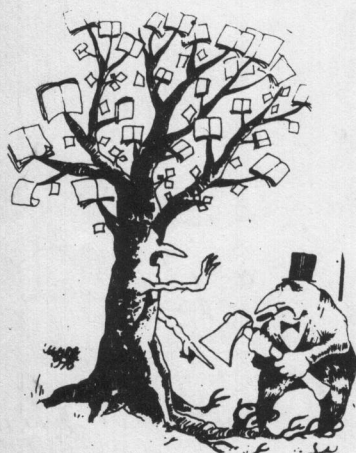
Στήν Καθημερινή (31.1) δημοσιεύτηκε ἡ ἀκόλουθη εἰδηση: κατὰ τήν ἔρευνα IPSOS πού πραγματοποιήθηκε σέ πέντε κράτη (Γαλλία, Ἰταλία, Γερμανία, Ἰσπανία, Βρετανία) στό πλαίσιο τῆς ἐκθεσης «EXPOLANGUES» στό Παρίσι, στό ἐρώτημα πού τέθηκε «ἐάν θά πρέπει νά ὑπάρχει μία καί μόνο γλώσσα στήν Ἐνωμένη Εὐρώπη, τό 56 % τῶν 5.000 ἐρωτηθέντων ἀπάντησε ἀρνητικά, ἔναντι 39 % πού ἀπάντησε θετικά. Ἐπίσης τό 45 % δέχθηκε ὅτι ἐάν ἐπικρατήσει μία ἐνιαία γλώσσα, αὐτή θά πρέπει νά εἶναι τά ἀγγλικά, ἄποψη μέ τήν ὁποία διαφώνησε τό 50 %».

Δέν ξενίζει καθόλου ἡ ἀνίχνευση τῶν ἀπόψεων 5.000 Εὐρωπαίων σχετικά μέ τή γλώσσα, τή μία καί μοναδική: ἄν διαβαστεῖ ἀνάποδα, εἶναι ἴσως μία πρώτη ἐκδήλωση προθέσεων τῶν ἰθυόντων τῆς Εὐρώπης, πλήρως ἐναρμονισμένη μέ ὅλα τά ἄλλα ἐπιτεύγματα πού ἐπίσης πρέπει νά ὀραματιζόμαστε, λέει, ἀπό κοινού ἐμεῖς οἱ λαοί (καί τῶν δύο ταχυτήτων): τό κοινό νόμισμα, τήν κοινή αὐξηση τῆς μισθολογικῆς ἀνταγωνιστικότητάς μας στίς διεθνεῖς ἀγορές (ἄρα μείωση μισθῶν καί παροχῶν), τόν κοινό τζίρο στά διεθνή χρηματιστήρια, τίς κοινές κοινωνικές (κατ' εὐφημισμόν) εὐαισθησίες, τόν κοινό εὐρωπαϊκό πολιτισμό. «Χριστιανικό» κατὰ τόν κ. Κόλ, ὁ ὁποῖος ἀγνοεῖ προφανῶς τή σύγχρονη γερμανική παροιμία «στό σπίτι τοῦ δημίου δέν μιλάνε γιά σκοινί». Τό κείμενο δέν διευκρινίζει τίς χρήσεις αὐτῆς τῆς «μίας ἐνιαίας γλώσσας» ὑποθέτω ὅμως (καί θέλω νά πιστεύω) ὅτι ἡ ἐπικρατούσα εὐρωγλώσσα θά χρησιμοποιεῖται κατὰ τίς ἐργασίες καί συνήθειες διαδικασίες τῶν ὀργάνων τῆς Κοινότητος μέ ἄλλα λόγια θά εἶναι ἡ γλώσσα πού θά ὀμιλεῖται καί θά γράφεται «ἐκεῖ», στίς Βρυξέλλες, τίς Φρανκφούρτες, τά Στρασβούργα κλπ., ἐνῶ ἐμεῖς «ἐδῶ» θά μπορούμε νά συνεχίσουμε νά μιλάμε ὅ,τι μᾶς εὐχαριστεῖ.

Στό πλαίσιο βέβαια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς «σφαιρικῆς οἰκονομίας» (ὄραμα, φόβητρο καί πανάκεια κάθε κακοῦ, τρία σέ ἕνα γιά μᾶς τοῦς εὐρωλαούς) τά ἀγγλικά ἀποτελοῦν «ὀρθολογική» ἐπιλογή θά ἦταν ἴσως πιό ἐκκεντρική ἢ ἐνδεικτική παντελοῦς ἔλλειψης ρομαντισμοῦ ἢ ἐπιλογή τῶν γαλλοφώνων ἢ τῶν γερμανικῶν, θά προβλημάτιζε ὡστόσο κάπως ἀκόμα καί ὄσους δέν πιστεύουν ὅτι ὁ συγχρωτισμός τῆς οἰκονομικῆς μέ τήν πολιτιστική κυριαρχία εἶναι ἀναπόφευκτος.

Φυσικά, οἱ ἐρευνητές τῆς IPSOS οὔτε κἀν διανοήθηκαν (ἔστω γιά πλάκα) νά θέσουν στό ἀντιπροσωπευτικό τους δείγμα τό ἐρώτημα: «Πῶς θά σᾶς φαινόταν, ἄν γιά λόγους σολομών-τειας γλωσσικῆς δικαιοσύνης καθιερωνόταν ὡς γλώσσα ἐργασιῶν τῆς Κοινότητος κάποια τρίτη, "κουφή", ἄσχετη, ἔστω σέ πρώτη ὄψη, μέ τήν ἐνδοξη παράδοση τοῦ "εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ", ἀλλά ἀναπόσπαστο τελικά κομμάτι τῆς ἱστορίας του, τήν ἀποικιοκρατία, ὅπως π.χ. ἡ γλώσσα σουαχίλι ἢ ἡ χίντου;» Γλώσσα πού θά ἐξασφάλιζε τή γλωσσική ἰσοτιμία τῶν παραγόντων τῆς Κοινότητος, καθώς θά μοιράζονταν καί τήν ἴδια ἀρχική δυσκολία ἐκμάθησης καί τήν ἴδια ἀμηχανία κάθε φορά πού διέπρατταν συντακτικό ἢ γραμματικό λάθος ἢ ἡ προφορά τους ἀπέκλινε ἀπό τήν θεωρούμενη ὡς στάνταρντ, ἐξαλείφοντας ἔτσι κάθε τυχόν «ἐλέω» ὑπεροχῆ.

Λουκία Ρίτσαρντς

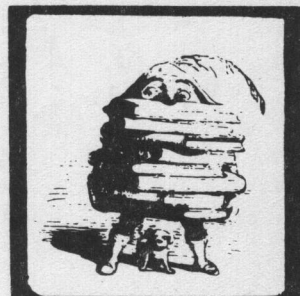

ΠΛΗΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ

Ἵπάρχει ἓνα νόστιμο πού λένε οἱ παθολόγοι ἀναφερόμενοι στοὺς προαιώνιους ἀντιζήλους τους, τοὺς χειρουργούς: ὅτι οἱ τελευταῖοι δέν θά ἔπρεπε κανονικά νά φοιτοῦν σέ ἰατρικές σχολές,

ἀλλά σέ σχολές... ἀδελφῶν νοσοκόμων. Ἡ σημειολογία τοῦ ἀστείου εἶναι πολλαπλή: στό «ματσό» φαινότυπο καί τό δασύτριχο τοῦ χειρουργοῦ ὁ παθολόγος ἀνέκαθεν ἀντιπαρέθετε τά ἄλφα τῆς νοημοσύνης του, στή δῆθεν ἀποτελεσματικότητα καί τή ριζικότητα τοῦ κόφε-ράφε τῆ σιγουριά τῆς ἐπιστημοσύνης του καί τή νηφαλιότητα τῆς ὀλιστικῆς του γνώσης. Φυσικά, ὄλα αὐτά λέγονται καί γράφονται λίγο ὑπερβολικά...

Ἐκεῖνο ὅμως πού δέν εἶναι καθόλου ὑπερβολή εἶναι ὅτι ἡ ρετσίνα τῶν χειρουργῶν θά ἐπεκταθεῖ σύντομα σέ ὅλους γενικά τοὺς γιατρούς. Καί ἐξηγοῦμαι. Προτείνεται ἀπό πολλοὺς οἱ ἰατρικές σχολές νά ἐξαιρεθοῦν ἀπό τίς μεταρρυθμίσεις πού ἐξήγγειλε πρόσφατα ὁ κ. Ἀρσένης καί ἡ ἰατρική νά παραμένει μιά «κλειστή» σχολή. Οἱ γιατροί, λένε, πρῶτον φοιτοῦν σέ ἐπαγγελματική σχολή καί δεῦτερον ὑπηρετοῦν «ιερό λειτούργημα». Ἐπομένως, ὁ ἀριθμὸς τους πρέπει νά ἐλέγχεται αὐστηρά καί ἡ ἐπιλογή τους πρέπει νά εἶναι προσεκτική. Δηλαδή, οὐ παντός πλεῖν ἔς Κόρινθον...

Αὐτά πρεσβεύουν ὀρισμένοι ἐπιφανεῖς μὴ-γιατροί, λίγο γιά ἀλατοπίπερο στή συζήτηση καί λίγο γιά νά φανεῖ ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις πού μελετῶνται δέν θά πρέπει νά εἶναι σαρωτικές, ἀλλά, ἀντίθετα, νά λαμβάνουν ὑπόψη τίς ἰδιαιτερότητες τοῦ κάθε κλάδου. Ἔ, μπορεῖ νά συμβάλει καί τό γεγονός ὅτι δέν θέλουν νά τὰ χαλάσουν μέ ἄλλους, ἐξίσου ἐπιφανεῖς, γιατρούς. Τί λένε ὅμως οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν ἰατρικῶν σχολῶν; Μερικοί, ἔστω καί ψιθυριστά, λένε σωστά πράγματα, ἀλλά οἱ περισσότεροι σιωποῦν μέ σημασία. Καί μπορεῖ κανεῖς νά προβλέψει τίς ἀντιδράσεις τους: ἀπό ἐποχῆς ν. 815 (1979), οἱ μεγαλοκαθηγητές τοῦ Ἀθῆνης ἰσχυρίζονταν πῶς δέν εἶναι δυνατόν νά ἰσχύσουν φιλελεύθερα μέτρα στήν ἰατρική ἐκπαίδευση, νά καταργηθεῖ ἡ ἔδρα, νά συμμετάσχουν οἱ φοιτητές στά κοινά, νά κατὰστραφεῖ ἡ ἱεραρχία. Διότι, δῆθεν, ἡ ἰατρική εἶναι κάπως σάν τό μοναστήρι ἢ τόν στρατό...

Ἀνησυχῶ διότι τό πράγμα πάει νά περάσει πλαγίως καί στό ντούκου, ἀφοῦ καί ὑποφιασμένοι ἀκόμα πανεπιστημιακοί ἔγραψαν πρόσφατα ὅτι στίς ἰατρικές σχολές μπορεῖ καί νά ἀρμόζει ἄλλο σύστημα πού δέν περιλαμβάνει ἀνοικτό ἢ ἐλεύθερο κύκλο σπουδῶν. Λάθος, βέβαια, μεγάλο καί πολλαπλό.

— Πρῶτον, οἱ γιατροί ἔχουν ἀνάγκη ἀπό περισσότερη, ὄχι λιγότερη, ἐπιστημοσύνη. Τά ξανάπαμε αὐτά, ἄς τὰ ἐπαναλάβουμε ὅμως. Φαντασθεῖτε ἓναν ψυχίατρο πού δέν καταλαβαίνει ἀπό γλωσσολογία, ἀλλά τό μόνο πού ξέρει εἶναι τό manual τῆς ψυχοθεραπευτικῆς καί τόν κατάλογο τῆς Ἀμερικανικῆς Ψυχιατρικῆς Ἑταιρείας ἓναν λειτουργικά ἀναλφάβητο παθολόγο πού δυσαρθεῖ ἢ ἀερολογεῖ μπροστά σέ ἓναν ἄρρωστο μέ AIDS ἓναν χειρουργό πού ἀγνοεῖ τή μικροβιολογία του καί τὰ χάνει μπροστά στίς μετεγχειρητικές λοιμώξεις.

— Δεῦτερον, οἱ ἰατρικές σχολές ἔχουν ἀνάγκη ἀπό περισσότερη, ὄχι λιγότερη, δημοκρατία. Ἀλήθεια, ποῖο εἶναι τό πλέον συντηρητικό κομμάτι τῆς πανεπιστημιακῆς κοινότητας; Μήπως οἱ ἀρχιτέκτονες ἢ οἱ κοινωνιολόγοι;

— Τρίτον, καί κυριότερον, ὅσο ἐπαγγελματική σχολή εἶναι ἡ ἱατρική, ἄλλο τόσο εἶναι καί τό χημικό, τό φυσικό, οἱ σχολές πού παράγουν δασκάλους τοῦ δημοτικοῦ, ὑπαλλήλους τῆς φαρμακευτικῆς βιομηχανίας καί φροντιστές τῶν ὁποίων τό «λειτουργήμα» εἶναι νά διαχειρίζονται τήν ἀγωνία χιλιάδων ἐφήβων.

Ἄρα τί πρέπει νά γίνει;

Η ἱατρική σχολή ἔχει ὄντως μιά ἰδιαιτερότητα. Τό ἀντικείμενό της εἶναι μεικτό καί, ἐν πολλοῖς, ἀποτελεῖ ὑβρίδιο ἀνάμεσα στίς θετικές καί τίς «ἀνθρωπιστικές» ἐπιστήμες. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν εἶναι μεγάλη καί ἡ βασική ἐκπαίδευση συνοδεύεται ἀπό μιά μακροχρόνια ἐξειδίκευση. Συνεπῶς, οἱ σπουδές τῶν γιατρῶν θά μπορούσαν νά χωρισθοῦν σέ τρεῖς κύκλους:

— Ἐναν κύκλο καθαρά «πανεπιστημιακό», δηλαδή ἐγκύκλιων σπουδῶν, πού θά περιλαμβάνει τά λεγόμενα προκλινικά ἀντικείμενα (βιολογία, φυσική, χημεία, μαθηματικά, ἀνατομική, φυσιολογία), ἐμπλουτισμένα μάλιστα μέ ἄλλα, ὅπως ἡ φιλοσοφία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ ψυχολογία.

— Ἐναν κύκλο καθαρά «ἱατρικό» πού θά περιλαμβάνει τά κλινικά ἀντικείμενα (παθολογία, χειρουργική κλπ.).

— Ἐναν κύκλο πρακτικῆς καί θεωρητικῆς μαθητείας σέ συγκεκριμένο κλινικό ἢ ἐργαστηριακό κλάδο πού θά καταλήγει στήν εἰδικότητα.

Τό λογικό θά ἦταν ὁ πρῶτος κύκλος νά χορηγεῖ πτυχίο στίς βασικές βιοϊατρικές ἐπιστήμες, ὁ δεύτερος πτυχίο ἱατρικῆς καί (μετά ἀπό ἐξετάσεις) περιορισμένη ἄδεια ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματος σέ νοσοκομεῖα καί κλινικές, ἐνῶ ὁ τρίτος νά ἐξασφαλίζει γενική ἄδεια ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματος.

Υπάρχουν βέβαια ἀρκετές λεπτομέρειες καί προϋποθέσεις πού θά πρέπει νά πληροῦνται γιά νά λειτουργήσει ἀποτελεσματικά ἕνα τέτοιο σχῆμα. Δέν εἶναι ὅμως οὔτε ἡ ὥρα οὔτε ὁ χώρος νά τό συζητήσουμε. Αὐτή τή στιγμή ἐκεῖνο πού ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι νά ἀρθρωθεῖ μιά μεστή ἀπάντηση στόν κίνδυνο πού ἔλλοχεύει: νά μείνει ἡ ἱατρική ἐκτός τοῦ νυμφῶνος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων. Ἀχρογωνιαῖος λίθος μιᾶς νέας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς πρέπει νά εἶναι ἡ κατάργηση τῶν δεσμῶν καί τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ φοιτητῶν σέ ὅλες ἀνεξαιρέτως τίς σχολές καί τά τμήματα. Τό πῶς θά ἐπιλυθοῦν τά τεχνικά καί τά συντεχνιακά προβλήματα τοῦ ενός καί τοῦ ἄλλου εἶδους, τά ὁποῖα ἀσφαλῶς καί προκύπτουν, εἶναι μᾶλλον δευτερεύουσας σημασίας μπροστά στήν ἀνάγκη νά ὑπάρξουμε ὡς ἐλεύθεροι ἄνθρωποι.

Καί, ὡς γνωστόν, ἡ πιό βασική προϋπόθεση γιά νά κερδίσουμε τήν ἐλευθερία μας καί νά μπορούμε νά τή συντηρήσουμε εἶναι νά μορφωθοῦμε πραγματικά.

Σπύρος Δ. Γεωργάτος

ΤΟ ΜΙΚΡΟΒΙΟ

ΤΗΣ ΜΑΝΙΑΚΗΣ ΥΓΙΕΙΝΗΣ

ἀγορά γεμάτη ἀπό τά πιό ἀπρόσμενα ἀποστειρωμένα προϊόντα. Ὅπως: ἀντιβακτηριακά στι-

Οἱ νεαρές Γιαπωνέζες προσδίδουν σήμερα στό ἔθνικό πάθος γιά καθαριότητα διαστάσεις μανίας. Σέ τέτοιο βαθμό ὥστε ἡ φοβία τοῦ μιάσματος νά τροφοδοτεῖ στό ἐξῆς μίαν ἀκμάζουσα

λό ἢ μικρές ὑπολογιστικές μηχανές (ἐφοδιασμένα ὅλα μέ ἀντιμικροβιακές οὐσίες), κάλτσες πού καταστρέφουν τίς ὁσμές, στεγνωτήρια ρούχων μέ αὐτόματο σύστημα ἀποστείρωσης, συσκευή πού πλένει καί σιδερώνει τά χαρτονομίσματα, μικρόφωνα μιᾶς χρήσεως γιά καραόκε ἢ τηλέφωνα, καί διάφορα σπρέι γιά τήν ἀπολύμανση τοῦ στόματος ἢ τῶν χεριῶν.

Χωρίς νά λέμε, ὅπως ὁ Ρύντγιαρντ Κίπλινγκ, ὅτι πρόκειται γιά «φυσική, ἔθνική καί πατριωτική ἀρετή», ὥστόσο τό πάθος γιά τήν καθαριότητα συνιστᾶ χαρακτηριστικό πού δέν τό μοιράζονται στήν Ἀσία οὔτε οἱ Κινέζοι οὔτε οἱ Κορεάτες. Ἡ καταγωγή τοῦ φαινομένου θά μπορούσε νά βρεθεῖ στίς παλιές τελετές κάθαρσης τῆς ἰνδουιστικῆς λατρείας. Στόν σύγχρονο κόσμο μετουσιώνεται σέ μία σχολαστική φροντίδα γιά τήν ὑγιεινή, μερικές ἐκφράσεις τῆς ὁποίας θά ἔκαναν τή Δύση νά χαμογελά. Ὅπως γιά παράδειγμα: οἱ εἰδικές φόρμες πού προορίζονται γιά τίς τουαλέτες ἢ μάσκες αἰθέρα πού φοριοῦνται στό στόμα ὥστε νά μήν μολύνει κανείς τοῦς διπλανούς του ἢ νά μήν μολυνθεῖ ὁ ἴδιος (καί ὄχι γιά νά προστατευθεῖ ἀπό τή μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας). Ἀλλωστε ἡ πεντακάθαρη ὄψη τῶν «ναῶν» τοῦ ἰαπωνικοῦ καπιταλισμοῦ καί τῶν δημόσιων χώρων εἶναι μέσα στίς χαρές τῆς πόλης.

Ἡ πρόσφατη τροφική δηλητηρίαση ἀπό τόν ἰό O-157, πού προκάλεσε 12 θανάτους, προφανῶς ἐνίσχυσε τήν ἐμμονή. Γιά νά ἀνταποκριθοῦν οἱ κατασκευαστές ἔριξαν στήν ἀγορά κάποια ἐξακόσια προϊόντα ἀποστειρωμένα ἢ ἀντιμικροβιακά, τά ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν ἕναν ἐτήσιο κύκλο ἐργασιῶν πού ἀνέρχεται στά 4,5 δις. γέν. Τό μανιακό κύτό «κυνήγι» τῶν μικροβίων, πού περιγράφεται λεπτομερῶς σέ ἕνα Ἐγχειρίδιο κινδύνων μόλυνσης, γίνεται ἀπό τή νέα γενιά, καί ἰδιαίτερα ἀπό τίς νέες γυναῖκες πού φθάνουν σέ ἀκρότητες: τό ἔντονο καί ἐπαναλαμβανόμενο πλύσιμο τῶν δοντιῶν (οἱ πωλήσεις ὀδοντόκρεμας πενταπλασιάστηκαν μέσα σέ τέσσερα χρόνια) ὅπως καί τῶν χεριῶν μετά ἀπό κάθε εἶδος ἐπαφῆ καί ἡ συστηματική χρήση χάρτινων «προστατευτικῶν καλυμμάτων» τουαλέτας στίς δημόσιες τουαλέτες εἶναι μερικές ἀπό τίς ἐκδοχές του.

Ἡ ἐπιτυχία τοῦ φορητοῦ «μπιντέ», συσκευή μπαταρίας στό μέγεθος κανάτας γιά μπίρα, τό ὀνομάζουν «Petit Washlet», ἔχει ἤδη πουλήσει 200.000 κομμάτια μέσα σέ ἕναν χρόνο, εἶναι ἄλλο ἕνα σύμπτωμα αὐτοῦ τοῦ ὑγιεινιστικοῦ πυρετοῦ. Ἡ παστίλια πού καταστρέφει τίς ὁσμές τῶν κοπράνων ὥστε νά μήν ἐνοχληθεῖ ἀπό τίς μυρωδιές ὁ ἐπόμενος χρήστης γνωρίζει μεγάλη ἐπιτυχία μεταξύ τῶν νεαρῶν Γαπωνέζων. Ὅπως καί τά περισσότερα ἀντιμικροβιακά προϊόντα, δημιουργήθηκε ἀρχικά γιά νά διευκολυνθοῦν οἱ ἀποκλειστικές πού ἀσχολοῦνταν μέ ἠλικιωμένους πού ὑπέφεραν ἀπό ἀκράτεια, στό ἐξῆς ὁμως τήν ἔχει ἰδιοποιηθεῖ ἡ φοβία γιά τίς ὁσμές τοῦ σώματος.

Γιά τοῦς ψυχολόγους αὐτή ἡ ἰδεοληψία μέ τήν καθαριότητα τείνει νά γίνεῖ παθολογική: φοβία γιά τήν ἀνθρώπινη ἐπαφή, ἄγχος πού προκαλεῖται ἀπό τόν διαρκή φόβο γιά κάποια μόλυνση... Μεταξύ τῶν παιδιῶν ἡ βρισιά τῆς μόδας εἶναι νά ἀποκαλεῖς τό φίλο σου «μικρόβιο». Νέα κοινωνική ἀσθένεια, ἡ ὑγιεινιστική αὐτή μανία ὀξύνει τόν τεχνητό χαρακτήρα ἐνός καθημερινοῦ περιβάλλοντος πού κυριαρχεῖται ἤδη ἀπό τό πλαστικό, αὐτή τήν «ἀπομίμηση», ἔγραφε ὁ Ρολάν Μπάρτ, «πού καταργεῖ τήν ἱεραρχία τῶν οὐσιῶν...».

Φιλίπ Πόνος
(Monde 7.2.97)

ΚΑΤΑΔΙΩΞΕΤΕ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ

ὅπως ὑποβληθεῖ ἐντός 24 ὡρῶν ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἑβραίου [...]». (ἄρθρο 5 τῆς ἀπόφασης γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν Ἑβραίων, κυβέρνηση τοῦ Βισύ, 10 Δεκεμβρίου 1941).

«Ὅλοι ὅσοι ἔχουν ὑποβάλει σχετική δήλωση καὶ ἔχουν φιλοξενήσει κάποιον ξένο πού πραγματοποιεῖ ἰδιωτική ἐπίσκεψη, ὅπως αὐτό προσδιορίζεται στὸ παρὸν ἄρθρο, ὑποχρεοῦνται νὰ ἐνημερώσουν τὶς δημοτικές ἀρχές στὶς ὁποῖες ὑπάγονται σχετικά μὲ τὴν ἀναχώρηση τοῦ ξένου [...]». (ἄρθρο πρῶτο τοῦ σχεδίου νόμου γιὰ τὴ μετανάστευση, Νοέμβριος 1996).

Ἡ γαλλική κυβέρνηση ἔχει τόσο ἀδύνατη μνήμη;

Χιλιάδες καλλιτέχνες, διανοούμενοι, ἀγρότες, ὑπάλληλοι, ἐργάτες, ἐπιστήμονες, μετανάστες δεύτερης ἢ τρίτης γενιᾶς καλοῦν σὲ «πολιτική ἀνυπακοή» σὲ περίπτωση πού ψηφιστεῖ αὐτός ὁ νόμος καὶ διοργανώνουν πορεία διαμαρτυρίας ἐναντίον τοῦ ἠλεκτρονικοῦ φακελώματος τῶν ξένων καὶ τῆς μετατροπῆς ὅλων τῶν πολιτῶν σὲ καταδότες, στὰ πρότυπα τῶν ὄσων συνέβαιναν στὰ σκοτεινά χρόνια τῆς κατοχῆς.

Κάτι τέτοιοι νόμοι σὲ κάνουν νὰ αἰσθάνεσαι ξένος στὴν ἴδια σου τὴν πατρίδα. Ὅποτε, ἂν θέλεις νὰ εἶσαι νομότυπος, θὰ πρέπει νὰ αὐτοκαταδοθεῖς...

Νίκος Προκόβας

Επενδύστε στην «Εποχή» και κερδίστε δύο ταξίδια

Η Εποχή

2001-91

Τώρα που τα ομόλογα φορολογούνται η **Η Εποχή** σας προτείνει μια εναλλακτική Επένδυση:

Την αγορά Λαχνού για την χρηματοδότηση του μηχανολογικού της εξοπλισμού. Το κέρδος είναι διπλό: **Η Εποχή** γίνεται τεχνολογικά αυτοδύναμη και εσείς συμμετέχετε στην κλήρωση για 2 (δύο) ταξίδια στο εξωτερικό.

ΠΡΩΤΟΣ ΛΑΧΝΟΣ Ταξίδι 7 ημερών για δύο άτομα (πληρωμένα εισιτήρια, ξενοδοχεία, κλπ) στη Ν. Υόρκη.

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΛΑΧΝΟΣ Ταξίδι 7 ημερών για δύο άτομα (πληρωμένα εισιτήρια, ξενοδοχεία κλπ) στη Βουδαπέστη και την Πράγα.

ΤΙΜΗ ΛΑΧΝΟΥ **5.000 δρχ**

Η κλήρωση θα γίνει σε πανηγυρική συγκέντρωση - γιορτή στα γραφεία της εφημερίδας (Ακαδημίας 62) την Τρίτη 29/4/96 και παρουσία του συμβολαιογράφου Γ. Αδαμίδα.

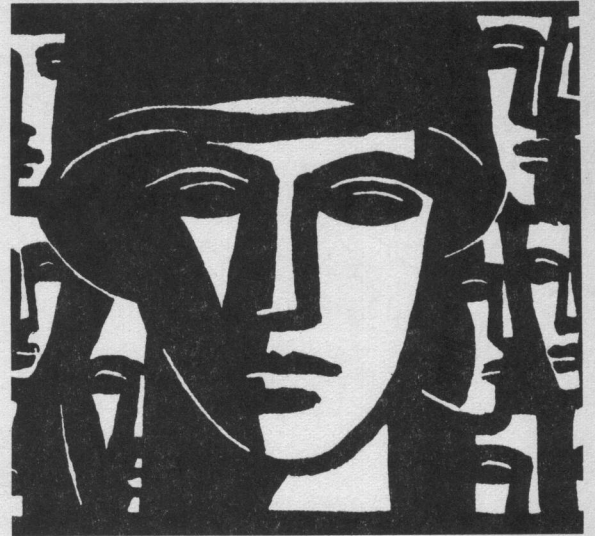
«ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ» ΚΑΙ ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΟΙ

του Άριστείδη Μπαλτά

Ας υποθέσουμε — πράγμα καθόλου βέβαιο — ότι η έννοια «έκσυγχρονισμός» έχει στα καθ' ἡμᾶς κάποιο νόημα πολιτικού-στρατηγικού χαρακτήρα. Ἐς υποθέσουμε επιπλέον — πράγμα ακόμη λιγότερο βέβαιο — ότι τὸ νόημα αὐτὸ δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἐπίτευξη κάποιων ἀφηρημένων οικονομικῶν δεικτῶν ἀλλὰ ἔχει καὶ κάτι νὰ κάνει μὲ τὸν τρόπο πού παράγουν καὶ συναλλάσσονται, τουλάχιστον, οἱ συμπατριῶτες μας. Ἐς υποθέσουμε τέλος — καὶ ἐδῶ προσεγγίζουμε τὰ ὅρια μιᾶς ἐπιστημονικῆς φαντασίας πού δὲν εἶναι κἂν ἐπιστημονική — ὅτι ἡ κυβέρνηση διαθέτει τὰ ἐφόδια, τὰ μέσα, τὴ θέληση, τὴν ἀνιδιοτέλεια, νὰ νομοθετήσει, νὰ ἐποπτεύσει, νὰ διαχειριστεῖ τοὺς τομείς τῆς ἀρμοδιότητάς της μὲ τρόπο πού νὰ συμβιδιάζεται μὲ τὴ στρατηγική τοῦ «έκσυγχρονισμού» πού ἡ ἴδια διατύπωσε καὶ θέλει νὰ προωθήσει.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, δηλαδή θεωρώντας ὅτι ἰσχύουν ὅλες αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις, ἄς ἐπισκεφθοῦμε ἀπὸ πῶς κοντὰ ἐπὶ μέρους τὸπους γιὰ νὰ διαπιστώσουμε τὸ τί θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ἐκεῖ στοιχειωδῶς ὁ «έκσυγχρονισμός». Στὰ σχολεῖα, γιὰ παράδειγμα, θὰ σήμαινε, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα βέβαια, τὸ νὰ ὑπάρχουν τζάμια στὶς αἰθουσες, τὸ νὰ λειτουργεῖ κανονικὰ τὸ καλοριφέρ καὶ οἱ τουαλέτες νὰ ἔχουν χαρτί. Στὰ ἀεροδρόμια καὶ στοὺς σταθμούς θὰ σήμαινε ἀερόπλانا καὶ βαπόρια καὶ λεωφορεία καὶ τρένα νὰ φεύγουν λίγο-πολύ στὴν ὥρα τους μὲ τὸ κανονικὸ, περίπου, πληθὸς ἐπιβατῶν. Στὰ νοσοκομεία θὰ σήμαινε τὸ νὰ μὴν ὑπάρχουν ράντζα στοὺς διαδρόμους, τὸ νὰ μὴν παίρνει (σχεδόν) κανένας γιατρός φακελάκι, τὸ νὰ βασιλεύει περισσότερη καθαριότητα ἀπ' ὅ,τι στοὺς ἄλλους δημόσιους χώρους. Στὸ Δημόσιο ἐν γένει θὰ σήμαινε τὸ νὰ πηγαίνουν στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ νὰ κάνουν σὲ εὐλόγο χρόνο τὴ νόμιμη δουλειὰ σου χωρὶς νὰ χρειάζεται οὔτε νὰ τσακωθείς οὔτε νὰ πληρώσεις οὔτε νὰ δώσεις μέσο. Καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὁ καθένας μας μπορεῖ νὰ φανταστεῖ ὅσα ἀνάλογα παραδείγματα θέλει. Γιατί ὁ «έκσυγχρονισμός» μὲ αὐτὴ τὴ στοιχειώδη ἐννοια συμποσοῦται σὲ αὐτὰ πού θὰ εὐκόλυναν νόμιμα τὴ ζωὴ τοῦ καθενὸς μας χωρὶς νὰ θίγεται ἄ priori κανένας, ἐνὸς παράλληλα ὅλοι ἢ σχεδόν ὅλοι θὰ τηροῦσαν τὶς συμβατικές, τουλάχιστον, ὑποχρεώσεις τους.

Τὸ ἐνδιαφέρον, ὁμως, εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅτι τίποτα ἢ σχεδόν τίποτα ἀπὸ αὐτὰ τὰ «έκσυγχρονιστικά» δὲν ἐξαρτᾶται ρητὰ καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν κυβέρνηση κατ' ἀποκλειστικότητα. Δη-

λαδή ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού ἰσχύουν πράγματι ὅλες οἱ ὑποθέσεις πού κάναμε στὴν ἀρχή, ὁ «έκσυγχρονισμός» δὲν φαίνεται καθόλου ἐξασφαλισμένος. Ἴσως αὐτὸ ἀκούγεται περίεργο ἀλλὰ ἂν τὸ σκεφτοῦμε λίγο δὲν εἶναι. Γιατί προφανῶς κάτι λείπει. Τί λείπει; Μὰ ὁ ὁδολὸς τοῦ καθενὸς μας, ἡ δική μας προσπάθεια, γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ περιφημοῦ στόχου. Ὅποτε, μιᾶς κι ἀρχίσαμε, ἄς κάνουμε ἀκόμη μιὰ ὑπόθεση. Ἐδῶ πού φτάσαμε δὲν ἔχουμε νὰ χάσουμε τίποτα.

Ἐς υποθέσουμε λοιπὸν ἐπιπλέον ὅτι ὁ «έκσυγχρονισμός» ἀποτελεῖ τὴ μόνη ἀποδεκτὴ πολιτικὴ «στρατηγική» τὴν σήμερον ἡμέραν ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας μας. Δηλαδή ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιά πολιτικὴ δύναμη, κανένας ἢ περίπου κανένας «φορέας» πολιτικός, συνδικαλιστικὸς ἢ ἄλλος πού νὰ διαφωνεῖ πολιτικὰ μὲ τὸν «έκσυγχρονισμό» καὶ νὰ διατυπώνει τὴ δική του ἀντίπαλη στρατηγική. Καὶ ὀπλισμένοι μὲ αὐτὸ τὸ ἐπιπλέον δεδομένο, ἄς ἐπισκεφθοῦμε ξανά κάποιον τόπο τῆς ἀρεσκείας μας γιὰ νὰ δοῦμε τί θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ πῶς ἀντίστοιχα θὰ ἐπραττε κάποιος ἐνεργὸς πολίτης πού θὰ ἔλεγε νὰ συμβάλει ἀκριβῶς τὸν δικὸ του ὁδολὸ στὸν ἐκεῖ «έκσυγχρονισμό». Τὸ ὅτι ὁ ἐν λόγω πολίτης εἶναι ἐνεργὸς σημαίνει, πολὺ ἀπλά, ὅτι ὁ ἴδιος θέλει νὰ ζήσει μὲ ἀξιοπρέπεια ὅπου βρισκεται καὶ ὅτι εἶναι διατεθειμένος νὰ κάνει αὐτὰ πού περνοῦν ἀπ' τὸ χέρι του πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἄλλωστε, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ὑπόθεσή μας, ὁ «έκσυγχρονισμός» ἀποτελεῖ τὴ μόνη ὑπαρκτὴ πολιτικὴ στρατηγική, αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα ἀρκοῦν γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν πλήρως τὸ τί σημαίνει ἐνεργὸς πολίτης.

Ἀκόμη κι ἔτσι, ὁμως, ὁ ἐνεργὸς πολίτης μᾶς ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει μεγάλες ἐκπλήξεις καὶ ἄλλα τόσα προβλήματα. Εἶναι περίπου βέβαιο ὅτι ἂν δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ τυχερός, οἱ πῶς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς διπλανούς του θὰ μιλοῦν ἴσως τὸν ἐν λόγω «έκσυγχρονισμό» ἀλλὰ οὐδόπως θὰ τὸν πράττουν. Δὲν λέμε ὀνόματα καὶ δὲν θίγουμε ὑπολήψεις. Ἄλλὰ σὲ ὅλους λίγο-πολύ τοὺς χώρους ὅπου οἱ συμπατριῶτες μας παράγουν καὶ συναλλάσσονται, αὐτὰ πού συμβαίνουν κάτω ἀπὸ τὸ τραπέζι κατὰ κανόνα κυριαρχοῦν σὲ αὐτὰ πού συμβαίνουν ἀπὸ πάνω. Παρασυναλλαγές κάθε εἶδους, νόμιμες μίζες καὶ ἡμινόμιμα, ἀπὸ τὴν πλατιά χρήση, λαδώματα, κουμπαριές καὶ διευκολύνσεις ὅλων τῶν λογίων, τὸ «κἂν» το καὶ δὲν θὰ μετανιώσεις, τὸ «ὄλοι τὸ κάνουν, γιατί ὄχι κι ἐγώ», ἢ ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ, ὅπως

ἀποδεικνύεται, μέθοδος τῆς «κλωτσιᾶς πρὸς τὰ πάνω». πλεῖστα ὅσα ἄλλα γενικά καὶ εἰδικά κατὰ χώρους φτιάχνουν τὸ δίχτυ πού θά βγῆ νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἐνεργὸς πολίτης μας. Στὸ βαθμὸ δὲ πού δὲν μπλεχτεῖ καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ — πρᾶγμα, πιστέψτε με, καθόλου εὐκόλο — λίγες εἶναι οἱ δυνατότητες πού ἀνοίγονται μπροστά του.

1. Ἄν, πρῶτον, ἔρχεται ἀπὸ «ἄλλου», δηλαδή δὲν ἔχει καταλάβει τὴν κοινωνία στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ, δεύτερον, χαρακτηρίζεται γιὰ κάποιους περιεργούς λόγους ἀπὸ μιά ἰσχυρὴ προτεσταντικὴ κοινία, τότε μπορεῖ νά καταγγεῖλει τὴν κατάσταση στοὺς ἀρμόδιους καὶ νά ἐπιδιώξει νά βρεῖ τὸ δίκιο του ἀπὸ κεῖ. Ὑπάρχουν κάποιες ἐλάχιστες πιθανότητες νά πετύχει κάτι ἔτσι, ἀλλὰ μᾶλλον ὁ ἴδιος δὲν θά μπορεῖ σὲ ἐξῆς νά σταθεῖ καθόλου στὸ χῶρο του. Αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος τῆς προσπάθειας συμβολῆς στὸν «ἐκσυγχρονισμό» διὰ τῆς αὐτοπυρπολήσεως.

2. Ἄν δὲν ἔρχεται ἀπ' «ἄλλου» καὶ, παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ κάποιους ἰδιοσυγκρασιακούς λόγους, δὲν θέλει νά μπλεχτεῖ ὁ ἴδιος σὲ τὸ δίχτυ, τότε μπορεῖ νά κρατήσῃ τὴ θέση του καὶ νά κάτσει, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴ γωνία του, θεωρώντας ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς πού θά βγάλει τὸ φίδι ἀπὸ τὴν τρύπα. Εἶναι πολὺ πιθανόν τότε νά ἀναγνωρίσουν κάποτε οἱ διπλανοὶ τὴ διαφορικότητά του καὶ ὁ ἴδιος μάλιστα νά κερδίσει γι' αὐτὸν τὸ λόγο τὸ σεβασμὸ τους. Ἀλλὰ βέβαια τότε θά πάψει νά εἶναι ἐνεργὸς πολίτης. Δὲν πρόκειται δηλαδή ἐδῶ γιὰ ἐνεργὸ προσπάθεια συμβολῆς στὸν «ἐκσυγχρονισμό». Πρόκειται γιὰ μέθοδο σωτηρίας τῆς ψυχῆς.

3. Ἄν, γιὰ ἰδιοσυγκρασιακούς καὶ πάλι λόγους, οὔτε θέλει νά μπλεχτεῖ σὲ τὸ δίχτυ ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά κάτσει σ' αὐτὰ του, δηλαδή ἂν παραδόξως ἐπιμένει νά θέλει νά εἶναι ἐνεργὸς πολίτης, τότε ἕνα καὶ μόνον τοῦ ἀπομένει: νά βρεῖ ἄλλους δύο ἴδιους, ἢ περίπου ἴδιους, μὲ αὐτὸν καὶ νά κάνει μιά τριάδα. Μιά κομμουνιστικὴ τριάδα. Δηλαδή νά γίνῃ μολοσεβίκος.

Τὶ ἔννοῶ «μολοσεβίκος»; Μὰ τὸ σύνολο καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν ἰδιοτήτων πού ἡ παράδοση (ἢ ὁ μῦθος) τείνει (ἢ τουλάχιστον εἵπνε) νά ἀποδώσῃ στοὺς καλοὺς ἐκείνους ἀνθρώπους. Ἄναφέρομαι, πρῶτον, σὲ «προσωπικές» ιδιότητες. Ὁ ἐνεργὸς πολίτης μας ὀφείλει ὄχι μόνον νά εἶναι ἀλλὰ καὶ νά φαίνεται ἀδαμάντινος, ὑπεράνω κάθε δυνατῆς ὑποψίας. Αὐτὰ πού λέει καὶ αὐτὰ πού κάνει δὲν πρέπει νά ὀφείλονται οὔτε νά φαίνονται ὅτι ὀφείλονται σὲ κάποιους δικούς του ἰδιοτελεῖς λόγους, προσωπικούς, συγγενικούς, κομμαροκεντρικούς, ἀθλητικούς, πατριωτικούς, κομματικούς ἢ ὅ,τι ἄλλο. (Κάπως ἔτσι ὄριζε καὶ ὁ Μάρξ τοὺς κομμουνιστὲς σὲ τὸ *Μανιφέστο*.) Ἡ ἀφοσίωσή του στὸν «ἐκσυγχρονισμό» καὶ ἡ αὐταπάρησή του δὲν πρέπει νά γνωρίζουν ὅρια. Πρέπει νά εἶναι ἔτοιμος νά διακινδυνεύει, νά σκέφτεται, νά συσκέπτεται, νά συζητᾷ, νά συνειδητοῖ, ὥρες ἀτέλειωτες, γιὰ τὰ πῶς μεγάλα καὶ τὰ πῶς μικρά (συνήθως τὰ πῶς μικρά). Πρέπει νά εἶναι διατεθειμένος νά ἀμελήσῃ τὴν οἰκογένειά του καὶ νά ξεχάσῃ τὸ σπῆτι του (ἀλλὰ ποτέ τὴ δουλειά του) γιὰ ὅσον καιρὸ χρειαστεῖ, ἐνδεχομένως πολὺ. Πρέπει νά ἔχει νεῦρα ἀτσάλινα ἀπέναντι στὶς ἀντιξοότητες καὶ ἀμέτρητη κατανόηση γιὰ ὅσους δὲν εἶναι ἴδιοι μὲ αὐτὸν. Πρέπει νά εἶναι ἤρεμος, χαμογελαστός, προσηνής ἀλλὰ καὶ νά μπορεῖ νά θυμώνει πραγματικά τίς φορές πού θά χρειαστεῖ. Καὶ ἄλλα πολλὰ πού ὁ καλόπιστος ἀναγνώστης μπορεῖ νά καταλάβει καὶ νά προσθέσει.

Ἄναφέρομαι, δεύτερον, σὲ ιδιότητες πολιτικές. Ἡ τριάδα πού λέγαμε πρέπει ὄντως νά φτιάσῃ νά συνιστᾷ «τὸ κόμμα σὲ χῶρο τῆς». Συγκεκριμένα, πρέπει νά εἶναι σὲ θέση νά προχω-

ρήσῃ στὴ «συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης κατάστασης» μὲ τὴν ἀπαιτούμενη ἐπάρκεια. Πρέπει νά εἶναι σὲ θέση νά διαγράψῃ τὴ συναφὴ στρατηγικὴ καὶ τακτικὴ, δηλαδή νά προδιαγράψῃ τοὺς στόχους πού μπορεῖ νά ἐπιτύχει βραχυπρόθεσμα καὶ νά ἐκπονήσῃ, τουλάχιστον στὶς γενικές του γραμμές, τὸ πολιτικὸ σχέδιο πού θά συνδέει τοὺς στόχους αὐτοὺς μὲ τοὺς μακροπρόθεσμοις στόχους τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» σὲ χῶρο εὐθύνης τῆς. Πρέπει νά μπορεῖ νά ἀναγνωρίζῃ πάντοτε τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς συγκυρίας καὶ νά δρᾷ ἀνάλογα. Πρέπει νά διαθέτῃ τὴν ἀπαιτούμενη εὐελιξία ὥστε νά μπορεῖ νά ἐπαναπροσδιορίσῃ τοὺς τακτικούς στόχους, ἐφόσον χρειαστεῖ, χωρὶς ὅμως νά χάνει οὔτε στιγμή ἀπὸ τὰ μάτια τῆς τοῦ μακροπρόθεσμοις στόχους τῆς τριάδας ἢ νά θέτουν στὴν παραμικρὴ ἀμφισβήτηση τὴν ἠθικοπολιτικὴ τῆς εἰκόνα. Δὲν πρέπει ἐπ' οὐδενὶ ὁ στόχος νά ἀγιάσῃ τὰ μέσα οὔτε νά φανῇ ποτέ κάτι τέτοιο.

Μοιάζουν ὑπερβολικά ὅλ' αὐτὰ καὶ ἀναντίστοιχα μὲ τὸν λιμὸ στόχο του «ἐκσυγχρονισμοῦ»; Γιὰ νά δεῖτε ὅτι δὲν εἶναι, ἀρκεῖ μόνον νά προσπαθήσετε εἰλικρινᾶ νά ἀναλογιστεῖτε τὸ τί ἀπαιτεῖται γιὰ νά δουλέψῃ στοιχειωδῶς «ἐκσυγχρονισμένα» ἕνα πολεοδομικὸ γραφεῖο, μιά ὑπηρεσία τῆς Ἐφορίας, ἕνα πανεπιστημιακὸ τμήμα.

Ἄν ὅμως ὄντως ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης δὲν θά λείψῃ νά θέσῃ ἕνα ἐρώτημα. Καὶ μάλιστα, τουλάχιστον κατὰ τὰ φαινόμενα, ἕνα ἐρώτημα ἀπολύτως καθοριστικὸ. Καλά, γιατί νά τὰ κάνει ὅλ' αὐτὰ ὁ ἐνεργὸς πολίτης μας; Τρελὸς εἶναι; Γιατί τὸ μόνον πού θά ἐπιτύχει μὲ τὴν τριάδα του καὶ μὲ ὅλο τὸν τερατώδη κόπο πού θά καταβάλῃ εἶναι τὸ νά λειτουργήσῃ καλύτερα ὁ καπιταλισμὸς σὲ χῶρο του καὶ νά βγάλουν περισσότερα κέρδη οἱ ἄστοι. Ὁμολογῶ δὲ μὲ παρησία ὅτι ἐδῶ, τουλάχιστον μὲ τίς ὑποθέσεις πού ἔκανα στὴν ἀρχή, δὲν εἶμαι δυστυχῶς σὲ θέση νά ἀπαντήσω πειστικά. Ἄν μολαταῦτα πιεζόμουν, θά τολμούσα νά πῶ κάτι ἰδιαίτερα ἀπλό, σχεδὸν αὐτονόητο: τὸ νά ζεῖ μὲ στοιχειώδη ἀξιοπρέπεια σὲ χῶρο τῆς δουλειᾶς του ἴσως καὶ νά ἀποτελεῖ αὐτὰξιά γιὰ τὸν ἐνεργὸ πολίτη μας. Ἄλλωστε τί ἄλλο περιεχόμενο μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἔννοια «ἐνεργὸς πολίτης»;

Ὁμολογῶ ὅμως ὅτι στὴν ἀκρῆ τῆς γλώσσας μου ἔρχεται καὶ κάτι ἀκόμη: Ἴσως, λέω ἴσως, νά ὑπάρξῃ μιά τέτοια μολοσεβίκικη δουλειὰ σὲ πολλοὺς χώρους, ἂν τριάδες σὰν αὐτὲς πού προσπάθησα νά σκιαγραφήσω ὑπάρξουν καὶ πολλαπλασιαστοῦν, ἴσως τότε, ἐπαναλαμβάνω, ἴσως, τὸ συνολικὸ διακύβευμα νά γίνῃ κάτι πολὺ σημαντικώτερο ἀπὸ τὸν στοιχειώδη «ἐκσυγχρονισμό». Ἴσως. Ἄλλωστε ἐνδέχεται καὶ οἱ πλήρως ἀκατανόητοι Ζαπατίστας νά λένε κάτι συναφές... Ἴσως. Ἀλλὰ ξαναμπαίνουμε σὲ τὸν χῶρο μᾶς ἐπιστημονικῆς φαντασίας πού δὲν εἶναι κἀν ἐπιστημονικὴ. Ὅποτε καλύτερα εἶναι τὸ νά σταματήσουμε ἐδῶ...

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ ΣΤΟΥΣ ΕΝΔΟΞΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΠΡΟΓΟΝΟΥΣ

του Άλέξη Πολίτη

Δυσκολευόμαστε πολύ νά καταλάβουμε, οί σημερινοί Νεοέλληνες, ότι ή αίσθηση τής συνέχειας του έλληνικού έθνους, έτσι όπως τή γνωρίσαμε από τήν περιορέουσα ατμόσφαιρα ή τό σχολείο, ήταν ένα νεόπλασμα κατασκευασμένο στά μέσα περίπου του περασμένου αιώνα, και ότι ή κυρίαρχη, συντριπτικά πλειοψηφούσα άποψη των Νεοελλήνων διανοουμένων πού όραματίστηκαν και πραγματοποίησαν τήν Έπανάσταση και τή δημιουργία ενός ανεξάρτητου έλληνικού κράτους αισθανόταν πολιτισμική και πολιτική συγγένεια μονάχα μέ τούς αρχαίους, και θεωρούσε ολόκληρη τή βυζαντινή περίοδο ως ένα τμήμα τής υπόδουλης ιστορίας των Έλλήνων, άπλή συνέχεια τής ρωμαιοκρατίας.

Πραγματικά, αν κάποιος είχε διανοηθεί νά σφυγμομετρήσει τίς άπόψεις των λογίων κατά τή διάρκεια του πρώτου μισού του περασμένου αιώνα, όπως τό έκανε εκ των υστέρων ό Κ.Θ. Δημαράς σέ άλληπάλληλες εύκαιρίες, θά διαπίστωνε εύκολα πώς οί περισσότεροι, και μάλιστα οί πιό συγκροτημένοι και οί σταθερότερα προσηλωμένοι στήν έννοια τής εθνικής ανεξαρτησίας, θά δήλωναν, όπως και έγραφαν, ότι ή ελληνική ανεξαρτησία καταλύθηκε στά 338 π.Χ., μέ τή μάχη τής Χαιρώνειας: ύστερα ήρθαν οί διάφοροι κατακτητές* πρώτα οί Μακεδόνες του Φιλίππου και του Άλέξανδρου, έπειτα οί Ρωμαίοι, και έσχατοι οί χειρότεροι όλων, οί Τούρκοι.¹ 'Ο Άγώνας και τό εθνικό κράτος στηρίχτηκαν ιδεολογικά στήν έννοια τής άμεσης διαδοχής τής αρχαίας ελληνικής δόξας* όλα τά σύμβολα (σημαίνουσες λέξεις, έμβλήματα, γλώσσα), ακόμα και αυτή ή όνομασία των κατοίκων πού σήκωσαν τά όπλα προσαρμόστηκαν σ' αυτήν. 'Η αρχαία ιστορία, ό αρχαίος πολιτισμός πλημμύριζε τήν έπαναστατική λογισύνη, και ή ρομαντική αντίληψη του ελληνικού Βυζάντιου και τής συνέχειας του έθνους άργησε πολύ νά ριζώσει — τουλάχιστον μία μέ δύο γενιές ύστερα από τόν Παπαρρηγόπουλο και τόν Ζαμπέλιο, χωρίς ποτέ νά εκτοπίσει, βέβαια, τήν αρχαιοελληνική αίγλη.

'Όλα έτούτα είναι γνωστά* άδιάφορο αν υποθαμίζονται στή μέση εκπαίδευση και, πολύ περισσότερο, στήν ιδεολογική συγκρότηση του μέσου μορφωμένου Νεοέλληνα. 'Εκφραμεί ώστόσο ένα έρώτημα, πού δέν έχει νομίζω έπαρκώς διερευνηθεί: Πότε ακριβώς διαμορφώθηκε αυτή ή αίσθηση τής άμεσης διαδοχής των νεότερων από τούς αρχαίους Έλληνες — χωρίς δηλαδή τήν παρέμβαση των Βυζαντινών — και αν έντοπίσουμε κάποια χρονολογικά όρια, μέ ποιά ιδεολογικά κρυσταλλώματα θά πρέπει νά τή συσχετίσουμε;

Είπαμε ότι όσα άναφέραμε έως τώρα άφορούν τίς συνειδήσεις των λογίων. Για τούς άγράμματους και τούς άγροτικούς πληθυσμούς οί πληροφορίες πού μπορούμε νά συγκεντρώσουμε είναι ελάχιστες* πιστεύω ότι ό μικρός αριθμός τους ώστόσο συνιστά καθεαυτός μία άξια λόγου μαρτυρία: δέν πρόκειται για πληροφορίες πού χάθηκαν, πού δέν άποθησαυρίστηκαν έγκαίρως, πρόκειται για πληροφορίες πού δέν ύπήρξαν. Μ' άλλα λόγια ό άγροτικός κόσμος δέν περιλαμβάνει στό νοητικό του σύμπαν πάρα μία πολύ θολή και μικρής σημασίας για τήν έσωτερική συνεκτικότητα του αντίληψη για τό παρελθόν* καθώς δίδει τήν έννοια του χρόνου μέ βάση τόν έτήσιο κύκλο τής σποράς και του θερισμού, ή τόν βιολογικό κύκλο τής ζωής, ή γραμμική ανάπτυξη του χρόνου, ή τόσο σημαντική για τή δική μας κοσμοαντίληψη, άπουσιάζει είτε έμφανίζεται σποραδικά, άπλό αντικαθρέφτισμα κάποιων άκουσμάτων πού δέν βαραίνουν ιδιαίτερα.²

'Ανάμεσα στους λογίους και τούς άγράμματους ύπάρχουν οί έγγράμματοι — σωστότερα, μία κλίμακα, πού βέβαια είναι δύσκολο νά στρωματογραφήσουμε έπακριδώς. Για αυτούς διαθέτουμε κάποιες μαρτυρίες πού άποτυπώνουν κάπως τίς αντιλήψεις τους. Άς ξεκινήσουμε από ένα χωρίο του J.C. Hobbhouse, άνθρωπου δηλαδή προσεκτικού και δέξυνα* χρονολογείται τό 1809, και γράφεται ως σχόλιο στήν έντονη παρουσία τής άρ-

1. Δέν νομίζω ότι χρειάζεται νά παραπέμψω ειδικά σέ ένα έργο του Κ.Θ. Δημαρά* οί τέσσερις εύρειες συναγωγές των έργων του, *La Grece au temps des Lumieres*, Γενεύη 1969, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Έλληνικός Ρωμαντισμός, και Ιστορικά φροντισματα*, Άθήνα 1992 έπιμ. Πόπη Πολέμη, μπορούν νά άρκέσουν. Για τή στάση άπέναντι στους Μακεδόνες έχω συγκεντρώσει κάποια λίγα ένδεικτικά παραδείγματα στή μελέτη μου *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες 1830-1880*, Άθήνα 1993, 40-43.

2. Αυτό νομίζω φαίνεται αρκετά καθαρά και σέ θέματα πού άγγίζουν ιδιαίτερα τούς άγροτικούς πληθυσμούς, όπως ή ληστεία και ό άρματολισμός (βλ. τήν έργασία μου «Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824 (Κλέφτες και άρματολοί)», στό Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, *Η Έπανάσταση του 1821. Μελέτες στή Μνήμη τής Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Άθήνα 1994, 43-61. Νομίζω μάλιστα πώς τά όσα σημειώνει ό Κ. Παπαρρηγόπουλος «περί των φρονιμάτων του λαού» για τήν ιστορία του, σέ έναν πολύ σχετικό μέ τό θέμα μας λόγο του του 1888 (βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Άθήνα 1986, 383-384, και Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορικά πραγματεία*, Άθήνα 1889, 201) άποτελούν ή αντίληψεις λογίων, ή, όπως στήν περίπτωση του Βλαχάδα, ύστερογενή κατασκευάσματα.

χαιότητας στά κείμενα τῶν Θουρίων¹ συνοψίζει ἐμπειρίες ἄμεσες, ἀλλά καί γνώσεις διβλιακές: «Μπορεῖ ἡ ὑπόμνηση τοῦ Λεωνίδα στούς Ἕλληνες νά μοιάζει μέ κοινοτυπία, ἀλλά ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς καί γι' αὐτόν, καί γιά τούς ἄλλους ἥρωες τῆς ἀρχαιότητος ὁ πολὺς λαός δέν ἔχει παρά μιὰ ἐξαιρετικά μπερδεμένη ἰδέα, καί εἶναι ἐλάχιστοι ὅσοι ἐπεκτείνουν τὰ ἐνδοξα χρόνια σέ ἐποχές παλαιότερες ἀπό τούς Γραικοὺς αὐτοκράτορες. Αὐτοὶ πού συνήθως ἀρέσκονται νά ἀνατρέχουν σέ παλαιότερες ἐποχές, ἐπισημαίνουν τὴν ἰσχύ καί τίς ἀρετές ἐσῶτων τῶν ἡγεμόνων, καί ξεκινοῦν τὴν ἱστορία τους μέ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο, τὸν Βασιλέα τῶν Ρωμαίων.

Οἱ ἐλπίδες τους ὅλες κατευθύνονται πρὸς τὴν ἀποκατάσταση τοῦ βυζαντινοῦ βασιλείου, στοῦ πρόσωπο ὁποιοῦδήποτε χριστιανοῦ, ἀλλά ἰδιαίτερα χριστιανοῦ τῆς ἐκκλησίας τους, καί πιστεύω πῶς δέν θά τοὺς ἦταν καθόλου εὐπρόσδεκτη ἡ προοπτικὴ ἐγκαθίδρυσης μιᾶς ἀνεξάρτητης συμπολιτείας κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀρχαίων δημοκρατιῶν τους. Τὰ δλέμματα τους ἔχουν στραφεῖ φυσικά πρὸς τὴν Ρωσία γιά περισσότερο ἀπὸ μισὸν αἰῶνα, καί ὁ καθένας γνωρίζει πολὺ καλά τίς δύο ἀπελπισμένες προσπάθειές τους νά δημιουργήσουν μιὰν ἀλλαγὴ εὐνοϊκῆ γιὰ τὴ δύναμη αὐτὴ στὴν καρδιά τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας».³

Δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα, ἀρχές τοῦ 1824, μιὰ παρόμοια μαρτυρία, πάλι ἀπὸ τὸν ἀγγλόφωνο χῶρο: ἓνας Ἀμερικανὸς αὐτὴ τὴ φορά, σέ γράμμα του πρὸς ἀγνωστο παραλήπτη, προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει γιατί δέν εἶναι φιλέλληνας. Ἀφοῦ ἐπισημαίνει πῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦταν οἱ περισσότεροὶ δούλοι, ὅτι ἡ χώρα ὑποτάχθηκε γιά αἰῶνες σέ σειρά κατακτητῶν καί ἡ φυλετικὴ τῆς ἰδιοσυστασίας ἀλλάξε, ὅτι ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἀριστοκρατικά ἀποτελοῦσαν τὴν παραγωγὴ ἑνὸς ἐλάχιστου πυρήνα ἐλευθέρων, καταλήγει: «Οἱ Νεοέλληνες δέν ξέρονται τίποτε περὶ Θουκυδίδη, Ἀριστοτέλη, Σόλωνα καί τίς ἄλλες διασημότητες τῶν παλαιότερων χρόνων» οἱ παραδόσεις τους δέν προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορία, καί δέν εὐχονται νά γίνουν δημοκράτες, παρά νά ἀποκτήσουν ἓναν αὐτοκράτορα ἢ ἀπόλυτο ἀφέντη τῆς δικῆς τους θρησκείας».⁴

Προτοῦ προχωρήσουμε μᾶς χρειάζεται μιὰ τρίτη μαρτυρία, ἡ μὴν πού καλύπτει κάπως τὸν χῶρο τῶν ἀγραμμάτων πληθυσμῶν, ἀντλημένη ἀπὸ σύγχρονο ἀπολύτως τοῦ Hobhouse, τὸν Stackelberg, πού πραγματοποιεῖ ἀνασκαφές στὶς Βάσσεες. Ὁ λόγος εἶναι γιά τούς ποιμένες τῆς περιοχῆς: «Ζεῖ ἀκόμη μεταξὺ τους ἡ φήμη τῶν Ἑλλήνων. Μέ τὸ ὄνομα αὐτὸ χαρακτηρίζουν καθετὶ τὸ ἥρωικό καί λίγο ὑπερφυσικό, ἀλλά εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὸ νά θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τους κληρονόμους τῆς αἰγλης τῶν ἀρχαίων κατοίκων. Ὁ ἀπλὸς βοσκὸς θεωρεῖ τοὺς Ἕλληνες προγόνους τῶν Φράγκων, τοὺς θεωρεῖ ξένους μέ ἐπίδοση στὶς τέχνες, πού κάποτε ἦταν κυρίαρχοι τῆς χώρας, καί ἔτσι μάλιστα ἐξηγοῦν τίς συχνές ἐπισκέψεις τῶν ξένων περιηγητῶν καί τὴ σημασία πού ἀποδίδουν σέ ὅλα τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἄν καί σ' αὐτὸ τὸν διαφεύδει ἡ αὐτοπεποίθηση τῶν ἄλλων Ἑλλήνων», τῶν περισσότερων μορφωμένων, δηλαδή.⁵ Καί τὸ ταίρι τῆς, ἀπὸ ἓναν ἐπίσης ἀνασκαφέα στὴν Αἴγινα, τὸν Cockerel: «Ἡ καλύτερη τάξη τῶν Ἑλλήνων ἔχει κάποιον σεβασμὸ γιά τὴν ἀνώτερη μόρφωση τῶν Φράγκων: ἓνας ἄνθρωπος καλόγερος ἢ παπάς μέ ρώτησε ἂν πιστεύα πῶς ἦταν Φράγκοι ἢ Ρωμοὶ οἱ ἀρχαῖοι, τοὺς ὁποίους καὶ αὐτοὶ τιμοῦν».⁶

Ξέρομε βέβαια ὅτι ἡ ταύτιση τῶν Ἑλλήνων μέ τοὺς γίγαντες ἦταν διαδεδομένη⁷ τυπικός ἐξηγητικός μῦθος πού ἐρείδεται στὴν πανανθρώπινη τυπικὴ ἐνός ἀπωλεσθέντος παραδείσου. Ξέρομε ἐπίσης ὅτι ἡ λαϊκὴ ταύτιση «Ἑλληνας ἴσον εἰδωλο-

λάτρης», καί στὴν περίπτωσή μας «ἄπιστος», Φράγκος, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση: «δέν εἴστενε Ἕλληνες», ἔλεγε ὁ Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς στοὺς ἀκροατές του, «δέν εἴστενε ἀσεβεῖς, αἰρετικοί, ἄθεοι, ἀλλά εἴστενε εὐσεβεῖς ὀρθόδοξοι χριστιανοί».⁷ Ὅμως ἡ σύνδεση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μέ τοὺς Φράγκους πρέπει νά ὀφείλεται μᾶλλον σέ συμπερασματικὸ συλλογισμό τῆς συγκυρίας⁸ μού εἶναι ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλοῦ,⁸ καί μᾶς βοηθεῖ νά συλλάβουμε πόσο θολὴ καί ἀσταθῆς ἦταν ἡ ἀντίληψη γιά τὸ παρελθόν στοὺς ἀγροτικούς, ἢ ποιμενικούς στὴν περίπτωσι ἐποῦτι, πληθυσμοῦς: τροποποιεῖται ἀνάλογα μέ τὰ ἐκάστοτε δεδομένα, συνάπτεται μέ τὴν παρουσία ἐκείνου πού ἐρωτᾶ.

Ἄν τώρα ἐπιχειρήσουμε νά συσχετίσουμε τίς μαρτυρίες, μπόροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ πληθυσμοὶ πού δέν εἶχαν πρόσβαση στὴ νεοτερικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν μιὰ ἀόριστη αἰσθησιὴ τοῦ παρελθόντος, πού τὸ συνέδεαν μέ τὸ Βυζάντιο καί τὸ διαφοροποιοῦσαν ὁλότελα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο, εἰδωλολατρι-

3. J.C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia*, Λονδίνο 1813, 588. Ἀμέσως πρὶν ἔχει ἀφηγηθεῖ τὸ γνωστὸ περιστατικὸ τοῦ Λόντου, πού ἐνθουσιάζεται παράφορα τραγουδώντας κάποιον θούριο.

4. Βλ. D.N. Robinson, *America in Greece*, Νέα Ὑόρκη 1948, 143-144: «The modern Greeks know nothing of Thucydides, Aristotle, Solon and other worthies of olden times; their traditions go no further than the Byzantine Empire, and their wish is not to be republicans, but to have an Emperor or absolute master of their own religion». Τὸ γράμμα, μέ ἡμερομηνία 22.1.1824, σέ συλλογὴ πού ἀπόκειται στὴ Philadelphia δέν μπόρεσα νά ἐντοπίσω κατὶ γὰρ τὴν προσωπικότητα τοῦ Breck, ἢ γιά τὸ πῶς καί πότε ἀπέκτησε τίς πληροφορίες του. Πάντως ἀπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ ἀπόσπασμα γίνεται κατὰδηλὴ ἡ δημοκρατικὴ καί διαφωτιστικὴ ὀπτικὴ του³ ἀλλά δέν πρέπει νά ἀποκλείσουμε βέβαια τὴν περίπτωσι νά στηρίζεται καί στὸν Hobhouse.

5. O.M. von Stackelberg, *Der Apollotempel zu Bassar in Arcadien*, Ρώμη 1826, 14. Δανεῖζομαι τὴν ἑλληνικὴ μετάφρασι ἀπὸ τὴν Catherina Philippa Braecken, *Κυνηγοὶ ἀρχαιοτήτων*. Θεσσαλονίκη |1984|, 319.

6. Τσάρτες Ρόμπερτ Κόκερελ, «Ἀφαία. Τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς», στοῦ Ὁ πρετὸς τῶν μαρμάρων, ἐπιμ. Γιώργος Τόλιας, Ἀθήνα 1996, 110.

7. Βλ. Ἰω. Β. Μενοῦνος, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ διδαχές*, Ἀθήνα |1979|, 115-116. Ἀκόμα πῶς καλά διακρίνουμε τὴν ἀρχαϊκὴ σημασία τοῦ ἐπιθέτου σέ ἓναν ἄλλο του λόγο, ὁ.π., 298. Ἡ ἀντίληψι αὐτὴ ἔλκει φυσικά τὴν προέλευσή της ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς πατέρες⁴ τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι διατηρεῖται βαθιὰ ὡς τὸν 19ο αἰῶνα: σέ παρασελίδια σημείωσι, ἐξαιρετικὰ ἀνορθόγραφη, μιᾶς *Παλαιᾶς Διαθήκης* τοῦ 1840, διαβάζουμε «διὰ τὰ εἰδωλα τὰ γλυπτὰ ὀπού προσκυνοῦν οἱ Ἕλληνες», βλ. ἀρχμ. Νικόδημος Παυλόπουλος, *Τὸ Α. Β. Γ τοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων τῆς Ι.Μ. Λειμῶνος*, Μυτιλήνη 1976, 78.

8. Ἀκριβέστερα νομίζω πῶς ἀποτυπώνει τὰ πράγματα ὁ Σ.Α. Κουμανοῦδης στὸν *Στράτη Καλοπύχειο*. Ὁ λόγος εἶναι γιά τὸν Στράτη, πού ὀδοιπορεῖ γιά τὴ Λιβαδιά: «προέβαινε γενναίως, λόφους, φάραγας/ὀπίσω του ἀφίναν, οὐτ' ἐπρόσχευ, /ἂν κορφοδοῦνι πού κανέν ἐπρόβαλλεν/ἐξαιφνης εἰς τὰ πέριξ, στολιζόμενον/μέ κάστρον τῆς ὥρας μεσαιωνικόν/ἢ σκαλισμένα τῶν Ἑλλήνων μάρμαρα./ Ἐκεῖνα διὰ Φράγκους ὅτι ἴστανται/αὐτὸς ἦν πεπεισμένος, ὡς καί πάμπολλοι/τῶν τότε καί τῶν τώρα διδασκάλων μας», Ἀθήνα² (1888) 12-13 καί³ 1901, 8 (στὴν ἐκδ. τοῦ 1851 δέν ὑπάρχει τὸ χωρίο). Παρόμοια σημειῶνε καί στά Προλεγόμενα τοῦ Ἀττικῆς ἐπιγραφῆς ἐπιτύμβιοι: «...τὰ χαρτῖα μέ τὰς πέτρας, καί δέν θεωροῦνται αὐταὶ αἱ τελευταὶ ὡς ἔξενον παραμῦθι», μὴ προσήκον δῆθεν τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλά μόνον τοῖς Φράγκοις, ὅπως ὄχι ὀλίγοι δυστυχῶς τῶν παρ' ἡμῖν γραμματισμένων φρονοῦσιν», Ἀθήνα 1871, σελ. δ' (δανείζομαι τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν ἀνεκδοτὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Μαριλίζας Μητσοῦ).

κό κόσμος: είναι ακριβώς ή μεσαιωνική αντίληψη, εκείνη που και η Έκκλησία διοχέτευε για αιώνες στο ευρύ ποιμνίο, ή αντίληψη που ταυτίζει το έμεις με τους Χριστιανούς, που θεωρεί πως στο «δικό μας γένος» περιλαμβάνονται όσοι αναγνωρίζουν ως κορυφή την Παναγία, ή, σε κοσμικότερο επίπεδο, το οικογενειακό Πατριαρχείο.

^ε **Ω**στόσο στο επίπεδο της λογιολογίας, και με διάμεσο ακριβώς την αρχαία ελληνική γλώσσα, η Έκκλησία δεν είχε καμία δυσκολία, ως τα τέλη περίπου του 18ου αιώνα, να ταυτίζει ενίοτε το ποιμνίο με τους απογόνους των 'Ελλήνων' «και ήμεις, τό μέγα ποτέ και επιφανές των 'Ελλήνων γένος», έλεγε, από τον άμβωνα του Πατριαρχείου στη δεκαετία του 1760, ο Σαμουήλ Χαντζερής¹⁰ «οί των 'Ελλήνων άξιοι άπόγονοι Ρωμαίοι/άπαντα ή όμήγυρις, γηραιοί τε και νέοι/της ανατολικής φημί τέκνα της εκκλησίας» διαβάζουμε στο *Προσκυνητάριον της Μονής Μεγίστης Άγίας Λαύρας*, γραμμένο τό 1770.¹¹ Η αντίφαση όμως δεν γινόταν ιδιαίτερα αισθητή, καθώς τό ούσιαστικό χαρακτηριστικό του «έμεις» δεν δρισκοτόταν στο παρελθόν, στην καταγωγή, παρά στο παρόν, στην πίστη. Αυτό θά φανεί καθαρότερα αν περιοριστούμε σε έναν συγγραφέα και σε ένα έργο τό παράδειγμά μας θά είναι ο *Κήπος χαρίτων* του Καιοάριου Δαπόντε, μιά φλύαση, αλλά πότε πότε και χαριτωμένη, περιήγηση στον ελληνικό χώρο.

Αντικρίζοντας λοιπόν κάποιες στήλες στην Κωνσταντινούπολη, που ανάγονταν στα χρόνια του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου, ο Δαπόντες σχολιάζει: «λείψανα της προχθειςίνης δικής μας έξουσίας». Στη Σάμο πάλι, μπροστά σε ένα αρχαίο κάστρο: «άνδρειας της ελληνικής καθρέφτης τό καθένα /τά 'δλεπα και έθαύμαζα, και έλεεινολογούσα/τό γένος μας τό τωρινό και έδακρυροούσα», ενώ λίγο παρακάτω, μπροστά σε μιά αρχαία κολώνα: «θέαμα να 'ναι θαυμαστό, σάλπιγξ και της άνδρειας/των πάλαι προπατόρων μας, αλλά και της σοφίας». Κρατώ για την ώρα τη λεπτή αλλά κρίσιμη διάκριση ανάμεσα στους πάλαι προπάτορες και την προχθειςίνη έξουσία, και προχωρώ στο τελευταίο παράθεμα. Είμαστε πάλι στη Σάμο, και περιγράφονται τά χωριά της: «Όλα δέ χριστιανικά, όλα, έλεει θείω/έδω κανείς δέν κατοικεί, κανείς άλλο περνάο/Έβραϊός, Τούρκος, άπαγε, άλλη φυλή καμία, /Αρμένης, Φράγκος, Λούτερος' παντού 'Ορθοδοξία». ¹² Λοιπόν, φυλή και πίστη ταυτίζονται, και τό «έμεις» όρίζεται από την όρθοδοξία.

Πρέπει πάντως να έχουμε κατά νου ότι ή σύνδεση με τά κλασικά χρόνια καθόλου δέν κυριαρχούσε: όλα τά ιστορικά βιβλία που γράφονταν ή κυκλοφορούσαν στον ελληνικό χώρο ως και τό τρίτο, τουλάχιστον, τέταρτο του 18ου αιώνα — δέν λογαριάζω τη μετάφραση του Ρολλίνου, καθώς άνήκει σε διαφορετική συνάφεια — αναφέρονται στο χριστιανικό παρελθόν, αφήνοντας έξω από την όπτική τους τον αρχαίο ελληνισμό' μιά συνέχεια της από κτίσεως κόσμου έβραϊκής μυθολογίας. Για να μείνουμε στο παράδειγμα του Δαπόντε, τό ιστορικό του έργο *Βίβλος Βασιλειών*, έμμετρο τέκνο κατά τά βασικά του στοιχεία του *Χρονογράφου* του ψευδο-Δωρόθεου, άρχίζει με τη γέννηση του Χριστού' ή θεοκεντρική νοοτροπία του συγγραφέα και της εποχής διαφαίνεται ακόμα καλύτερα από την, έπίσης συμπλημματική, *Γεωγραφική Ιστορία*, όπου, άφου όλοκληρώσει την περιγραφή της οικομένης, συνεχίζει με την περιγραφή του «Παραδείσου» και του «Αδη».¹³ Από τά χρόνια του 'Ιουλίου Καίσαρα άρχίζουν και τά Έκκλησιαστικών τε και πολιτικών βιβλία δώδεκα του 'Αθανάσιου Κομνηνού-Ύψηλάντη, από τά όποια εκδόθηκαν, σε μεταγενέστερα χρόνια, μόνο τά τέσσερα τελευταία βιβλία, *Τά μετά*

την 'Αλωσιν — τό ίδιο συμβαίνει και με τά άλλα, χειρόγραφα είτε τυπωμένα, ιστορικά έργα που γνωρίζουμε.¹⁴

Από τά λιγοστά που μπορούν να συγκεντρωθούν πάλι για τις ελληνικές βιβλιοθήκες του 18ου αιώνα, διαπιστώνουμε ότι ή σειρά της *Βυζαντιδας* είναι από τά ελάχιστα ιστορικά βιβλία που άπαντώνται συχνά¹⁵ είναι χαρακτηριστικό πως τό 1672 ό πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, ό μαρκήσιος de Nointel, χαρίζει στον πατριάρχη μιά σειρά της γαλλικής έκδοσης¹⁶ — και μάλιστα πατριάρχη ήταν ό Διονύσιος

9. «'Αγλαίσμα του όρθοδόξου γένους» άποκαλεί την Θεοτόκο ό λόγιος μοναχός 'Ανθίμος ό 'Ολυμπιώτης στα τέλη του 18ου αιώνα, σε κείμενο που περιλαμβάνεται στο χφ. αρ. 220, σελ. 274' για τό χφ. βλ. Β. Σκουβαράς, *'Ολυμπιώτισσα*, 'Αθήνα 1967, 413-416. Παρόμοια έκφραση συναντάμε και στον Κοσμά τον Αιτωλό, βλ. 'Ιω. Β. Μενοΰνος, *δ.π.*, 222. «'Εγώ είμι τό γένος», έλεγε στην Κωνσταντινούπολη ή 'Ελένω 'Εμφιενηθήδενα, ή φιλενάδα του Πατριάρχη Ευγένιου, άμέσως μετά τά γεγονότα της 'Επανάστασης, «δηλούσα ότι αυτή άγει και φέρει τον άρχηγό του γένους», βλ. Μ.Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικής Ιστορίας μνημεία 'Α' Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι*, 'Αθήνα 1922, 6.

10. Στο *Διαταγαί γάμων*, Κωνσταντινούπολη 1767' χρησιμοποιώ την επανέκδοση του Γ. Βαλέτα, *Λόγοι πατριωτικοί άπλοσύνθετοι... Σαμουήλ Χαντζερή*, 'Αθήνα 1948, 55-56, πβ. και 85.

11. Βενετία 1772, 158. Παίρνω τό παράθεμα από τον Em. Legrand, *Bibliographie Hellenique du 18eme siecle*, II, Παρίσι 1918, αρ. 768. Μισό αιώνα ωρίτερα τό Πατριαρχείο, καταδικάζοντας τον Μεθόδιο 'Ανθρακίτη τό 1723 για τά ανοήματά του προς τις ιδέες τό Διαφωτισμού, έκρινε σκόπιμο να προσθέσει στις κατηγορίες ότι: «οΰδέ παιδείας και διδασκαλίας τυχών ύγιους, οΰτε μήν του καθ' 'Ελληνας λόγου πεπειραμένος καλώς, ως που μαρτυρούσιν αυτόν τά άσύντακτα και σολοικίζοντα συγγράμματα αυτού», έκφράσεις που φανερώνουν την προσκόλλησή της Έκκλησίας στην αρχαία γλώσσα. (Η καταδίκη του Μεθόδιου έχει εκδοθεί πολλές φορές' παραπέμπω στον Μιχ. Καλινδέρη, *Ό κώδιξ μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη 1974, 105).

12. Χρησιμοποιοΰ την έκδοση του Γαβριήλ Σοφοκλή, 'Αθήνα 1880, 118, 115, 117, 141 αντίστοιχα' Περντίο, δηλ. per Dio. Πρόσφατα τό έργο επανεκδόθηκε ('Αθήνα 1995) από τον Γ.Π. Σαββίδη.

13. Η χειρόγραφη *Βίβλος Βασιλειών* δρισκεται στη Μονή Σηροποτάμου' περιγραφή της από τον Σπ. Λάμπρο, 223-224. Όρισμένα άποσπάσματα, χαρακτηριστικά τό ύφους, από τον ίδιο τον Λάμπρο, στο *Collection des romans grecs*, Παρίσι 1880, xcix, και Em. Legrand, *Δακικαί έφημερίδες*, I. Παρίσι 1880, σελ. φε' φθ', II, Παρίσι 1881, 40-41. Περιγραφή και δείγματα της *Γεωγραφικής Ιστορίας*, *δ.π.*, III, Παρίσι 1888, 1vii-1xxi.

14. Τό «γνωρίζουμε» είναι τρόπος του λέγειν: ελάχιστα είναι γνωστά ή προσιτά. Τέτοια είναι λόγου χάρη ή *Επιτομή της ιεροκοσμικής Ιστορίας* του Νεκτάριου 'Ιεροσολύμων, Βενετία 1677, που επανεκδόθηκε με έπιμέλεια του Παν. Φ. Χριστόπουλου (μαζί με τη σημαντική μελέτη του Μ.Ι. Μανούσακα) τό 1990, ή όσα έξέδωσε ό Κ.Θ. Σάθας στον τρίτο τόμο της *Μεσαιωνικής βιβλιοθήκης*, Βενετία 1872. Για τά υπόλοιπα στηρίζομαι στα όσα, περιληπτικά και από δεύτερο χέρι, συγκεντρώνει ό Διον. Α. Ζακυνθινός στο «Μεταβυζαντινή και νεώτερα ελληνική ιστοριογραφία», *Μεταβυζαντινά και Νέα 'Ελληνικά*, 'Αθήνα 1978, 23-66, και στα έργα γενικής άναφοράς. Πβ. και Χ.Γ. Πατρινέλης, *Πρώμη νεοελληνική ιστοριογραφία 1453-1821*, Θεσσαλονίκη² 1990 (πολυγραφημένες πανεπιστημιακές παραδόσεις). Για τις άρχές του 17ου αιώνα άποκτά κανείς μιά πρώτη, έναργέστατη όμως εικόνα, που στηρίζεται σε πλούσιο υλικό από τό 'Όλγα Γκράτσιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονολογίας του 17ου αιώνα*, 'Αθήνα 1996.

15. Στηρίζομαι στην «αίσθητή» μου στατιστική που προκύπτει από ένα corpus καταλόγων βιβλιοθηκών που έχουν συγκεντρωθεί στο Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών του Ε.Ι.Ε.

16. Παίρνω την πληροφορία από την Olga Augustinos, *French Odysseys*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1994, 82, που παραπέμπει στον Laborde, *Athenes aux XVe, XVIe et XVIIe siecles*, I, Παρίσι 1854, 98-100.

Δ' ο Μουσελίμης, γνωστός διβλιόφιλος. (Σημειώνω, παρενθετικά και προτρέχοντας, πώς εκατόν είκοσι δύο χρόνια αργότερα ένας Γάλλος πρόξενος κουβαλούσε, για ανάλογα δώρα, κιβώτια με τόμους της *Encyclopedie*.¹⁷) Τό 1805, όταν ο W.M. Leake βρίσκεται στα Ίωάννινα, αναφέρει για τις διβλιοθήκες τους: «Υπάρχει επίσης μία συλλογή διβλίων στον μητροπολιτικό ναό, αλλά οι Πατέρες και η Βυζαντινή Ιστορία είναι σχεδόν τα μόνα έργα για τα όποια μπορούν να περηφανεύονται οι καλόγεροι».¹⁸

Ξέρουμε ακόμα ότι ο Δημ. Καταρτζής συνέστηνε την άναγνωση της *Βυζαντιδος*, και ότι αυτή θα παραμείνει σε χρήση ως τα χρόνια της Επανάστασης τουλάχιστον, αλλά από τό 1809 θα συμβιώνει με τό σχολίο του Κοραή: «ή ανάγνωσις αυτής άλλο δέν έπροξένησε εις τούς νούν έχοντας Γραικούς παρά λύπην διά τας άνοησίας τών Γραικωρωμαίων αυτοκρατόρων».¹⁹ Ίδίως όμως τό έξάτομο συμπλήμα πού μετέφρασε «εις τό κοινόν ήμέτερον ιδίωμα» ό Ίωάννης Στάνος, και πού εκδόθηκε τό 1767 στή Βενετία, άποτελεί τή βαρύνουσα μαρτυρία του ένδιαφέροντος για τή *Βυζαντιδα*, και τό κατ' έξοχήν τεκμήριο της ιστορικής αίσθησης: ακολουθώντας τούς Βυζαντινούς χρονογράφους, ό Στάνος άρχίζει από κτίσεως κόσμου και εκτείνεται ως τίς μέρες του.²⁰

Αυτή ή χριστιανική όπτική του παρελθόντος ριζώνει δέβαια στήν ίδια τήν αίσθηση του παρόντος: ό κόσμος είναι έργο του Θεού, ή πορεία του είναι ή σύγκρουση πίστης και άπιστίας, τό κεντρικό ανθρώπινο πρόβλημα είναι ή μελλοντική σωτηρία του κάθε πιστού. Η περιέργεια για όσα έγιναν συρρικνώνεται λοιπόν στή συνολική θεώρηση της πάλης πίστης και άπιστίας από τή μία, και σε διογραφικές μικρολεπτομέρειες τών χρονογράφων, πού άφορούν δέβαια μονάχα τούς κλειστούς ήγετικούς κύκλους τών μορφωμένων — γι' αυτό άλλωστε και πολλά από τά έργα δέν χρειάζονται να τυπωθούν. Για τούς πολλούς, για τούς άμόρφωτους άγροτικούς πληθυσμούς, άρχει τό γενικό σχήμα: «Έστειλεν ό πανάγαθος Θεός τόν άγιον Κωνσταντίνον και έστερέωσεν βασιλείον χριστιανικόν και ειχον τό βασιλείον οι χριστιανοί χίλιους εκατόν πενήντα χρόνους. Ύστερα τό έσήκωσεν ό Θεός τό βασιλείον από τούς χριστιανούς και ήφερε τόν Τούρκο μέσα από τήν Άνατολήν και του τό έδωκε διά έδικόν μας λαόν»... «Διατί ήξευρεν ό Θεός πώς τά άλλα ρηγάτα μάς βλάπτουν εις τήν πίστιν και ό Τούρκος δέν μάς βλάπτει»... «και τόν έχει ό Θεός τόν Τούρκον ώσαν σκύλον να μάς φυλάει».²¹

Ο κόσμος του Διαφωτισμού ήταν όλοτετρα διαφορετικός, ήταν ό κόσμος τών ανθρώπων. Τό παρελθόν είχε άλλο νόημα, ήταν ό καθρέφτης τών περιπετειών της ανθρωπότητας, ένα εκκρεμές ανάμεσα στο σωστό και τό λάθος: τό μαντείο του μέλλοντος επίσης: ή πορεία προς τή βελτίωση της επίγειας ζωής. Ένας καλός εκπρόσωπος τών καινούργιων τροπών στις νοοτροπίες είναι ό Ίωάννης Πρίγκος: έχει ανατραφεί με τήν παραδοσιακή σκέψη, μά καθώς βρίσκεται, έμπορος, στήν Όλλανδία, όπου μαθαίνει να διαβάσει, όπου συγκροτεί διβλιοθήκη, έρχεται σε άμεση επαφή με τά καινούργια ρεύματα. Λίγο ύστερα από τόν πρώτο Ρωσοτουρκικό Πόλεμο, Σεπτέμβρη του 1773, σχολιάζει: «Οί Ρωμαίοι λένε ότι από άμαρτίες τους έπασαν από κάτω στον Τούρκο. Και αν ήτο αυτό, όλη ή Εύρώπη είναι όμοιος σε άμαρτίες παρόμοιες έχον όμως τούς τόπους των με τό να έχον έννοια διά να φυλάγουν τούς τόπους των. Αν είχαν και οι Ρωμαίοι έννοια, δέν τούς έχαναν». Κάποια άλλη στιγμή —να υποθέσουμε πρωιμότερη;— είμαστε μπροστά στο χτίσιμο της τολμηρής αυτής σκέψης: «Κύριος ό Θεός

να γένη έλεος εις ήμας να μάς έλευθερώσει, όπου διά τίς άμαρτίες μας ίσως χάσαμε τό βασίλειο. Και εγω λέγω: από άκνυβερνησία μας. Και πάλι λέγω: όλοι οι άλλοι δέν είναι άμαρτωλοί, μόνον ήμεις είμαστε τόσον άμαρτωλοί».²²

Η σκέψη του Πρίγκου μπορεί να δοθησει στήν κατανόηση και άλλων ζητημάτων πού μάς άφορούν είναι όμως ώρα να περάσουμε στον συνομιλικό του Δημητράκη Καταρτζή, τον κατ' έξοχήν εκπρόσωπο του καινούργιου ιδεολογικού πλέγματος, δηλαδή του διαφωτισμένου δεσποτισμού. Η διανοητική του συγκρότηση, ή μόρφωση, ή ύψηλή θέση του στήν κοινωνική ιεραρχία τον καθιστούν μοναδικό εκπροσωπει εκείνο πού κανένας σύγχρονός του δέν μπόρεσε να φτάσει. Έγγλωβισμένος μάλιστα στον φαναριώτικο άριστοκρατικό, δέν έπηρεάσε παρά τον στενό του κύκλο: τά έργα του έμειναν ανέκδοτα ως τίς μέρες μας, από αυτά όμως μπορούμε σήμερα να αναλογιστούμε τά όρια του νεοελληνικού στοχασμού. Ο Καταρτζής είναι ό πρώτος πού συλλαμβάνει τήν έννοια του έθνους με τούς μηχανισμούς πού πρωτοδιαμορφώθηκαν στήν εποχή του, είναι ό πρώτος πού χρησιμοποιεί συστηματικά τή λέξη «έθνος» στον ένικό, στή θέση του «γένος» (πού τό χρησιμοποιεί σπανιότατα), είναι ό πρώτος πού διαχωρίζει σαφώς τούς Ρωμούς από τά άλλα όμόθησκα και όμόδουλα έθνη: φυσικό λοιπόν να θεωρεί με τρόπο διαφορετικό και τό παρελθόν: «Δύο έθνη, ελληνικό και ρωμαίο, πού διέχουν δυό χιλιάδες και περισσότερα χρόνια αναμεταξύ τους, τά έχει» ένας άστοχαστος λό-

17. P. Echinard, *Grecs et philhellènes a Marseille*, Μασσαλία 1973, 8-9 ύποσ. 24.

18. «There is a collection of books also in the metropolitan church, but the Fathers and the Byzantine history are almost the only works which the kalogheri have to boast of», *Travels in Northern Greece*, IV, Λονδίνο 1835, 148. Τόν μεθεπόμενο χρόνο ό Chateaubriand βρίσκει δύο-τρεις τόμους στήν αρχιεπισκοπή του Μυστρά, *Itineraire de Paris a Jerusalem*, χρησιμοποιού τήν έκδοση Julliard, Παρίσι 1964, 89-90.

19. Άδ. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Α', Άθήνα 1985, 328. Σύγχρονη περίπου (1807) είναι και ή άρνητική γνώμη του φίλου του Etienne Clavier, *Histoire des premiers temps de la Grece*, I, Παρίσι 1822, 23 (α' άρίθμηση). Για τόν Καταρτζή βλ. *Τά εύρισκόμενα*, έκδ. Κ.Θ. Δημαράς, Άθήνα 1970, 51. Τό 1808 ό Κων. Οικονόμος σύσταει ακόμη τήν άνάγνωσή της (βλ. Κώστας Λάπτας «Νουθεσία πατρός προς υιόν». Μία ανέκδοτη μετάφραση του Κων. Οικονόμου», *Μεσαιωνικά και νέα Έλληνικά*, 2 (1986) 322. Χρήσιμη στα σχολεία και στους φιλόλογους τή θεωρούσε κι ό Δανιήλ Φιλιππίδης στα επιλεγόμενά του στο *Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας*, Αβ', Λειψία 1816, 14-15 (β' σελιδαρίθμηση) ενώ τό 1820 ό Κοδρικας τήν παζαρεύει από έναν Παρισινό διβλιοπώλη για τόν Δημ. Ποστολάκα (βλ. Φ.Κ. Μπουμπουλίδης «Ανέκδοτοι έπιστολαί Κοδρικα προς Ποστολάκα», *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.*, 21, 1970-71, 54, 55, 72, 80, 88). Άρκετά στοιχεία για τίς σχέσεις με τή βυζαντινή γραμματεία, ιδίως στις παραδουνάβιες ήγεμονίες, δίνει ή Άννα Ταμπάκη, «Byzance a travers les Lumieres neohelleniques (debut du XVIII siecle-1830)», *Byzantium. Identity, Image, Influence. Major Papers. XIX International Congress of Byzantine Studies*. University of Copenhagen, 18-21 Αυγούστου 1996, 318-333. Τά δεδομένα αυτής της ανακοίνωσης είναι χρήσιμα, και έμπλουτίζουν τά όσα παρουσιάζονται εδώ.

20. Ως τό 1709, ή αρχική του πρόθεση όμως ήταν να φθάσει ως τό 1718, βλ. Ν.Γ. Σβορώνος «Ίωάννης Στάνος», *Άθηνά*, 49 (1939) 233-342.

21. Ίω. Β. Μενοΐνος, *Κοσμά Αιτωλού διδαχές*, Άθήνα 1979, 269-270.

22. Β. Σκουβαράς, *Ίωάννης Πρίγκος*, Άθήνα 1964, 190 και 189. Είναι ένδιαφέρον ότι τό δεύτερο παράθεμα σημειώνεται πάνω σε μία έκδοση του Νικήτα Χωνιάτη. Υπάρχουν και άλλα διάσπαρτα παρόμοια παραθέματα.

γιος «γιά ένα, τό ελληνικό, γιατί μόνη τό μεταγενέστερο κατάγεται απ' τό προγενέστερο· αυτά όμως διαφέρουν εν' απ' τ' άλλο και στην τύχη και στο πολίτευμα και στη θρησκεία και στα ήθη και στη γλώσσα και στη διαγωγή, ως και στα ρούχα και στα οικιστικά σκεύη τους».

Αυτά γράφονται τό 1787, από άνδρα ώριμο, πού κοντεύει τά εξήντα. Λίγα χρόνια ωρίτερα, τό 1783 ίσως, χρονολογείται τό δεύτερο παράθεμα πού θά χρησιμοποιήσουμε: «Νά πούμε και άλλο, άφου ένας Ρωμικός συλλογιστεί μία φορά πώς κατάγεται από τόν Περικλέα, Θεμιστοκλέα και άλλους παρόμοιους Έλληνες, ή απ' τούς συγγενείς του Θεοδόσιου, του Βελισσάριου, του Ναρσή, του Βουλγαροκτόνου, του Τιμισοκή ή άλλων τόσων μεγάλων Ρωμαίων, ή έλκει τό γένος του από κανέναν άγιο ή από κανέναν του συγγενή, πώς νά μήν αγαπά τούς απογόνους εκείνων ή αυτώνών των μεγάλων ανθρώπων;».²³ Λοιπόν υπάρχει αίσθηση του χρόνου και των διαφορών πού επιφέρει, υπάρχει αίσθηση της τομής ανάμεσα στην αρχαιότητα και τό Βυζάντιο, τομή πού στηρίζεται πρώτιστα στον χριστιανισμό, αλλά όχι αποκλειστικά: ή γλώσσα, κεντρικό μέλημα του Καταρτζή, κεντρικό μέλημα του Διαφωτισμού επίσης, συνιστά τό δεύτερο σημαντικό στοιχείο της τομής. Όπωσδήποτε πρέπει νά προσέξουμε τή συνύπαρξη, και ιδιαίτερα τήν ύφή της: μοιάζει σάν ό Καταρτζής νά θεωρεί τούς Βυζαντινούς και τούς αρχαίους ως τούς δύο γεννήτορες των Νεοελλήνων — όχι λοιπόν άνιούσα, παρά πλαγία, έξ άγχιστείας συγγένεια.

Η έννοια του έθνους πού συγκροτείται στο παρελθόν και μεταλλάσσει, μās φέρονει κοντά στις σημερινές μας αντίληψεις· προσοχή όμως, στον Καταρτζή έλλείπει μία παράμετρος πού έμελλε νά γίνει ή καθοριστική: ή έννοια της εθνικής άνεξαρτησίας, ή προοπτική του έθνους-κράτους: πουθενά στα γραπτά του δέν διακρίνουμε έστω κάποια νύξη — κάτι πού περισσότερο νομίζω οφείλεται στις ιδεολογικές του αντίληψεις και λιγότερο στη φρόνηση του αυλικού.

Στά χρόνια πού έξετάζουμε οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι μαιώνονται. Είτε τά χρονικά της εποχής έξετάσουμε, είτε τά πολυάριθμα κείμενα πού άπευθύνονται — ατύορμητα ή ύποκνημένα από τήν ίδια — στην Αικατερίνη Β' της Ρωσίας, είτε άλλα, προσοπικότερα γραπτά, ή ξαφνική έλπίδα για μία τύχη διαφορετική προβάλλει από παντού. Πουθενά όμως δέν συναντάμε τήν έννοια της «εθνικής» άνεξαρτησίας, και φυσικά ούτε ιδέα για πολιτική άυτόνομια: οι έλπίδες είναι για έναν χριστιανό, όχι Έλληνα, για έναν ορθόδοξο, ένίοτε και για έναν φωτισμένο μονάρχη.²⁴ Και βέβαια ένόσω διαρκούσαν αυτοί οι πόλεμοι, ως τή συνθήκη του Ίασιού δηλαδή, 1792, θά ήταν δύσκολο και για τίς πιο προωθημένες συνειδήσεις νά άποδεσμευτούν' όμως μέ τό ξεσπάσμα, και ιδίως τήν πορεία της Γαλλικής Έπανάστασης, μέ τήν άπότομη σκλήρυνση της ρωσικής στάσης — νά πιθανολογήσουμε πώς και τά δραματικά γεγονότα της Πολωνίας συνέβαλαν ουσιαστικά,²⁵ — ή άναζήτηση μιάς άλλης λύσης θά άρχισι νά άνατέλλει στην τελευταία δεκαετία του αιώνα, τήν κρίσιμη δεκαετία, όπως τήν όνόμασε ό Κ.Θ. Δημαράς.²⁶

Στό διάστημα αυτό οι ιδέες του Διαφωτισμού όχι άπλώς στερεώνονται, αλλά, τό κυριότερο, γίνονται τό όπλο μιάς κοινωνικής ομάδας πού όλοένα και ισχυροποιείται στη Βαλκανική Χερσόνησο, των εμπόρων. Και όπωσδήποτε ή άνοδος έτούτης της ομάδας, και ή μεταδίβαση ενός μεγάλου μέρους της οικονομικής ισχύος στα χέρια τους, συντελεί στις μεταστροφές πού παρατηρούμε σε άλλα στρώματα, τό άρχοντικό και τό πάρισό του, τό κλίμα των πατριαρχείων. Τό κρίσιμο της δε-

καετίας συνίσταται άκριβώς στη σύγκρουση ανάμεσα στα δύο αυτά στρατόπεδα, και από αυτήν θά άναδυθεί τό καινούργιο ιδεολογικό σχήμα του έθνους πού επιδιώκει τήν πλήρη άνεξαρτησία. Για νά άποκτήσει όμως τό σχήμα προοπτική πρέπει ή εθνική συνείδηση νά ένταχθεί στην εύρωπαϊκή συνάφεια, και λοιπόν νά εύθυγραμματιστεί μέ τό άξιολογικό της σύστημα. Ό αρχαίος κόσμος δέν είναι άπλώς εκείνος των προγόνων, είναι ό καθοριστικός πόλος της εθνικής ύπόστασης:²⁷ «ό έξελθηνισμός των Ρωμαίων» είναι νομίζω ένας πρόσφορος όρος για νά συνοψίσουμε τό ιδεολογικό νόημα της κρίσιμης δεκαετίας.

Οι άλλες αυτές θά πραγματοποιηθούν άλματωδώς· σε ορισμένους θά γίνουν ίσως και άσυνείδητα ή παρά τή θέλησή τους. Άλλωστε ή έκλειψη του Βυζαντίου δέν είναι παρά μερικά όρατή· προκύπτει έμμεσα, καθώς δυναμώνει ταχύτητα ή λάμψη των αρχαίων. Η Γεωγραφία Νεοτερική των Δημητρίου άποτελεί, νομίζω, καλό σημείο έκκίνησης: στη σύντομη «Επιτομή χρονολογική και ιστορική των μεταβολών της Ελλάδος» πού εισάγει τή γεωγραφική περιγραφή, ή βυζαντινή περίοδος όνομάζεται «Άυτόκρατορία των Έλλήνων»· αλλά ύποβαθμίζεται, καθώς πολύ λίγα λόγια άναφέρονται σ' αυτήν, ένώ προστίθεται και ένα άκρως άρνητικό σχόλιο για τούς διαδόχους του Άλεξίου Κομνηνού: «άνάξιοι και αίμοδόροι».²⁸ Ένα πνεύμα λοιπόν πού προχωράει ένα βήμα πέρα από τόν Καταρ-

23. Τό πρώτο παράθεμα είναι από τό «Γνώθι σαυτόν», βλ. *Τά εύρισκόμενα*, ό.π., 104 (και διατυπωμένο σε «αίρετή γλώσσα» στη σελ. 349), τό δεύτερο από τή «Συμβουλή στους νέους...», σελ. 45.

24. Ίσως τό σημαντικότερο απ' όλα αυτά τά κείμενα νά είναι ή *Ίκετηρία του γένους των Γραικών. Προς πάσαν τήν χριστιανικήν Ευρώπην*, άχρονολόγητο, αλλά μάλλον του 1771' ανατυπώνεται δόλοκληρο από τόν Φίλιππο Ήλιού, *Προσθήκες στην ελληνική διδύλογραφία*, Α', Άθήνα 1973, 290-300. Όρισμένες έκφράσεις φανερά σαφώς τό κλίμα του' σταχυολογώ: «νά ζήσομεν έννόμως», «κατά τούς νόμους ήμών, και ότι ή Ελλάς μέ τήν καλήν χρήση της έλευθερίας». Τό αίτημα είναι λοιπόν ένας φωτισμένος ήγεμόνας' είμαστε είκοσι άλλωστε χρόνια πριν από τή Γαλλική Έπανάσταση. Από τά σχετικά μέ τόν δεύτερο πόλεμο έπιλέγω: «Νεύσον ούν Κυρία διδόνα ήμιν σόν έγγονα Κωνσταντίνου διά άνακτα ήμών, τουτο μόνον τό γένος όλον ήμών αίτεί δεόμενον (γένος γάρ των ήμών άυτόκρατόρων άποσθένεστη) και έσεται ως τούς προγόνους αυτού»· πρόκειται για άπόσπασμα πού ύποβλήθηκε τόν Άπρίλιο του 1790, βλ. W. Eton, *A. Survey of the Turkish Empire*, Λονδίνο 1798, 358. Πβ. επίσης, Paschalis Kitromilides, «War and Political Consciousness: Theoretical Implications of Eighteenth-Century Greek Historiography», στο Gunter E. Rothenberg κ.ά. (έπιμ.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eitheenth Century*, Νέα Υόρκη 1982, 351-370 Hugh Ragsdale, «Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and East European Review*, 66 (1988), 91-117, και γενικότερα, Franco Venturi, *Settecento riformatore*, III, (*La prima crisi dell Antico Regime. 1768-1776*), Τορίνο 1979. Από εδώ άντλεί και ό Παναγιώτης Κανελλόπουλος «Ποιός συνέγραψε τήν Ίκετηρίαν του γένους'...», *Νέα Έστία*, 106 (1979), 908-916.

25. Γεγονότα πού παρακολουθεί επίμονα ή *Έφημερίς των άδελφών Πούλιων*, πού σήμερα, χάρη στην έπανεκδόσή της από τό Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. (1995), και τήν εισαγωγή του Λεάνδρου Βρανούση, έγινε προσιτή στην έρευνα.

26. «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική. 1791-1800», στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθήνα 1977, 245-262.

27. Βλ. και τά όσα ύποστήριξε ό Βασίλης Κρεμμυδάς στο Συμπόσιο *Τά όρια της αρχαίας κληρονομιάς*, «Πρόσληψη και χρήση της αρχαιότητας στον ελληνικό Διαφωτισμό και τό Εικοσιένα», *Ό Πολίτης Δεκαετηθήμερος*, τχ. 29 (13 Δεκ. 1996), 24-29.

28. Δανιήλ Φιλίππιδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Νεοτερική Γεωγραφία*, έπιμ. Αικατερίνη Κομαριανού, Άθήνα 1988, 103-105.

τζη, μειώνει και ταυτόχρονα ενσωματώνει τους Βυζαντινούς στην ελληνική ιστορία: συμβιβαστική προσπάθεια που δεν βρήκε διαδόχους.

Τρία χρόνια αργότερα ένας άλλος μαθητής του Καταρτζή, ο Παναγιώτης Κοδρικιάς, θά τον αντικρούσει περισσότερο. Μη πειθόμενος στη γλωσσική αυτονομία της «ρωμαϊκής γλώσσας», επιχειρεί να δείξει στην «Προσφώνηση προς τους αναγινώσκοντας» της μετάφρασης του *Όμιλίου περί πληθούς κόσμων* του Fontenelle ότι «ή δυστυχής Έλλάς», «ἀφ' οὗ ἄρχισε νά μεταπίπτη ἀπό τήν προτέραν της δόξαν», «ἄρχισε ὀλίγον νά χάνη», μαζί με άλλες ἀρετές, «τήν παλαιάν ἐκείνην τῆς γλώσσας εὐγένειαν»... «αἱ ἀλλεπάλληλοι ἐφοδοὶ καὶ δουλείαι ὁποῦ κατά καιρούς ἐδοκίμασεν ἀπό διάφορα ἔθνη, πότε Μακεδονίων, πότε Ρωμαίων, καὶ ἐνίοτε Γότθων», ὁδήγησαν καὶ τήν Ἑλλάδα καὶ τή γλώσσα της στήν «ἀχρειότητα». «Εἰς τοιαύτην δέ κατάστασιν οὐσης τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, κατεσπαραγμένης καὶ μεταμορφωμένης, καθὼς ἦτον ἐλεεινῶς καὶ ἡ δέσποινά αὐτῆς Ρωμαϊκῆ Βασιλεία, ἐπῆλθε φεῦ! ἡ ἐσχάτη αἰχμαλωσία, ἡ πικροτάτη Οὐράνιος μάλιστα, καὶ τῆς πολιτικῆς τῶν Ρωμαίων ἀκαταστασίας δυσσιμωμένης ἀποκατάστασις».²⁹ Προτοῦ προχωρήσουμε, καλὸ εἶναι νά ἀναλύσουμε κάπως αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ μὲροφωμα, πού ἡ ἀποσπασματικὴ παρουσίαση καθιστᾷ ἀκόμα πιὸ συγκεχυμένο: Τιμὴ στήν Ἑλλάδα χάρις στόν πολιτισμὸ καὶ τῆ δόξα της, ἀποδοχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Βασιλείας, ἀλλὰ καὶ κάποια κριτικὴ, ὑποταγὴ στήν ἐκκλησιαστικὴ ἀντίληψη τῆς θείας τιμωρίας, πλάγια ὁμως, μέσω μεταφορικῆς διατύπωσης (οὐράνιος μάλιστα ἀποκαλοῦνται οἱ Τούρκοι), καὶ ταυτόχρονα μετάφραση ἐνός ἔργου πού ἀναιρεῖ τὰ διδάγματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, μαζί με ἀναφορὴς στόν Μοντεσκιὸ καὶ τῆ *Μεθοδικὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν*. Ἡ ρητὴ ἀπόρριψη τῆς λαϊκῆς γλώσσας παίρνει σαφέστερο νόημα ὅταν συνδυαστεῖ με τήν ἐκτίμησή γιὰ τῆ γλώσσα πού καλλιεργοῦν ἢ ἀρέσκονται νά καλλιεργοῦν «οἱ τωρινοὶ Αὐθένται τοῦ γένους μας»:³⁰ ἕνας πολὺ συντηρητικὸς φωτισμένος δεσποτισμὸς, μία ἐξίσου ἰσχυρὴ αἴσθησι κοινωνικῆς ἀνωτερότητας, πού ὁ Κοδρικιάς θά τονίσει περισσότερο ἀργότερα, μὲλις διαπιστώσει τήν ὑπεροχὴ τῶν ἐμπόρων καὶ τοῦ πνευματικοῦ τους ὁδηγοῦ.³¹

Τὴν ἐπόμενη χρονιά, 1795, θά τυπωθεῖ στὴ Λειψία ἡ μετάφραση τοῦ Μοντεσκιού, *Ἐρευνα περὶ τῆς προόδου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ρωμαίων*, χωρὶς ὁμως ὄνομα μετάφραστῆ. Ἡ εἰκόνα πού ἐπιφυλάσσεται στὸ Βυζάντιο εἶναι γνωστὴ ὁ Μοντεσκιὸς μαζί με τὸν Βολταῖρο³² ἦταν οἱ κύριοι ἀγωγοὶ τῆς ἀρνητικῆς εἰκόνας προτοῦ ἐμφανιστεῖ τὸ ἔργο τοῦ Γίβδωνα. Στὸ «προοίμιον» λοιπόν τοῦ μετάφραστῆ διαβάζουμε: «Καθέκαστος ὑποθέτω ἤξευρεῖ ὅτι ἐστάθη ποτὲ Γραικικὸν Βασίλειον, ὅτι ἠχμαλωτίσθη, καὶ ὅτι ἐκ τού τότε ἐσκλαβώθημεν, διεσκορπίσθημεν, καὶ εὐρισκόμεθα εἰς τήν κατάστασιν ὁποῦ εὐρισκόμεθα. Πλὴν, ἐξετάσέ τις τήν ἀρχὴν τούτου τοῦ βασιλείου; ἐξετάσέ τις τήν προόδον του; ἐξετάσέ τις τὰς μεταβολὰς του; ἐξετάσέ τις τέλος πάντως τὰς αἰτίας τοῦ ἀφανισμοῦ του; Διὰ νά μὴν εἰπῶ κανένας, λέγω, ἴσως ἀπὸ τὰς δέκα χιλιάδας, ἴσως ἕνας». Καὶ καταλήγει: «Τέλος, ἂν εὐρεθῆ ἐπιστήριξις καὶ δοθῆθαι ἀπὸ τὸ γένος, θέλω ἐπιχειρηθῆ νά μεταφράσω καὶ ἄλλα βιβλία, τὰ ὁποῖα δὲν περιέχουν μύθους καὶ ἀλλοτριᾶς ἱστορίας, ἀλλ' ἀποδλέπουν ἀμέσως πρὸς φωτισμὸν καὶ ἀφέλειαν τοῦ γένους μας».³³ Δὲν νομίζω ὅτι χρειάζεται σχολιασμὸς, δύο παρατηρήσεις μόνο γιὰ τὸ φραστικὸ «πρόοδον», με τήν ἔννοια ἀπλῶς τῆς πορείας, καὶ «Γραικοί»: τὸ πρωτότυπο ἔχει Grecs. Τὸ σημειῶναι γιατί σύντομα ὁ Κοραῖς θά τὸ ἀποδώσει με τὸ

«Γραικορωμαῖος», ὅρο πού ἀποδέχθηκε καὶ ὁ δεύτερο Ἑλληνας μεταφραστὴς τοῦ ἔργου, τὸ 1836.³⁴

Πραγματικὰ τὸ 1798, ἕνα ἔτος πικρὸ σέ γεγονότα, πού ἡ κρίση φτάνει στὸ ἀποκορύφωμά της λόγω τῆς γαλλικῆς παρουσίας στήν Ἀνατολή καὶ τῆς βίαιης ἀντίδρασης τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὁ Κοραῖς ἀποφασίζει νά παρέμβει ἀμεσα στὰ τεκταινόμενα. Ἀφορμὴ στάθηκε ἡ *Διδασκαλία πατριαρχική*, φυλλάδιο πού τυπώθηκε ἐκείνη τῆ χρονιά ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ νομιμοποιεῖσθε πλήρως τήν τουρκικὴν ἀτάκτῃ: «ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει καὶ πάνσοφος ἡμῶν Κύριος, διὰ νά φυλλάξῃ καὶ αὐθις ἀλώθητον τήν ἀγίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστην ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν καὶ νά σώσῃ τοὺς πάντας, ἤγειρεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τήν ἰσχυράν αὐτῆν βασιλείαν τῶν Ὀθωμανῶν ἀντὶ τῆς τῶν Ρωμαίων ἡμῶν βασιλείας, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρχίσει τρόπον τινὰ νά χαλᾷναι εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως φρονήματα».³⁵ Ὁ Κοραῖς ἀντιδρᾷ καὶ στὸ πνεῦμα, φυσικὰ, ἀλλὰ καὶ στήν ἱστορικὴ θέαση: ἡ πώση τοῦ Βυζαντίου προήλθε «ὄχι ἀπὸ τῆν θείαν πρόνοιαν, ἀλλ' ἀπὸ τῆν ἀπρονοήτον ἀφροσύνην τῶν Γραικορωμαίων Ἀυτοκρατόρων.

Αὐτοί, παντάπασι διάφοροι ἀπὸ τοὺς προνοητικὸς Βασιλεῖς τῆς Ρωσίας, καταπατήσαντες τοὺς νόμους, καταβαρύναντες τοὺς ὑπῆκόους με φόρους ἀνυποφόρους, μολύναντες τήν Ἀυτοκρατορικὴν αὐλὴν με φόνους καὶ σφαγὰς τῶν οἰκείων, μετασηματισθέντες ἐκ βασιλέων εἰς θεολόγους» καὶ ἄλλα πολλὰ. «ἠϋξήσαν κατὰ μικρὸν τὴν οὐτιδανὴν ἐπικράτειαν τῶν Τούρκων, ἕως οὗ τοὺς ἀνεβίβασαν καὶ εἰς αὐτὸν τοῦ Βυζαντίου τὸν θρόνον».³⁶

Ἡ στροφὴ ἔχει συντελεστεῖ. Ὁ Κοραῖς, πού εἶχε ἐπιλέξει τὸ «Γραικοί» γιὰ τήν ὀνομασία τῶν συμπατριωτῶν του, καὶ ἀπέρριπτε σέ κάθε εὐκαιρία τὸ «Ρωμαῖοι», δημιουργεῖ τὸν καινούργιο ἔτοπτον ὄρο «Γραικορωμαῖοι» (χωρὶς ἀναδιπλασιασμὸ μάλιστα τοῦ ῥῶ, ἴσως γιὰ νά δηλώνεται ὁ νεολογισμὸς, ἔχοντας προφανῶς συναισθηθῆ ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι λέγοντας grec ἔννοοῦν καὶ τοὺς ἀρχαίους ἀλλὰ καὶ τοὺς ὀρθόδοξους τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας, ἐκείνους πού σήμερα ὀνομάζουμε Βυζαντινούς. Καὶ καθὼς τὸ «Ρωμαῖοι» παρέπεμπε στοὺς ἀρ-

29. Στηρίζομαι στὰ ἀποσπάσματα πού παραθέτουν οἱ Γ.Γ. Λαδάς καὶ Ἀθ. Δ. Χατζηδημῶς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795*. Ἀθήνα 1971, 316-317.

30. Ὁ.π., 320. «Μοντεσκιού», σελ. 321. *Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα* σελ. 324.

31. Ἀναφέρω μὲ βέβαια στὶς διαμάχες του με τὸν Κοραῖ ἡ π.δ. καὶ τὸ ἄρθρο μου, «Πατρίς, Ἀλήθεια. Ἐνα ἀξίωμα τοῦ Π. Κοδρικιά καὶ κάποιες παραλλαγές του στόν δέκατο ἔνατο αἰῶνα», Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν, *Ζητήματα ἱστορίας τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων*. Ἀφιέρωμα στόν Κ.Θ. Δημαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, 265-271.

32. Τίς ἀπόψεις του τίς συνοψίζει ὠραία ἡ Olga Augustinus, ὁ.π., 137 κ.ε.

33. Γ.Γ. Λαδάς καὶ Ἀθ. Δ. Χατζηδημῶς, ὁ.π., 357.

34. *Σκέψεις περὶ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ρωμαίων*. Ἀθήνα 1836. Μετάφραστῆς ὁ ἀγνωστὸς μου ἀπὸ ἀλλοῦ Γ.Α. Θερινός.

35. Παραπέμπω στήν ἐπανεκδόση τοῦ φυλλαδίου ἀπὸ τὸν Ἀδ. Κοραῖ στήν ἀνώνυμη *Ἀδελφικὴ διδασκαλία*, Ρώμη | = Παρίσι 1798. χρησιμοποιοῦ τῆ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς σειρᾶς: Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., *Πολιτικὰ φυλλάδια (1798-1831) τοῦ Ἀδ. Κοραῖ*, Ἀθήνα 1983. Ὅτι ὁ Κοραῖς μετατύπωσε πιστὰ, ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες μικροδιαφορές, τὸ φυλλάδιο τοῦ Πατριαρχείου, βλ. Δημ. Σ. Γκίνης, «Ἡ ἐπανεκδόση τῆς Πατριαρχικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν Κοραῖ», *Ὁ Βιβλιόφιλος*, 7 (1953), 12.

36. Ὁ.π., 31-32.

χαίους Λατίνους, δοκίμασε να θρεί μία καινούργια λύση· είναι άγνωστο άλλωστε πόση έμπιστοσύνη είχε στην καλλιέργεια της γλώσσας. Ταυτόχρονα ή τουρκόφιλη στάση του Πατριαρχείου, πού είχε προκύψει σέ εποχές χωρίς προοπτική, αλλά πολύ δύσκολα μπορούσε να θρεί τώρα ύποστηρικτές, τού έδωσε την κατάλληλη εύκαιρία να χαράξει την δική του ιστορική αξιολόγηση. Τόσο ρητή καταδίκη του Βυζαντίου δέν έχω συναντήσει σέ παλαιότερο κείμενο· θά δούμε όμως ότι τό κλίμα πρέπει να είχε, κιάλας, δημιουργηθεί.

Τό είχε προκαλέσει ή ραγδαία ανάθάμηση τών αρχαίων Έλλήνων. Αυτή δέν είναι εύκολο να την παρουσιάσουμε συνοπτικά· όποιαδήποτε προσπάθεια στάθμισης τών μαρτυριών προσκρούει στόν μεγάλο τους αριθμό.³⁷ Θά προσπαθήσω να την καταδείξω αντίστροφα, μέσα από τίς αντιδράσεις πού προκάλεσε στούς κόλπους της Έκκλησίας.

Τό έναυσμα τό δίνει μία επιθετική κίνηση τού 'Αθανάσιου Ψαλίδα εναντίον τού παλιού του δασκάλου, τού Εὐγένιου Βουλγαρη; πρόκειται για τό σύντομο ψευδώνυμο φυλλάδιο *Καλοκινήματα ήτοι έγχειρίδιόν κατά τού φθόνου και κατά της Λογικής τού Εὐγενίου*, πού κυκλοφόρησε στά μέσα τού 1795. 'Ανατυπώνεται εκεί μία άφιερωματική επιστολή πρὸς τόν ήγεμόνα της Βλαχίας 'Αλέξανδρο Μουρούζη, πού προοριζόταν για άλλο διβλίον (μία ιστορία πού δέν έχουμε λόγους να την παρουσιάσουμε εδώ), όπου διαβάζουμε: «Έλλάς εκείνη ή περικλής ποτέ και ζηλωτή Έλλάς ή τῷ 'Αρει και 'Απόλλωνι, Μούσας τε και Παλλάδι υποκείμενη και θυσιάζουσα Έλλάς ή περικαλλής και ώραία, ή βριθουσα άνθεισ ποιικίλοις και εὐώδεις Έλλάς ή έξομοιουμένη λειμώνι άειθαλεί και τερπνῶ, εις όν προσέτρεχαν άπαντα τά γένη, ώσπερ αί μέλιτται» κι άλλα πολλά παρόμοια, για να προσθέσει: «Τάλαινα Έλλάς! οι άρα σοι τά πεπρωμένα ήν! Αυτή ήν ευμένεστατε 'Ηγεμών! αυτή ή τάλαινα και θεβαρυμένη Έλλάς, ή τοσούτους αιώνας τῷ ζόφω και τή σκοτομαίνη καταθλιδομένη»... «ήρξατο και τόν 'Ηλιον λάμποντα όραν».³⁸ Σ' αυτό λοιπόν τό φυλλάδιο άπάντησε τόν ίδιον ή τόν επόμενο χρόνο ένας άνωνυμος, ένδεχομένως ό 'Αθανάσιος ό Πάριος ή κάποιος από τό στενό του περιβάλλον, για να υπερασπιστεί βέβαια τό κύρος τού Εὐγένιου — πού ήταν πιά τιμημένος άρχιεπίσκοπος — αλλά και να κατακεραυνώσει τόν Ψαλίδα προσωπικά και τό δίπολο «Έλλάς» και «Φραγκοευρώπη», κι άς μήν αναφερόταν σ' αυτήν ρητά ό Ψαλίδας· όλοι έννοούσαν τί δηλοί ό «'Ηλιος» πού άρχισε να γίνεται όρατός. Σταχυολογῶ ένα μικρό δείγμα: «Επειτα, άν θέλωμεν να έξετάσωμεν ακριβῶς τήν άληθειαν, όχι τριακόσιοι ή τετρακόσιοι χρόνοι τρέχουσιν, άφ' ου ή Έλλάς έχασε τήν έλευθεριαν της, αλλά δύο χιλιάδες και επέκεινα. Εύρίσκεται γάρ πρώτον εις τόν μακεδονικόν υποκύμασα ζυγόν, μετά τόν τού 'Αλεξάνδρου θάνατον, ότε και οι τών 'Αθηναίων υπερέξοχοι ρήτορες άλλοι άλλοθεν συλληφθέντες άπεκάνθησαν. Και μετά τούτον εις τήν της Ρώμης δυναστείαν, εις τήν όποιαν, κατά κράτος δουλωθέντες, διέμειναν δουλεύοντες εις αίώνα τόν άπαντα, μή δυνηθέντες εις τό έξης πάποτε να ιδούν άλλη μία φορά τό δημοκρατικόν φῶς»... «Αλλά διά τίνος ένεκα και διά ποιον αίτιον κυρίως έσύ, Ψαλίδα, τόσον πολλά ταλανίζεις τήν Έλλάδα; Ερωτῶ σε και άποκρίθητοί μοι. Ει μέν διά τήν σωματικήν κάκωσιν και ταλαιπωριαν όπου κατά θεϊαν συγχώρησιν πάσχει από τήν ράβδον τών άμαρτωλών, έχει τινά λόγον ό ταλανισμός σου»... «'Αλλ' όχι, δέν είναι βεβαιότατα τούτο ή καθαυτό αίτία της θρηνωδίας σου, είναι μάλιστα ή στέρησις της έξω μαθήσεως, τήν όποιαν όνομάζεις ζόφον και σκοτόμαιναν. Και όσον διά τήν έδικήν σου ύπόληψιν, έχεις δίκαιο διατί άπεκήρυξας τόν χριστιανισμόν, καθός εκ τών έργων σου σέ έγνωρί-

σαμεν και έσήκωσες τό φλάμπουρον της άθειας και τού νατουραλισμού»...

«Λοιπόν άποκρίνομαι έγώ, Ψαλίδα»... «και θέλω σου άποδείξει όλο τό εναντίον, ήγουν ότι μάλιστα είναι μακαρία και τρισμακαρία ή Έλλάς, και εκ τού εναντίου ή έραστή σου Φραγκοευρώπη όσον είναι τήν σήμεραν σοφοτάτη, άλλο τόσον είναι άθλιοτάτη και τριστάλαινα. 'Ιδού, άρχομαι».³⁹ Δέν θά παρακολουθήσουμε τό σκεπτικό του, πολύτιμο βέβαια, για τήν κατανόηση της σφοδρότητας της επίθεσης· ώστόσο, για τό δικό μας σκεπτικό τό δείγμα άρκεί: στά μάτια τών σκληρών εκκλησιαστικῶν κύκλων ή άρχαία Έλλάδα ταυτίζεται με τήν Ευρώπη αλλά και με τή δημοκρατία — ή Γαλλική Έπανάσταση βρισκεται στό άπόγειό της εκείνα τά χρόνια.

Η βιαιότητα τών εκφράσεων έξηγείται εν μέρει από τή χειρόγραφη μορφή τού λιβέλου· στά τυπωμένα έργα ό Πάριος και οι συνεργάτες του κρατούσαν αρχικά περισσότερο τά προσήματα. 'Ετσι στή *Χριστιανική άπολογία*, έργο δικό του, πού γράφτηκε «άξιώσει» τού Πατριάρχη Γρηγορίου τού Ε' και τυπώθηκε στήν Κωνσταντινούπολη τό 1798, προτρέπονται οι έγγραμματοι να μην διαβάσουν συχνά τούς αρχαίους συγγραφείς, γιατί συνηθίζουν, και «ύστερον αηδιάζουν να πιάσουν εις τάς χείρας των διβλίον εκκλησιαστικόν, και κατά άληθειαν ειδόμεν ότι τούτο έστάθηκε εις πολλούς αίτιον ψυχρας θανασίου πρὸς τά θεία, τελευταίον δέ και άπωλείας της έσχάτης, ήγουν άθειας παραίτιον».⁴⁰ Όμως, τέσσερα χρόνια άργότερα, ό Πάριος αισθάνεται τήν ανάγκη να άφεθεί πιό έλεύθερος στή γλώσσα και στή σκέψη. Στό έργο πού κυκλοφόρησε με τό ψευδώνυμο Ναθαναήλ Νεοκαισαυρεύς, *Αντιφωνήσις πρὸς τόν παράλογον ζήλον τών από της Ευρώπης έρχομένων φιλοσόφων, δεικνύουσα ποία είναι ή όντως και άληθινή φιλοσοφία*, οι καταγορίες για τήν αρχαία Έλλάδα επεκτείνονται και στά πρόσφατα: «λοιπόν και γυναικομανής, και παιδεραστής, και παράσιτος ό θεϊος Πλάτων. Τί δέ ό περιβόητος εκείνος Σωκράτης, ό ήθικώτατος και ό χρηστοηθέστατος;»... «τεχνίτην επιτήδειον τόν όνόμαζον εις αυτά τά παναίσχιστα παιδικά».

37. Όποσδήποτε, ό αναγνώστης πού θέλει να όδηγηθεί μπορεί να διατρέξει τούς δύο τόμους τών Γ.Γ. Λαδά και 'Αθ. Δ. Χατζηδήμου, *Έλληνική διβλιογραφία τών ετών 1791-1795*, Αθήνα 1971, και *Έλληνική διβλιογραφία τών ετών 1796-1799*, Αθήνα 1973, καθός και τό αντίστοιχο έργο τού Φίλιππου 'Ηλιού, δ.π., σμη. 22. Πβ. και τά στοιχεία πού συγκεντρώνει ό Χ.Α. Καραόγλου, «Προεπαναστατικές μυθολογίες», *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Μεσαιωνικῶν και Νέων Έλληνικῶν, Όμις της λαϊκής και της λόγιας λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1994, 189-210.

38. Χρησιμοπιῶ τήν ανατύπωση τού 'Αλκη 'Αγγέλου, *Τρόγκεν Έλβετίας 1951*, 7-8 για τήν ύπόθεση βλ. τήν *Έλληνική διβλιογραφία τών ετών 1791-95*, δ.π., 365-367 και 387-393 (τό παράθεμα ανατυπώνεται και εκεί, σελ. 388).

39. Τό κείμενο τό έχει εκδώσει ό 'Αθ. Θ. Φωτόπουλος, «Έλεγχος ψευδοταλανισμού της Έλλάδος. Όρθόδοξη άπάντηση στή δυτική πρόκληση περί τά τέλη τού ΙΗ' αιώνα», *Μνημοσύνη*, 11 (1988-90), 302-364, τά παραθέματα στίς σελ. 320-322. Σημειώνω πώς είναι γνωστά τέσσερα χειρόγραφα αντίγραφα του, σύγχρονα περίπου μεταξύ τους. Πβ. πάντως και 'Αλκης 'Αγγέλου, «Περί άγιων, εικόνων και θαυμάτων», *Όμιλος Μελέτης Έλληνικού Διαφωτισμού, Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Αθήνα 1995, 71-72.

40. Δανείζομαι τό παράθεμα από τόν Κ.Θ. Δημαρά, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985, 139. Για τή *Χριστιανική άπολογία*, βλ. και Δημ. Γ. 'Αποστολόπουλος, *Η γαλλική επανάσταση στήν τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στά 1798*, Αθήνα 1989.

Ὁ κατάλογος τῶν κατηγορουμένων εἶναι μακρὺς, περιλαμβάνει τὸν Ζήωνα τὸν στωϊκὸν, τὸν Διογένη, τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ καταλήγει: «Λοιπὸν καὶ κατὰ τὴν θρησκείαν τυφλοὶ, καὶ κατὰ τὴν πράξιν ἐξωλέσασται οἱ παλαιοὶ σοφοὶ τῶν Ἑλλήνων, καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἀρχαιοτάτων θεῶν πατέρων ἡμῶν. Καὶ ἔπειτα οἱ παράλογοι οὗτοι ζηλωταὶ δὲν αἰσχύνονται νὰ ταλανίζουσι τὸ ἡμέτερον γένος διατὶ τοὺς ἔλειψαν οἱ σκοτεινοὶ καὶ ρυπαρόβιοι ἐκεῖνοι φιλόσοφοι;». Αὐτὰ γὰρ τοὺς ἀνθρώπους ἑστὸ στόχαστρο ὅμως εἶχαν περιληφθεὶ καὶ οἱ θεοὶ: «Λοιπὸν ἅς στοχασθῆ καθένας ποῖαν συστολὴν ἠδύναντο νὰ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι, ὅταν οἱ κλέπται καὶ ἄρπαγες εἶχον ἔφορον τὸν Ἑρμῆν, οἱ φονικοὶ τὸν Ἄρην, οἱ πορνικοὶ τὴν Ἀφροδίτην, καὶ ἄλλοι ἄλλους, καὶ κοινῶς ὅλοι τὸν Δία, ὅστις ὑπερέβαινε ὅλους τοὺς θεοὺς κατὰ πάντα, καὶ μάλιστα κατὰ τὰς πορναίας καὶ μοιχείας, ὁ πορνικώτατος καὶ μοιχικώτατος».⁴¹

Δὲν χρειάζεται νὰ συνεχίσουμε ὁ μάρτυρες αὐτὲς δὲν εἶναι οἱ μοναδικές,⁴² καὶ δὲν λείπουν ἄλλωστε ἐκεῖνες πού φανεροῦν πὼς ὁ ἀντίστοιχος ἐνθουσιασμός γιὰ τοὺς ἀρχαίους δὲν εἶχε ὄρια: θὰ σημειώσω πὼς τὸ 1804 ὁ Στέφανος Οἰκονόμος, γόνος πρεσβυτικῆς οἰκογένειας, προκειμένου νὰ διασχίσει τὸ Αἰγαῖο κάνει εὐχὴς στὸν Ποσειδῶνα, ἐνῶ τὴν ἐπόμενη δεκαετία, Νοέμβριον τοῦ 1816, ὁ Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, μετονομασμένος Μιλτιάδης, τελεῖ ἀρχαιότερες θυσιές στὸ πατρικὸ μνῆμα.⁴³ Πάντως αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις μπορεῖ νὰ δηλώνουν, καὶ δηλώνουν, ἰδεολογικὲς ἐπιλογές, ἀλλὰ θὰ ἦταν σφάλμα νὰ παραβλέψουμε τὸν σχετικὸ καὶ περιορισμένον σέ λίγους χαρακτήρα: ἕνας μορφωμένος Εὐρωπαῖος ἐβλεπε ἄλλῶς τὰ πράγματα ἀναφέρομαι στὸν William Martin Leake. «Τὸ σημαντικότερον μειονέκτημα τῶν Νεοελλήνων εἶναι ἡ ἔλλειψη γούστου, καὶ τὸ γούστον πρέπει κανεὶς νὰ τὸ ἀποκτήσει, κατὰ πού εὐκόλα μποροῦν νὰ τὸ πετύχουν μὲς στενότερης σχέσης μὲ τὰ ἀπαράμιλλα πρότυπα τῶν προγόνων τους. Παρὰ τὸν ἐνθουσιασμό τους γιὰ τὰ προϊόντα τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ἰδιοφυίας, λιγοστοὶ εἶναι οἱ Ἕλληνες πού μποροῦν νὰ κρίνουν σωστά ἢ νὰ αἰσθανθοῦν τὰ ἀντικείμενα τοῦ θαυμασμοῦ τους. Γνωρίζουν ἀτελέστατα τοὺς ἀρχαίους, προτιμοῦν τὴ γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ γραμματεία, ἐνῶ μὴ γενικὴ ἔλλειψη διανοητικῆς καλλιέργειας καὶ ἐξευγενισμένης κοινωνίας ἔχουν λιγότερον ὀδηγήσει τοὺς Ἕλληνες πρὸς τὸ κλασικὸ γούστο παρ' ὅσο τίς πῶ ἀπομακρυνόμενες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης, ὅπου τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους μελετιοῦνται».⁴⁴ Ὡστόσο εἶναι εὐλόγον νὰ θεωροῦμε πὼς ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ χαμηλὴ αἰσθητικὴ οἰκείωση μὲ τὰ ἀρχαία ὑποδείγματα καταδεικνύει σαφέστερα τὴν ἐθνικὴ ὑπόστασιν πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι γιὰ τοὺς νεότερους Ἕλληνες: γιὰ ἕναν Εὐρωπαῖο τὸ κλασικὸ ἰδεῶδες κάλυπτε τίς ποικίλες κοινωνικὲς του σημασίαις πῶς ἀπὸ ἕνα ἐπεξεργασμένον αἰσθητικὸ σύστημα, γιὰ τοὺς Νεοελλήνες προεῖχαν ἄλλα, ζωτικότερα ζητήματα.

Ἐν τῷ μεταξύ τὸ Βυζάντιον ὑποτάσσεται διαρκῶς ἐπὶ τὴν ἐξουσία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας: «Ἀπὸ τοῦ πρώτου Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ἕως τοῦ ἐσχάτου Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, οἱ Ἕλληνες δὲν ἐφάνησαν ὀλιγότερον Ἕλληνες καὶ κατὰ τὸν ἠθικὸν χαρακτήρα καὶ κατὰ τὴν μάθησιν». Μόνον ἔτσι αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ τὸ ὑπερασπιστεῖ τὸ 1817 ὁ Μιχαὴλ Πετριάδης.⁴⁵ Χρειάζεται βέβαια νὰ διερευνήσουμε καλύτερα τὸ σύνολο τῶν ἱστοριῶν πού μεταφράζονται ἐπὶ τὴν πρώτη εἰκόσασιν τοῦ 19ου αἰῶνα, χρειάζεται, εἰδικότερα, νὰ σταθμίσουμε τίς προσθήκας ἢ τίς τυχόν ἀλλαγὰς πού ἐπέφερε ὁ Δημ. Ἀλεξανδρίδης στὸν συμπληρωματικὸ τόμον τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ Γόλασμιθ (1807),⁴⁶ χρειάζεται νὰ ἐπισημάνουμε πὼς σὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία οἱ θετικὰ χρωματισμένες μυθεῖαι

ἀναφέρονται ἐπὶ τὴν Ἄλωσιν, ὅχι ἐπὶ τὴν χιλιόχρονη διάρκειαν, χρειάζεται ἐπίσης νὰ εἰκάσουμε — ἂν δὲν μποροῦμε τίποτα περισσότερο — γιὰ τὴν ἐκκλιτικὴν ἢ μεταφράσιν τῆς τετρατομῆς βυζαντινῆς ἱστορίας τοῦ J.C. Ρογου πού τὸ 1811 εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, ἂν ἐμπιστευθοῦμε τὴν εὐνοικὴ ἀναγγελία τῆς ἀπὸ ἕναν Κωνσταντινουπολίτην τὸν Λόγιον Ἑρμῆ.⁴⁷ Νὰ διατηροῦσαν κάποιον διανοούμενον τῆς παλαιᾶς Βασιλεύουσας μίαν ἀρχαιότερη ὀπτική, ὅπως ὀπωσδήποτε ἔκαναν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι; Τὸ 1818 ὁ ἐκπρεπέστερος ἐκπρόσωπος τῶν τελευταίων, ὁ Κορδικᾶς, προκειμένου νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸ Βυζάντιον καὶ νὰ ἀντικρούσει τὸν Κοραῖ ἀντιπαραθέτει, δίχως ὁμως νὰ παραπέμπει σὲ συγκεκριμένα χωρία, τὸν ἴδιον τὸν Γίββωνα νὰ τὸ θεωρήσουμε τεκμήριον ἀμυχανίας; Καὶ πάντως ἀκόμη καὶ ἐπὶ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου ἔχει εἰσχωρήσει μίαν ἐντυπωσιακὴν ἀναφορά: «κατὰ τὰ Ἑγγληματα καὶ Πολιτικά», τὰ ἀστία δηλαδὴ ἀδικήματα, «ἰσχύουσι οἱ Νόμοι τῶν Ἀείμνηστον Αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» — φράση πού ἴσως ὀφείλεται ἐπὶ τὴν συντηρητικότητα τῆς νομικῆς ὀρολογίας.⁴⁸ Μάλιστα ὁμως θὰ προσπαθήσουμε νὰ ὀροῦμε ταίρι σ' αὐτὸ τὸ ἐπιβίωμα ὁ ἐπαναστατικὸς ἄνεμος ἔσθησε ἀπὸ τὰ ἐδάφη τῆς κλασικῆς Ἑλλάδος κάθε ἄλλο ἴχνη τῆς αὐτοκρατορικῆς μνήμης.

Ἡ χρυστάλλωσις μιᾶς νεωτερικῆς ἐθνικῆς συνείδησης ὀδηγήσει τοὺς εὐρωπαϊκούς λαούς πρὸς τὸν μεσαιωνικὸν κόσμον σ'

41. Τεργέστη 1802' τὰ παραθέματα — ἐλάχιστο δεῖγμα — στίς σελ. 15, 17 καὶ 12-13.

42. Πβ. καὶ τὰ ὅσα σημειῶναι ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς ἐπὶ τὸν ἀρθρον πού ἀναφέρεται ἐπὶ τῆς σελ. 24, σελ. 255-256.

43. Βλ. τὸ γράμμα τοῦ στὸν ἀδελφόν τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, 25.7.1804 ἐπὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, Ἐπιτομὴ Ἑλληνολογίας, Α', ἐπιμ. Κώστας Λάμπας καὶ Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, 21, καὶ γιὰ τὸν Σοφιανόπουλον, Ἡλίας Τανταλίδης, Βίος Στεφ. Καραθεοδωρῆ, ἱατροῦ, Κωνσταντινουπόλεως 1868, 24.

44. Researches in Greece, Λονδίνο 1814, 235: «The most striking defect in the modern Greeks is their want of taste, which can only be acquired, and can be acquired by them so readily, by a more intimate acquaintance with the inimitable models of their ancestors. Few of the Greeks, who pretend to an enthusiasm for the ancient productions of art or genius, have any correct judgment of feeling of the objects of their admiration. A very imperfect Knowledge of the ancients, a preference of French and Italian literature, and a general want of mental cultivation and polished society, have in general produced among the Greeks a less classical taste, that is to be found in the most remote regions of Europe, where the works of their ancestors are studied».

45. Στὴν Προοίκιον εἰς τὸν Ἑρμῆλον, Βιέννη 1817, 11-12. Παρόμοια περίπου ἐκφράζεται καὶ παλαιότερα, τὸ 1811, ἐπὶ τὸν χαρακτηριστικὸν γιὰ τὴν πολιτικὴν στάσιν τοῦ λιβέλου «Ρήγας, ἢ κατὰ ψευδοφιλῆλην», ἐκδ. Λεάνδρος Βρανούσης E.M.A., 11 (1961), 23, καὶ Λ. Βρανούσης, Οἱ πρόδρομοι, Ἀθήνα 1955, 192-193.

46. «Ἐκδοσις Δευτέρα, ἐν ἣ προσετέθη Τόμος Γ' περιέχων τὴν Βυζαντινὴν ἱστορίαν...», Βιέννη 1807. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού συναντῶ σὲ ἑλληνικὸν κείμενον τὸν ὄρον «βυζαντινὴ» μὲ τὸ σημερινὸν περιεχτικὸν του νόημα.

47. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 15.3.1812, 81-85.

48. Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου, ἦτοι προσωρινὸν πολίτευμα..., Ὑδρα 1824, 25. Ἡ διατύπωσις, κάπως παραλλαγμένη, ὑπῆρχε καὶ στοὺς νόμους τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, πού συντάχθη τὸς ἦσαν ὁ Θεόδωρος Νέγρης. Ὀπωσδήποτε ὁ Κοραῖς δὲν ἄφησε ἀναπάντητη τὴν διατύπωσιν τοῦ Συντάγματος, βλ. Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμ. Θεμ. Βιλίδης, Ἀθήνα 1933, 118.

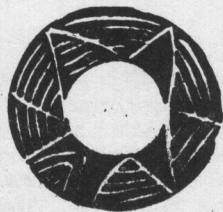

έκεινον αναζήτησαν τή μήτρα μᾶς πρώτης τους ἐθνοτικής συγκρότησης. Οἱ μεσαιωνικές λοιπόν ἀξίες, ὅπως ἡ θρησκευτική πίστι, ἡ ἱεραρχία, ἡ προαναγεννησιακή αισθητική ἀναβαθμιστηκαν ὅσο τό ἐθνικό κέρδιζε ἔδαφος, οἱ ἐπιλογές τοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδή ἡ λογική, ἡ δημοκρατία, ἡ κοινωνική συνείδηση, ὑποχωροῦσαν. Γιά πολλούς οἱ μέσοι αἰῶνες ἀντιπροσώπευαν τώρα πιά ὄχι τό σκοτεινό, παρά τό πρώτο ἐθνικό παρελθόν.

Ὅμως γιά τούς Ἕλληνες τό ἀπώτερο αὐτό γενεσιουργό παρελθόν ἔτυχε νά εἶναι, νά μπορεῖ νά εἶναι, ὁ κόσμος τῆς ἀρχαιότητος — ὁ Εὐριπίδης, ὁ Περικλῆς, ὁ Ἀριστοτέλης, φορεῖς ἀξιών τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί ἀφέλιμων ἐθνικά πού μποροῦσαν ἐπίσης νά χρησιμοποιηθοῦν εὐεργετικά στή μελλοντική πολιτειακή συγκρότηση: ἐννοίες ὅπως νόμος, βουλή, πατριωτισμός, ἡ σοφὴ Ἀθήνα, ἡ πολεμικὴ Σπάρτη, ἢ, ἀκόμη περισσότερο, ἡ ἀρχαία σύγκρουση Εὐρώπης καί Ἀσίας, πολιτισμοῦ καί βαρβαρότητας, ὅλα ἐτοῦτα ἀποτελοῦσαν τὰ καλύτερα ἐθνικά διαπιστευτήρια πρὸς τὴν Εὐρώπη. Στὰ χρόνια λοιπόν πού καί ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση διαμορφώνεται σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἀντιλήψεις, τὴ βοήθησε τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καί τοῦ μελλοντικοῦ ἔθνους-κράτους, δέν εἶναι καθόλου ἀνεξήγητο γιὰτί ἐπιλέγεται συνειδητὰ ὡς σκληρὸς ἐθνικὸς πυρήνας ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα καί ἐξοβελίζεται τό Βυζάντιο (μαζί καί οἱ Μακεδόνες): ἡ ἐθνικὴ καθαρὸτητα προέχει τῆς πολιτικῆς συνέχειας.

Δέν εἶναι λοιπόν ὁ Διαφωτισμός, μόνο, πού ἀπωθεῖ ἀπὸ τίς συνειδήσεις τό Βυζάντιο, δέν εἶναι ἀπλῶς ὅτι οἱ συμπεριφορές καί οἱ νοοτροπίες τοῦ ἀνατολικοῦ Μεσαίωνα δέν ταίριαζαν, ὅπως καί τοῦ δυτικοῦ, μέ τίς ἀξίες πού προπαγάνδιζε ὁ Μοντεσκιέ, ὁ Βολταίρος, ὁ Κοραῖς δέν εἶναι ἐπειδὴ οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι κληρονόμησαν τὴν ἀντιπάθεια τῶν Λατίνων γιά τούς σχηματικούς Γραικούς. Τό Βυζάντιο τό ἀπώθησαν οἱ Νεοέλληνες ἐπειδὴ τούς κατέστρεψε τό βασικό ἐθνικό πλεονέκτημα νά ἔχουν προγόνους ἐνδοξούς, πολιτικά καί πολιτισμικά λειτουργικούς.

Ἔτσι ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση δέν χρειάστηκε νά ἐρθεῖ σέ ρητὴ σύγκρουση μέ τόν Διαφωτισμό, δέν χρειάστηκε, ἀντίθετα μέ τούς Εὐρωπαίους, τὰ φίλτρα τοῦ ρομαντισμοῦ γιά νά σχηματίσει τό ἱστορικό τῆς πρόσωπο. Ἡ Ἐπανάσταση ἔγινε στό ὄνομα τῆς ἀρχαίας, τῆς κλασικῆς μάλιστα Ἑλλάδας καθόρισε λοιπόν καί κάποιες κοινωνικὲς ἐπιλογές πού θά ἐπηρεάζουν γιά μιά ἢ δύο γενιές τό μέλλον τοῦ καινούργιου ἐθνικοῦ κράτους.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ 20

ΕΡΑΤΩ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΤΖΟΡΤΖΙΟ ΒΑΖΑΡΙ
ΟΕΒΟ
ΤΡΕΙΣ ΚΑΛΟΙΤΕΧΝΕΣ
ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ
Δοκίμια ἑλληνιστικῆς εἰσαγωγῆς
1887-1919
Παράρτη ἀπὸ τὸ Οὐγγεῖο
1897-1900
Μιχαὴλ Ἀγγέλος Μπουκουράκι
1879-1964

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΜΠΑΛΑΤΑΣ ΚΑΣΤΑΝΙΟΝΕ
ΟΕΒΟ
ΤΟ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ
ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΑΥΛΙΚΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΕΔΟΥΑΡΔΟΣ ΓΙΒΒΩΝ
ΟΕΒΟ
ΣΚΕΥΕΙΣ ΠΛΑΝΩ ΣΤΗΝ
ΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΧΕΝΡΥ ΝΤΑΙΗΜΙΝΤ ΘΟΡΩ
ΟΕΒΟ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ
ΣΤΗΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΕΞΟΥΣΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

Ε. Τ. Α. ΧΟΦΜΑΝ
ΟΕΒΟ
ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ
ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ
ΤΟΥ ΣΚΥΛΟΥ
ΜΠΕΡΓΚΑΝΤΣΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΜΑΡΣΕΛ ΣΒΟΜΠ
ΟΕΒΟ
Η ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΟΝΟΦΡΕ ΝΤΕ ΜΠΑΛΑΖΑΚ
ΟΕΒΟ
ΤΑ ΜΥΣΤΙΚΑ ΤΗΣ
ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ
ΤΟΥ ΚΑΝΤΙΝΙΑΝ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΕΖΡΑ ΠΑΟΥΝΤ - ΝΟΒΕΛΣΤΟΚ
ΟΕΒΟ
ΕΡΩΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ
ΑΡΧΑΙΑ ΑΙΓΥΠΤΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΤΩ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

του Μπαζίλ Μπερνστάιν

Τό κείμενο πού ακολουθεῖ ἀποτελεῖ μέρος τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τελευταίου βιβλίου τοῦ Ἄγγλου κοινωνιολόγου τῆς ἐκπαίδευσης Basil Bernstein, μέ τίτλο *Παιδαγωγική, Συμβολικός Ἐλεγχος καί Ταυτότητα. Θεωρία, Ἐρευνα, Κριτική* (Ἐκδόσεις Taylor and Francis, 1996). Ὁ Basil Bernstein εἶναι σήμερα ὁμότιμος καθηγητής τοῦ Institute of Education τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου καί στίς 9 Δεκεμβρίου 1996 ἀναγορεύτηκε ἐπίτιμος διδάκτορας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὅρισμένα ἀπό τά βασικά κείμενα τῆς θεωρίας του ἔχουν δημοσιευτεῖ στά ἑλληνικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια (*Παιδαγωγικοί Κώδικες καί Κοινωνικός Ἐλεγχος*, 1989).

Η ἐκπαίδευση κατέχει κεντρική θέση στή γνωστική βάση τῆς κοινωνίας, τῶν ομάδων καί τῶν ἀτόμων. Συνάμα, ἡ ἐκπαίδευση, ὅπως καί ἡ ὑγεία, εἶναι ἕνας δημόσιος θεσμός κεντρικῆς σημασίας γιά τήν παραγωγή καί ἀναπαραγωγή τῶν ἀδίκων κατανομῶν. Διάφορα εἶδη μεροληψίας ὡς πρός τή μορφή, τό περιεχόμενο, τήν πρόσβαση καί τίς εὐκαιρίες τῆς ἐκπαίδευσης ἔχουν συνέπειες ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν οἰκονομία. Αὐτές οἱ μορφές μεροληψίας μποροῦν νά φτάσουν νά στερέψουν ἀκόμα καί τίς πηγές τῆς ἐπιβεβαίωσης, τῆς δραστηριοποίησης καί τῆς φαντασίας. Κατ' αὐτό τόν τρόπο αὐτές οἱ μορφές μεροληψίας μποροῦν νά γίνουν, καί συχνά εἶναι, μιᾶ οἰκονομική καί πολιτισμική ἀπειλή γιά τή δημοκρατία. Ἡ ἐκπαίδευση μπορεῖ νά ἔχει ἕναν κεντρικό ρόλο στή δημιουργία τῆς αὐριανῆς αἰσιοδοξίας στό πλαίσιο τῆς σημερινῆς ἀπαισιοδοξίας. Ὅμως ἂν θέλουμε νά τό κάνει αὐτό, τότε πρέπει νά ἔχουμε μιᾶ ἀναλυτική εἰκόνα τῶν μορφῶν κοινωνικῆς μεροληψίας στήν ἐκπαίδευση. Αὐτές οἱ μορφές μεροληψίας εἶναι βαθιά ἐναποτεθημένες στήν ἴδια τή δομή τῶν διαδικασιῶν μετάδοσης καί πρόσληψης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καί τῶν κοινωνικῶν παραδοχῶν τους.

Θά ξεκινήσω μέ ὀρισμένες παραδοχές σχετικά μέ τίς ἀναγκαῖες καί οὐσιώδεις συνθήκες τῆς δημοκρατίας. Πρόκειται γιά ἐλάχιστες συνθήκες πού μπορεῖ νά φανοῦν ἀπλές ἢ καί ἀπλοϊκές σέ ἕναν πολιτικό ἢ κοινωνικό ἐπιστήμονα. Ὅμως αὐτές οἱ παραδοχές εἶναι ἀρκετές γιά τούς σκοπούς μου σέ αὐτό τό κείμενο. Ἀπό αὐτές τίς παραδοχές σχετικά μέ τίς συνθήκες τῆς δημοκρατίας θά ἀντλήσω ἕνα σύνολο παιδαγωγικῶν δικαιωμάτων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς δημοκρατίας στήν ἐκπαίδευση, ἀπό τά ὁποῖα θά παραχθοῦν ἀρχές γιά τήν ἐξέταση τῶν σχολείων. Στή συνέχεια θά ἐξετάσω συνοπτικά τίς ἀνισότητες στά σχολεῖα ἀναφορικά μέ τήν κατανομή εἰκότων, γνώσεων καί πόρων ἀναγνωρισμένης ἀξίας. Θά ἀκολουθήσει μιᾶ συζήτηση γιά τόν μυθολογικό λόγο τοῦ σχολείου, πού ἐπιχειρεῖ νά περιορίσει τίς συνέπειες τῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς διαστρωματωμένες κοινωνικές ομάδες στήν ἐυρύτερη κοινωνία. Σέ αὐτό τό σημεῖο θά παρουσιάσω ὀρισμένα στοιχεῖα ἐμπειρικής ἐρευνας πού δείχνουν τήν ὑπαρξη ἀνισοτήτων στόν προσανατολισμό πρός τήν παιδαγωγική γνώση καθώς καί στήν κατανομή καί μετάδοση τῆς παιδαγωγικῆς γνώσης. Τέλος, θά θέσω ὀρισμένα θεμελιώδη ἐρωτήματα σχετικά μέ τούς περιορισμούς πᾶνω στή δημοκρατία στήν ἐκπαίδευση.

Δημοκρατία και παιδαγωγικά δικαιώματα

Πρώτα απ' όλα, θά αναφερθώ στις συνθήκες για μία ουσιαστική δημοκρατία. Δέν πρόκειται να τις έπαγάγω από κάποιες άρχές άνωτερου έπιπέδου, άπλως θά τις ανακοινώσω. Η πρώτη συνθήκη είναι ότι οι άνθρωποι πρέπει να αισθάνονται ότι έχουν ένα μερίδιο στην κοινωνία. Μερίδιο μπορεί να είναι μία κακή μεταφορά, διότι με τή λέξη μερίδιο έννοώ ότι τούς ανθρώπους δέν τούς άποσχολεϊ μόνο να πάρουν κάτι αλλά και να δώσουν κάτι. Αυτή ή έννοια του μερίδιου έχει δύο πλευρές: δέχομαι και δίνω. Οι άνθρωποι πρέπει να νιώθουν ότι έχουν ένα μερίδιο και με τις δύο σημασίες του όρου.

Δεύτερον, οι άνθρωποι πρέπει να έχουν έμπιστοσύνη ότι οι πολιτικές διευθετήσεις πού διαμορφώνουν θά πραγματώσουν αυτό τό μερίδιο ή, άν δέν τό κάνουν, θά προσφέρουν μία βάσιμη έξήγηση. Κατά μία έννοια δέν πειράζει και πολύ άν αυτό τό μερίδιο δέν πραγματωθεί ή άν πραγματωθεί μόνο μερικά, άρκει να υπάρχει μία καλή έξήγηση για τή μη πραγμάτωση ή τή μερική πραγμάτωση του.

Αυτές τις συνθήκες θέλω να τις μεταφράσω με τούς όρους του σχολείου, κάθε σχολείου. Μπορούμε να τούς μεταφράσουμε με τόν έξής τρόπο: Οι γονείς και οι μαθητές πρέπει να αισθάνονται ότι έχουν ένα μερίδιο στό σχολείο καθώς και έμπιστοσύνη ότι οι διευθετήσεις στό σχολείο θά πραγματώσουν ή θά προαγάγουν αυτό τό μερίδιο ή άν όχι, θά δοθούν βάσιμες έξηγήσεις γι' αυτό. Μετέφρασα έτσι τις άρχικές συνθήκες σε μία πρόταση για τό σχολείο.

Αυτό πού θέλω να προτείνω είναι ότι για να μπορούν να πραγματωθούν αυτές οι συνθήκες στό σχολείο θά πρέπει να έξασφαλίσουμε ότι έχουμε θεσμοθετήσει τρία συσχετιζόμενα δικαιώματα. Αυτά τά δικαιώματα θά συνθέσουν ένα μοντέλο με βάση τό όποιο μπορώ να συγκρίνω τί συμβαίνει σε διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα. Πρώτα θά παρουσιάσω μία έκτεταμένη έκδοχή αυτών των δικαιωμάτων και κατόπιν τή σύντομη έκδοχή. Τό πρώτο δικαίωμα είναι τό δικαίωμα στην άτομική «προαγωγή» [enhancement].

Πιστεύω ότι θά πρέπει να δώσω κάποιες παραπάνω έξηγήσεις για τόν όρο «προαγωγή», γιατί είναι μία πολύ άσαφής λέξη. Έγώ βλέπω τήν «προαγωγή» ως μία συνθήκη για να μπορεί να έχει κανείς έμπειρία συνόρων, είτε αυτά είναι κοινωνικά είτε πνευματικά είτε προσωπικά, όχι σαν φυλακές ή σαν στερεότυπα, αλλά ως σημεία έντασης πού συμπυκνώνουν τό παρελθόν και άνοίγουν μελλοντικές δυνατότητες. Η προαγωγή συνεπάγεται μία πειθαρχία. Δέν πρόκειται τόσο για δημιουργικότητα, άν και αυτό μπορεί να είναι ένα άποτέλεσμα. Η προαγωγή έχει να κάνει με σύνορα και έμπειρία συνόρων ως σημείων έντασης μεταξύ παρελθόντος και μελλοντικών δυνατοτήτων. Η προαγωγή δέν είναι άπλως τό δικαίωμα να είναι κανείς προσωπικά περισσότερο, πνευματικά περισσότερο, κοινωνικά περισσότερο ή υλικά περισσότερο, είναι τό δικαίωμα στά μέσα τής κριτικής κατανόησης και σε νέες δυνατότητες. Αυτό τό δικαίωμα — προτείνω — είναι ή συνθήκη για τήν έμπιστοσύνη. Όπου αυτό τό δικαίωμα δέν ίκανοποιείται, τότε ούτε οι μαθητές ούτε οι δάσκαλοι θά έχουν έμπιστοσύνη, και χωρίς έμπιστοσύνη είναι δύσκολο να υπέρξει δράση. Αυτό τό δικαίωμα είναι μία συνθήκη για τήν έμπιστοσύνη και λειτουργεί σε ένα άτομικό επίπεδο.

Τό δεύτερο δικαίωμα είναι τό δικαίωμα να συμπεριλαμβάνονται, κοινωνικά, πνευματικά, πολιτισμικά και προσωπικά.

Αυτό τό δικαίωμα να συμπεριλαμβάνονται είναι περίπλοκο, διότι τό να συμπεριλαμβάνονται δέν σημαίνει άναγκαστικά να άπορροφάσαι. Δηλαδή τό δικαίωμα να συμπεριλαμβάνονται μπορεί να άπαιτεί επίσης ένα δικαίωμα να είσαι χώρα, να είσαι αυτόνομος/η. Τό να συμπεριλαμβάνονται είναι μία συνθήκη για τήν κοινότητα [communitas] και αυτό τό δικαίωμα λειτουργεί στό επίπεδο του κοινωνικού.

Τό τρίτο δικαίωμα είναι τό δικαίωμα τής συμμετοχής. Κανείς πρέπει, πιστεύω, να είναι πολύ σαφής σχετικά με τή λέξη συμμετοχή. Η συμμετοχή δέν άφορά μόνο τό λόγο, τή συζήτηση, άφορά τήν πρακτική και μάλιστα μία πρακτική πού πρέπει να έχει άποτελέσματα. Τό τρίτο δικαίωμα, λοιπόν, είναι να συμμετέχει κανείς σε διαδικασίες διά μέσου των οποίων ή τάξη κατασκευάζεται, συντηρείται και αλλάζει. Είναι τό δικαίωμα τής συμμετοχής στην κατασκευή, τή συντήρηση και τό μετασχηματισμό τής τάξης. Η συμμετοχή είναι ή συνθήκη για τήν πρακτική του πολίτη [civic practice], και λειτουργεί στό επίπεδο τής πολιτικής.

Μπορούμε λοιπόν να άπεικονίσουμε σε ένα διάγραμμα τά δικαιώματα, τις συνθήκες και τά επίπεδα.

Δικαιώματα: Προαγωγή, συμπερίληψη, συμμετοχή, Συνθήκες για: Έμπιστοσύνη, Κοινότητα [Communitas], πρακτική του πολίτη.

Έπίπεδα: Άτομικό, κοινωνικό, πολιτικό.

Μπορούμε άρα να μετρήσουμε τήν εκπαίδευση σε σχέση με αυτό τό μοντέλο των δικαιωμάτων και να δούμε άν όλοι οι μαθητές δέχονται και άπολαμβάνουν τέτοια δικαιώματα ή άν υπάρχει μία άνιση κατανομή αυτών των δικαιωμάτων.

Στή συνέχεια θά κάνω μία πρώτη και σύντομη έξέταση των κατανεμητικών άρχών του σχολείου με άναφορά στις εικόνες πού προβάλλουν, στη γνώση πού καθίσταται διαθέσιμη και στους πόρους.

Κατανομή εικόνων

Μεταφορικά, ένα σχολείο κρατάει έναν καθρέφτη στον όποιο άνακλάται μία εικόνα. Μπορεί να υπάρχουν πολλές εικόνες, θετικές και άρνητικές. Η ιδεολογία ενός σχολείου μπορεί να θεωρηθεί σαν μία κατασκευή σε έναν καθρέφτη μέσα στον όποιο άνακλώνται εικόνες. Τό έρώτημα είναι: ποιός τις άναγνωρίζει ως αξιόλογές; Ποιές άλλες εικόνες άποκλείονται από τήν κυρίαρχη εικόνα τής άξιας κατά τρόπο πού όρισμένοι μαθητές να άδυνατούν να άναγνωρίσουν τούς έαυτούς τους; Με τόν ίδιο τρόπο μπορούμε να ρωτήσουμε για τήν «άκουστική» του σχολείου. Ποιανού φωνή άκούγεται; Ποιός μιλάει; Ποιόν καλοδέχεται αυτή τή φωνή; Σε ποιόν είναι οικεία;

Με αυτή τήν έννοια υπάρχουν όπτικά και χρονικά χαρακτηριστικά στις εικόνες πού τό σχολείο άνανακλά και αυτές οι εικόνες είναι προβολές μιάς ιεραρχίας άξιών, ταξικών άξιών.

Κατανομή γνώσης

Άν έξετάσουμε τή γνώση πού τό σχολείο μεταδίδει, θά βρούμε ότι βασίζεται σε μία κατανεμητική άρχή τέτοια ώστε οι διαφορετικές γνώσεις και οι διαφορετικές δυνατότητες τους να κατανέμονται άνισα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Αυτή ή κατανομή διαφορετικών γνώσεων και δυνατοτήτων δέν βασίζεται σε ούδέτερες διαφορές στη γνώση αλλά σε μία κατανομή γνώσης πού είναι φορέας άνισης άξιας, άνισης έξουσίας και άνισης δυναμικού.

Πόροι

Η κατανομή υλικών πόρων τείνει να ακολουθεί την κατανομή εικόνων, γνώσεων και δυνατοτήτων, έτσι ώστε να υπάρχει αντίστροφη σχέση μεταξύ πόρων και της ιεραρχίας εικόνων και γνώσεων. Για αυτούς που βρίσκονται επάνω υπάρχουν περισσότερα, για αυτούς που βρίσκονται κάτω λιγότερα, σε σχέση με τις ανάγκες τους και τους όρους της ουσιαστικής στήριξής τους. Αυτή η άνισοκατανομή των πόρων, όπως ούτως ή άλλως από το σχολείο και συχνά μέσα σε αυτό, επηρεάζει την πρόσβαση στη σχολική γνώση και την πρόσκτησή της.

Πρόσβαση

Δέν μπορεί να υπάρχει ουσιαστική τυπική εκπαίδευση εκεί όπου δέν υπάρχει επαρκής πρόβλεψη για τύπους σχολείου ισότιμης αξίας, εκεί όπου δέν υπάρχει αναπτυγμένο σύστημα προσχολικής αγωγής για εκείνους για τους οποίους είναι πρόσφορη μιά τέτοια μέριμνα και εκεί όπου υπάρχει αναποτελεσματική παρουσία ύποστηρικτικών θεσμών - ιατρικών, κοινωνικών, επαγγελματικών κλπ.

Πρόσκτηση

Η πρόσκτηση απαιτεί αποτελεσματικά καταρτισμένους, αφοσιωμένους, δραστηριοποιημένους και επαρκώς μισθοδοτούμενους εκπαιδευτικούς, με προσδοκίες σταδιοδρομίας, ικανούς να συλλάβουν τις δυνατότητες και τη συμβολή όλων των μαθητών τους, δρώντες σε ένα πλαίσιο που προσφέρει τις συνθήκες για αποτελεσματική πρόσκτηση· απαιτεί επίσης μιά εκπαίδευση που δίνει τη δυνατότητα να υπάρξει αναστοχασμός πάνω στο τί προβλέπεται να προσκτηθεί και στο πώς προβλέπεται να προσκτηθεί.

Έως αυτό τό σημείο, έχω υποδείξει ότι είναι πιθανό να υπάρχει μιά άνιση κατανομή εικόνων, γνώσεων, δυνατοτήτων και πόρων που θα επηρεάζει τα δικαιώματα της συμμετοχής, της συμπερίληψης και της ατομικής προαγωγής ομάδων μαθητών. Είναι εξαιρετικά πιθανό οι μαθητές που δέν απολαμβάνουν αυτά τα δικαιώματα στο σχολείο να προέρχονται από κοινωνικές ομάδες που δέν απολαμβάνουν αυτά τα δικαιώματα στην κοινωνία.

Αυτό εγείρει τό ερώτημα πώς τό σχολείο χειρίζεται αυτή την αντιστοιχία ανάμεσα στην ιεραρχία των κοινωνικών ομάδων και της άνισης εξουσίας τους εκτός σχολείου και στις ιεραρχίες της γνώσης, των δυνατοτήτων και της αξίας εντός σχολείου. Πώς επιχειρεί τό σχολείο να χειριστεί τα εξωτερικά ζητήματα της κοινωνικής τάξης, της δικαιοσύνης και της σύγκρουσης;

Ο Μπουρντιέ προτείνει ότι τό σχολείο επιτελεί αυτό τό τέχνασμα εμφανιζόμενο ως ούδέτερο, υποκρινόμενο ότι η ιεραρχία μέσα στο σχολείο δημιουργείται βάσει διαφορετικών αρχών από αυτές που διέπουν την ιεραρχία έξω από τό σχολείο.

Μέ αυτό τόν τρόπο τό σχολείο μεταμφιέζει και αποκρύβει τόν τρόπο με τόν οποίο οι σχέσεις εξουσίας (εκτός σχολείου) παράγουν τις ιεραρχίες γνώσης, δυνατοτήτων και αξίας μέσα στο σχολείο. Αποσυνδέοντας τις δικές του ιεραρχίες από τις εξωτερικές ιεραρχίες, τό σχολείο νομιμοποιεί τις ανισότητες μεταξύ κοινωνικών ομάδων που απορρέουν από διαφορετικές σχολικές επιτεύξεις. Αυτή είναι η ουσία εκείνου που ο Μπουρντιέ αποκαλεί «συμβολική βία». Αν και δέν αρνούμαι αυτή την εξήγηση, δέν είμαι σίγουρος αν τό τέχνασμα δουλεύει μόνο με αυτόν τόν τρόπο. Είμαι σίγουρος ότι ορισμένες κοινωνι-

κές ομάδες έχουν συναίσθηση ότι η σχολική εκπαίδευση δέν είναι ούδέτερη, ότι προϋποθέτει οικογενειακή ισχύ, τόσο υλική όσο και στο επίπεδο του λόγου, και ότι αυτού του είδους οι ομάδες χρησιμοποιούν αυτή τή γνώση για να βελτιώσουν την παιδαγωγική πρόοδο των παιδιών τους. Ίσως να πρέπει να εκλογικεύσουν την επιτυχία των παιδιών τους πιστεύοντας ότι τά δικά τους παιδιά αξίζουν μιά τέτοια επιτυχία ενώ άλλα όχι.

Θά ήθελα να προτείνω ότι τό τέχνασμα μέσω του οποίου τό σχολείο αποσυνδέει την ιεραρχία της επιτυχίας στο έσωτερικό του σχολείου από τις ταξικές ιεραρχίες στο έξωτερικό του σχολείου είναι η δημιουργία ενός μυθολογικού λόγου και ότι αυτός ο μυθολογικός λόγος ενσωματώνει ένα μέρος της πολιτικής ιδεολογίας και διάταξης της κοινωνίας.

Πρώτα απ' όλα, είναι σαφές ότι η σύγκρουση, ή η δύναμη σύγκρουση, μεταξύ κοινωνικών ομάδων μπορεί να μειώνεται ή να περιορίζεται μέσα από τή δημιουργία ενός λόγου που δίνει έμφαση σε όσα οι ομάδες έχουν από κοινού, στα κοινά τους στοιχεία, στη φαινομενική αλληλεξάρτησή τους.

Δημιουργώντας μιά θεμελιώδη ταυτότητα, διαμορφώνεται ένας λόγος που γεννά αυτό που θα αποκαλέσω ορίζοντες μορφές αλληλεγγύης, των οποίων στόχος είναι να περιορίζουν και να βελτιώνουν τά κάθετα (ιεραρχικά) ρήγματα ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Όλα τά σχολεία κάνουν τεράστιες προσπάθειες για να δημιουργούν ορίζοντες μορφές αλληλεγγύης ανάμεσα στο προσωπικό τους και τους μαθητές τους, ανεξάρτητα από τήν πολιτική ιδεολογία και τήν πολιτική ρύθμιση της κοινωνίας. Τό λόγο που παράγει ορίζοντες μορφές αλληλεγγύης ή επιχειρεί να παράγει τέτοιες μορφές αλληλεγγύης από αυτή τήν άποψη τόν αποκαλώ μυθολογικό. Αυτός ο μυθολογικός λόγος συνίσταται σε δύο ζεύγη στοιχείων, τά οποία, αν και έχουν διαφορετικές λειτουργίες, συνδυάζονται για να ενισχύουν τό ένα τό άλλο. Τό ένα ζεύγος εξυμνεί και προσπαθεί να παράγει μιά ενιαία, ολοκληρωμένη, φαινομενικά κοινή εθνική συνείδηση. Τό άλλο ζεύγος συνεισφέρει στην αποσύνδεση των εντός σχολείου ιεραρχιών από μιά αιτιακή σχέση με τις κοινωνικές ιεραρχίες εκτός σχολείου.

Οι μύθοι της εθνικής συνείδησης και της ενιαίας κοινωνίας

Σέ όλες τις σύγχρονες κοινωνίες τό σχολείο είναι ένας κεντρικός μηχανισμός για τό γράψιμο και τό ξαναγράψιμο της εθνικής συνείδησης, όπου η εθνική συνείδηση κατασκευάζεται με μύθους περί καταγωγής, επιτευγμάτων και προορισμού. Στην ουσία η εθνική συνείδηση μεταμορφώνει μιά κοινή, γενικής ισχύος βιολογία σε ένα πολιτισμικό ιδιαίτερο, με τέτοιο τρόπο ώστε η ιδιαίτερη πολιτισμική συνείδηση να καταλήγει να έχει τήν ισχύ μιάς μοναδικής βιολογίας. Οι εθνικισμοί είναι διαχωριστικοί από τό κράτος και από τόν άγώνα για τή δημιουργία ενός αυτόνομου κράτους.

Είναι αναπόφευκτο κάτω από αυτές τις συνθήκες η εκπαίδευση να γίνεται ένα αποφασιστικής σημασίας μέσον και ένα πεδίο άγώνα για τήν παραγωγή και αναπαραγωγή μιάς ιδιαίτερης εθνικής συνείδησης. Κατά συνέπεια η ορίζοντια αλληλεγγύη που παράγεται από τέτοια εθνική συνείδηση δημιουργεί θεμελιώδεις και πολιτισμικά συγκεκριμένες ταυτότητες. Υπάρχουν όλκληρα φάσματα σχολικών πρακτικών, τελετουργιών, γιορτών και έμβλημάτων που δρουν σε αυτήν τήν κατεύθυνση και βέβαια τό ίδιο κάνουν και οι αποφασιστικής σημασίας λόγοι της γλώσσας, της λογοτεχνίας και της ιστορίας.

Ο δεύτερος μύθος, πού αποτελεί ζεύγος με τον πρώτο, ο οποίος δρᾷ στην κατεύθυνση μιᾶς ἐνιαίας ἐθνικῆς συνείδησης, εἶναι ὁ μύθος ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ἕνας ὄργανισμός, στὸν ὁποῖο οἱ ὁμάδες — μέσα σὲ μία κοινωνία, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικά οἱ ὁμάδες διὰ μέσου κοινωνιῶν — σχετίζονται ἢ μὴ μετὴν ἄλλη μέσω τῆς ἀλληλεξάρτησης ἐξειδικευμένων λειτουργιῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ συμβολὴ τῆς καθεμῆς εἶναι ἐξίσου ἀναγκαῖα καὶ ἴδιας σημασίας καὶ ἀξίας μετὴν τῆς ἄλλης.

Ἔτσι ὅλες οἱ λειτουργίες ἔχουν ἰσότιμη ἀξία παρὰ τὶς διαφορὲς ἐξουσίας, πόρων καὶ δυναμικοῦ: ἰσοτιμία μέσω διαφορᾶς. Μὲ ρητούς, ἀλλὰ συχνὰ καὶ μὲ ἄρητους καὶ συγκαλυμμένους τῆσπερ, ὁ μύθος τῆς κοινωνίας ὡς ὄργανισμοῦ δικαιώνει καὶ συντηρεῖ τὶς σχέσεις τῶν φύλων. Τὰ φύλα σύμφωνά μετ' αὐτὸ τὸ μῦθο συμπληρώνουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μέσω τῶν διαφορῶν τους: διαφορῶν πού ὑποτιθέμενα ἔχουν τὴ βάση τους στὴ βιολογία.

Μύθοι ἱεραρχίας

Θὰ ἤθελα τώρα νὰ στραφῶ σὲ δύο τρόπους μετὰ τοὺς ὁποίους τὸ σχολεῖο ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποσυνδέσει τὰ δικά του χαρακτηριστικά διαστρωμάτωσης ἀπὸ τὶς ἀρχές διαστρωμάτωσης ἐκτὸς σχολείου. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ σχολείου βασίζεται ἐπομένως σὲ μιὰ φαινομενικὰ μὴ αὐθαίρετη ἀρχή, σὲ ἀντίθεση μετὴν αὐθαίρετη σχέση πού παράγεται μεταξύ κοινωνικῶν ὁμάδων ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ τάξη, τὴ φυλὴ, τὴ θρησκεία, τὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ. Οἱ ἡλικιακὲς ὁμάδες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σχολείου δέχονται διαφορετικὴ μεταχείριση καὶ διαφορετικὰ προνόμια ἀνάλογα μετὴν ἡλικιακὴ ἀρχαιότητα. Ἔτσι οἱ ἡλικιακὲς ὁμάδες σχηματίζουν ἱεραρχικὰ διατεταγμένες ζώνες ὀριζόντιας ἀλληλεγγύης. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἡλικία δὲν φέρει κάποια πολιτικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ὑπάρχουν ἄλλες δυνατὲς μορφὲς διαμόρφωσης ζωνῶν. Ἡ χρονικὴ περίοδος τῶν μαθητῶν στὸ σχολεῖο νομομοποιεῖται ἐπομένως μέσα ἀπὸ μιὰ φαινομενικὰ μὴ αὐθαίρετη ἀρχή.

Τὸ σχολεῖο ἀναγκαστικὰ παράγει μιὰ ἱεραρχία βασισμένη στὴν ἐπιτυχία καὶ τὴν ἀποτυχία τῶν μαθητῶν. Αὐτὴ ἡ ἱεραρχία, τόσο μέσα στὸ σχολεῖο ὅσο καὶ στὶς ἐπιπτώσεις της στὶς ἐπαγγελματικὲς ταξικὲς ἱεραρχίες ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο, εἶναι δυνάμει καὶ πράγματι ἐξαιρετικὰ διαιρετικὴ καὶ ἔτσι μιὰ μεγάλη ἀπειλὴ γιὰ τὶς μορφὲς ὀριζόντιας ἀλληλεγγύης. Τὸ σχολεῖο πρέπει νὰ ἀποσυνδέσει τὴ δική του ἐσωτερικὴ ἱεραρχία τῆς ἐπιτυχίας καὶ ἀποτυχίας ἀπὸ τὴν ἀναποτελεσματικότητα τῆς διδασκαλίας μέσα στὸ σχολεῖο καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἱεραρχία τῶν σχέσεων ἐξουσίας μεταξύ κοινωνικῶν ὁμάδων ἐκτὸς σχολείου. Πῶς τὰ σχολεῖα ἐξατομικεύουν τὴν ἀποτυχία καὶ ἔτσι νομομοποιεῖ τὶς ἀνισότητες;

Ἡ ἀπάντηση εἶναι προφανής: ἡ ἀποτυχία ἀποδίδεται σὲ ἐγγενεῖς ιδιότητες (νοητικὲς, ψυχικὲς) ἢ σὲ πολιτικὰ ἑλλείμματα πού μεταδίδονται ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὰ ὁποῖα καταλήγουν νὰ ἔχουν τὴν ἰσχύ ἐγγενῶν ιδιοτήτων.

Ἡ ἐκπαίδευση συντηρεῖ τὶς δομικὲς σχέσεις μεταξύ κοινωνικῶν ὁμάδων ἀλλὰ ἀλλάζει τὶς δομικὲς σχέσεις μεταξύ ἀτόμων. Αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς στὴ δομικὴ σχέση μεταξύ ἀτόμων εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς γενικῆς καὶ πιθανῆς κινήτικότητας. Αὐτὸ προάγει τὴ φιλοδοξία, τὴν προοπτικὴ, τὴν κινήτικη ἀποψήφωση καὶ τὴν ἀφοσίωση, ὁμοῦς ἢ ἀποτυχία, ἰδιαίτερα ἢ ἀποτυχία στὶς χαμηλὲς τάξεις τοῦ σχολείου, μπορεῖ νὰ ἀπονεκρώσει αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά. Μὲ τέτοια ἀποτυχία καὶ προσωπικὴ ζήμια ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά ἀντί-

σταση καὶ ἀλλοτρίωση καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐνισχυμένη ἀφοσίωση στὶς ὁμάδες ὁμηλικῶν, τὶς παρέες, καὶ ταξικὴ ἀλληλεγγύη. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ μορφὲς ἀλληλεγγύης καὶ ἀντίστασης εἶναι πιθανόν νὰ περιορίζονται στὸ πλαίσιο τῶν μυθολογικῶν λόγων τῆς ἐκπαίδευσης. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἴσως ὁ προσανατολισμὸς νὰ μετατοπίζεται πρὸς τὴν ἐθνικὴ συνείδηση καὶ τὸν ἐθνικὸ ἀγῶνα παρὰ πρὸς τὴν ταξικὴ συνείδηση καὶ τὶς συγκρούσεις της. (Σκέφτομαι, γιὰ παράδειγμα, τὴ φυλετικὴ καταπίεση πού ἀσκεῖται ἀπὸ ὀρισμένους μαθητὲς σὲ σχολεῖα ὅπου οἱ μαθητὲς φαίνονται πιὸ δεκτικοὶ σὲ ἐθνικιστικὸς μύθους ἀπ' ὅ, τι στὸν πολυπολιτικὸ/πολυφυλετικὸ λόγο.)

Ὁ μυθολογικὸς λόγος τῶν σχολειῶν ἔχει τὶς ρίζες του σὲ μιὰ ὑποτιμηθὲς βιολογία ἢ μᾶλλον σὲ βιολογικὲς μεταφορὲς. Οἱ ἐννοιὲς τῆς ἐθνικῆς συνείδησης καὶ τῆς ὀργανικῆς κοινωνίας μυθοποιεῖ τὴ βιολογία, καὶ ἡ νομομοποίηση τῆς ἱεραρχίας τοῦ σχολείου ἐπαφεται ἐπίσης, γιὰ τὴ δημιουργία μορφῶν ὀριζόντιας ἀλληλεγγύης, σὲ ἓνα μυθολογικὸ λόγο. Ἔτσι παράγονται μυθικὲς κοινότητες κοινῶν ταυτοτήτων καὶ συμφερόντων.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, αὐτὸς ὁ μυθολογικὸς λόγος καὶ οἱ μορφὲς ὀριζόντιας ἀλληλεγγύης πού ἐπιχειρεῖ νὰ προξενήσει συχνὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἀποτελεσματικοὶ γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ρηγμάτων καὶ τῶν ἀντιθέσεων μέσα στὸ σχολεῖο.

Ξεκίνησα μετὰ μιὰ ἀπλή, ἂν ὄχι ἀπλοϊκὴ συνθήκη γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ δημοκρατία καὶ μετέφρασα αὐτὴ τὴ συνθήκη στὰ παιδαγωγικὰ δημοκρατικὰ δικαιώματα τῆς «προαγωγῆς», τῆς «συμπερίληψης» καὶ τῆς «συμμετοχῆς», ὡς τὴ βάση γιὰ ἐμπιστοσύνη, κοινότητα |*communitas*| καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ.

Παρὰ τὶς σαφεῖς ἐνδείξεις βελτίωσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐυκαιριῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῶν πολιτικῶν ὑποπρονομιῶν καὶ τῶν γυναικῶν, ἡ κοινωνικὴ τάξη εἶναι ἕνας σημαντικὸτατος ρυθμιστὴς τῆς κατανομῆς τῶν μαθητῶν σὲ προνομιόδοτους λόγους καὶ θεσμούς. Ἐάν θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ δημοκρατία, πολιτισμὸ καὶ ἐκπαίδευση, καὶ ἂν θέλουμε νὰ εἰμαστε σοβαροί, τότε πρέπει νὰ ἐξετάσουμε σοβαρὰ τοὺς περιορισμούς, τοὺς φραγμούς πού θέτουν οἱ ταξικὰ ρυθμιζόμενες πραγματικότητες. Ἐπίσης πρέπει νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη τὶς ἀλληλεπιδράσεις τους μετὰ τὶς θεμελιακὲς, δομικὲς πιέσεις πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῆς πολυπλοκότητας τῆς διαίρεσης ἐργασίας.

Οἱ ταξικὲς κουλτοῦρες δροῦν γιὰ νὰ μετασηματίσουν τὶς διαφορὲς στὸ μικροεπίπεδο σὲ ἀνισότητες στὸ μακροεπίπεδο, καὶ αὐτὲς οἱ ἀνισότητες ἐγείρουν κρίσιμα ἐρωτήματα σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τὴ σχέση μεταξύ δημοκρατίας καὶ ἐκπαίδευσης. Εἶναι πιθανόν ἢ σοβαρὴ ἐρώτηση πλέον νὰ εἶναι: Τί ἑλλεμμα, ποιὸς περιορισμὸς στὰ παιδαγωγικὰ δημοκρατικὰ δικαιώματα, γιὰ τοιοῦς καὶ γιὰ πού εἶναι προετοιμασμένη μιὰ σπηρεζομένη κοινωνία νὰ ἀνεχθεῖ καί, ἀνά πάσα στιγμὴ, νὰ ἀποδεχθεῖ. Σὲ ὅσους ὑπόκεινται σὲ αὐτὸ τὸ ἑλλεμμα, αὐτὸν τὸν περιορισμὸ τῶν παιδαγωγικῶν δημοκρατικῶν δικαιωμάτων, πρέπει νὰ δοθοῦν πολὺ καλὲς ἐξηγήσεις (καὶ πιθανόν ἄλλα δικαιώματα).

Αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἀπὸ μᾶς νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ βαθιὰ κατανόηση τῶν ἐσωτερικῶν χαρακτηριστικῶν διαστρωμάτωσης τῶν σύγχρονων ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πᾶν ὅπως αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ διαστρωμάτωσης εἶναι ἐνδεχόμενα νὰ ἐγγραφθοῦν.

Μετάφραση: Ἰωσήφ Σολομών

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ

τῆς Τζούλιας Κρίστεβα

Στή διάρκεια τοῦ 29ου Συνεδρίου τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος (19 Δεκ. 1996) κλήθηκαν καί ἔλαβαν τό λόγο πέντε προσωπικότητες τῶν γαλλικῶν γραμμάτων καί τῆς ἐπιστήμης, καί ἐξέθεσαν τίς ἀπόψεις τους γιά τό κόμμα, τήν κοινωνία, τό μέλλον. Δημοσιεύουμε ἐδῶ τήν ὁμιλία τῆς Τζούλια Κρίστεβα.

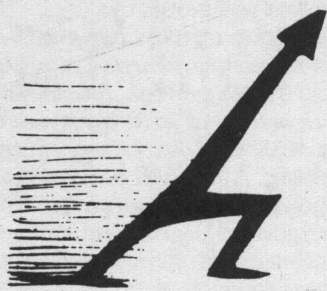
Ἡ Τζούλια Κρίστεβα εἶναι ψυχολόγος, συγγραφέας καί καθηγήτρια στό Πανεπιστήμιο VII τοῦ Παρισιοῦ. Γεννήθηκε στή Βουλγαρία καί ἐγκατέλειψε τή χώρα τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἡ οἰκογένειά της ὑπέφερε ἀπό πολιτικές διακρίσεις κάτω ἀπό τό καθεστῶς πού ὀνομαζόταν κομμουνιστικό. Αὐτή ἤ ἐπώδυνη ἐμπειρία εἶναι τό θέμα τοῦ μυθιστορήματος ὁ γέρος καί οἱ λύκοι.

Προηγουμένως, οἱ σύντροφοί μου σέ τοῦτο τό δῆμα ἔλεγον πόσο αἰσθάνονταν συγκινημένοι ὄντας μαζί σας ἀπόψε τό βράδυ. Ἀναρωτιόμουν ἂν ἡ λέξη συγκίνηση θά ταίριαζε στά συναισθήματά μου. Σίγουρα ναί. Θά ἤθελα νά πῶ ὅτι, ἴσως, εἶμαι, περισσότερο ἀναστατωμένη. Γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι κι ἐγώ εἶμαι θύμα τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀλλ' ὅμως μιά κομμουνιστική παιδεία μέ ἔμαθε νά ζῶ ἐλεύθερα μέσα στόν κομμουνισμό.

Ὅταν λέω ὅτι ἤμουν θύμα τοῦ κομμουνισμοῦ δέν ὑπαινίσσομαι τά θεαματικά θύματα πού δημιούργησε τό γκουλάγκ καί πού ἐντυπωσίασαν τή φαντασία τῆς Δύσης. Ἦμουν ἕνα ἀπ' αὐτά τά συνηθισμένα καί καθημερινά θύματα πού γνωρίζουμε καλά ὅτι ὑπῆρξαν στίς χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Διότι, προερχόμενη ἀπό μιά ταπεινή καί χριστιανική οἰκογένεια διανοουμένων, ἔζησα ὅ,τι ἔζησε ὁλος ὁ κόσμος: δηλαδή τίς οικονομικές δυσκολίες ἀλλά ἐπίσης, μέ τρόπο ἴσως πιεστικό, τίς ταπεινώσεις, τά μπλοκαρίσματα, τό ἐπαγγελματικό, τό σχολικό καί τό κοινωνικό παραμέρισμα. Ὅλα αὐτά, κι εἶναι αὐτό πού ὀνομάζουμε βαρβαρότητα — δέν θά ἦταν δυνατό νά ἔλθω ἐδῶ, κοντά σας, χωρίς νά καταθέσω τή μαρτυρία μου—, ἐπῆραν γιά μένα μιά δάναυση μορφή μερικούς μήνες πρίν ἀπό τήν πτώση τοῦ τείχους τοῦ Βερολίνου, ὅταν ὁ πατέρας μου δολοφονήθηκε σ' ἕνα βουλγαρικό νοσοκομεῖο. Ὅχι δεδαίως γιά λόγους πραγματικά πολιτικούς, ἀλλά ἐπειδή εἶχε καταρρεύσει κάθε ἀνθρωπιά πού κάλυπτε τό ὄνομα κομμουνισμός. Διότι δέν ἔδιναν, γιά παράδειγμα, ἀκριβά φάρμακα στά ἠλικιωμένα άτομα. Διότι ἔκαναν ἰατρικά πειράματα στούς γέρους κι ὄχι στούς καουμπόυδες. Γιατί ἐμπόδιζαν τούς ἀρρώστους νά δέχονται τούς συγγενεῖς τους. Γιατί φύλαγαν τούς τάφους γιά τούς ἄθεους κομμουνιστές ἐνῶ ἀποτέφρωναν τούς πιστούς γιά νά ἀποφύγουν τίς ἐπικίνδυνες μολύνσεις στά νεκροταφεία... Αὐτά εἶναι τό θέμα τοῦ μυθιστορήματός μου Ὁ γέρος καί οἱ λύκοι (Fayard 1991). Ὁ κομμουνισμός γιά μένα εἶναι μιά ἐλεγεία, ἂν ὄχι μιά τραγωδία. Ἡ πληγή αὐτή δέν θά σθηθεῖ ποτέ ἀπό τή μνήμη τοῦ αἵωνα μας. Τό λέω ἀκόμη μιά φορά: δέν μπορεῖ νά ῥθει κάποιος στό συνέδριό σας χωρίς νά καταθέσει τή μαρτυρία του γιά ὅλ' αὐτά.

Καί ὡστόσο, σέ ἕνα γαλλικό κομμουνιστικό περιοδικό, τά *Lettres francaises*, διδάχθηκα τήν ὑπαρξη τῆς ἐλευθερίας, τήν ὑπαρξη μᾶς σύγχρονης κουλτούρας, καί ὅτι ὑπάρχει ἴσως μιά ἐφικτή κοινωνία ἐξέγερσης. Ὁ Ἀπολλινάιρ, ὁ Κάφκα, ὁ Πικάσο, ἡ λυρική ἀνησυχία τοῦ Ἀραγκόν, παθιασμένη μερικές φορές ἀλλά πάντα συγκινημένη, μού ἔφεραν τό μήνυμα αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας καί τήν ἐμπιστοσύνη στή ζωή καί στή ζωή

του πνεύματος. Μετά από αυτά τὰ δραματικά θά ήθελα νά σας ευχαριστήσω γιά τό στήριγμα πού μου δώσατε.

Ειπώθηκαν τὰ πάντα γιά τίς διαφορές καί τίς ομοιότητες μεταξύ του κομμουνισμού τής Ανατολής καί του γαλλικού κομμουνισμού. Δέν είναι ή πρόθεση μου απόψε νά μιλήσω γι' αυτά τὰ ζητήματα. Ήθελα μόνο νά υπογραμμίσω μετά από τήν κάπως έκφοβιστική μου υπόμνηση, ίσως εξαιτίας αυτής, ότι από τή μιὰ μεριά διαχωρίζω πολύ καθαρά τήν ανάταση πού σπρώχνει κάποιους νά προχωρήσουν στόν κομμουνισμό καί από τήν άλλη μεριά τή διολίσθηση αυτής τής ανάτασης στίς ιδεολογίες καί τούς μηχανισμούς. Ακούω ότι έδω καί κάποιον καιρό άνησυχείτε γιά τίς ύπαρξές πάντοτε πιθανότητες γιά μιὰ τέτοια διολίσθηση. Ακούω τήν ανάγκη σας καί τήν επιθυμία σας νά βγείτε άπ' αυτή τή διολίσθηση καί νά κρατήσετε τήν καθαρότητα τής κομμουνιστικής ανάτασης. Ξέρω ότι μερικοί από τούς καλύτερους φοιτητές μου, οί πίο διανογείς, οί πίο ύποψιασμένοι, είναι κομμουνιστές. Γνωρίζω επίσης ότι ανάμεσα στίς συναδέλφους μου, τούς ψυχολόγους, τίς νοσοκόμες, τούς ψυχαναλυτές, τούς εκπαιδευτές, τούς διδάσκοντες, τούς αναλύμενους, όλους αυτούς μέ τούς όποιους πολύ συχνά αισθάνομαι ότι «βρίσκομαι σέ φάση», είναι μέλη του κόμματός σας. Καί θά ήθελα, εκκινώντας από τό σημείο αυτό, νά σας προτείνω μιὰ διάκριση πού, φυσικά, δέν δεσμεύει παρά μόνο έμένα: στό πρόσωπο του κόμματός σας, πού έσείς γνωρίζετε πόσο είναι διαταραγμένο, διακρίνω δύο όψεις.

Από τή μιὰ πλευρά, καί σ' αυτό θά ήθελα νά επιμείνω απόψε, διακρίνω τό πνεύμα τής εξέγερσης. Καί λέγω ότι αυτού του πνεύματος είσθε οί πίο άποφασισμένοι φορείς στή σύγχρονη γαλλική κοινωνία. Τό πνεύμα τής εξέγερσης τοποθετείται στήν πίο ζωντανή γραμμή, τήν πίο πολύτιμη, τήν πίο γόνιμη του δυτικού πολιτισμού. Είναι όμοιο μ' αυτό στό όποιο οί χριστιανοί προσέβλεπαν όταν ένοικούσαν στό έσωτερικό τους όχυρό καί δοκίμαζαν νά τό ανανεώσουν θαδίζοντας μπροστά, νά μήν περιορίζονται στό «ύλικό», νά θυσιάζονται γιά τόν «πλησίον» τους. Τό ίδιο αναδύεται από τόν σαρκασμό του Βολταίρου καί του Ντιντερό, από τήν άρνητικότητα του Χέγκελ, από τήν πάλη των τάξεων — πού δέν πέθανε — του Μάρξ, από τίς πίο τολμηρές μορφές τής σύγχρονης τέχνης. Έσείς, είσθε, μου φαίνεται, οί κληρονόμοι αυτού του πολιτισμού, καί θά ήθελα νά επιμείνω στό σημείο αυτό.

Από τήν άλλη μεριά, ύπάρχει ή ένταξη σέ μιὰ όργάνωση, αναπόφευκτη βέβαια, πού σέ μιὰ πρώτη φάση μοιάζει προστα-

τευτική, αλλά πού μπορεί νά γίνει δογματική και ολοκληρωτική. Ο Μαρσέλ Προυστ είχε καταγγείλει αυτό τό καταφύγιο μέσα στήν ένταξη. Έλεγε ότι ή γαλλική έκδοχή του άμλετικού «νά ζει κανείς ή νά μήν ζει» είχε άποβεί «νά είναι κανείς σ' αυτό ή νά μήν είναι». Περιγελούσε τό νά άνήκεις, τό νά κρύβεις τὰ ύπαρξιακά προβλήματα μέσα στήν ένταξη. Καί ή Άννα Άρεντ συνέχισε αυτό τό περιγέλασμα αναλύοντάς το μέ τήν έγκυρότητα πού ύπήρξε ή δική της. Έ. λοιπόν, σκέφτομαι ότι μέ τήν τραγική έμπειρία πού έχετε αυτού του δογματισμού, είσθε ίσως καλύτερα έφοδιασμένοι από άλλους γιά νά άχρηστεύσετε τίς παγίδες τής ένταξης καί νά θέσετε τὰ άναγκαία έρωτήματα ώστε νά οίκοδομήσετε ένα κόμμα πού ό μηχανισμός του δέν θά είναι άρτηριοσκληρωτικός.

Θά ήθελα νά επιμείνω στήν πρώτη πλευρά των όσων είπα καί μαζί σας νά θέσω ένα έρώτημα φοβερης φιλοδοξίας: μέ τίς ολοκληρωτικές φρικαλεότητες έτούτου του αιώνα μπορούμε νά προσδοκούμε σέ μιὰ πολιτική κι ένα πολιτικό κόμμα πού δέν θά είναι, λίγο ή πολύ, άπλή διαχείριση τής οικονομικής όρθολογικότητας, μιὰ άπλή διαχείριση τής κοινωνίας του θεάματος; Ύπάρχει κάποια πολιτική πού παίρνει υπόψη τήν ανθρώπινη επιθυμία καί τήν ουσία του ανθρώπου έννοούμενης ώς συνεχές ξεπέρασμα; Άρα μιὰ πολιτική συνδεδεμένη μέ τήν ήθικη;

Εκθέτω μιὰ ούτοπία: ή πολιτική αυτή είναι δυνατή άν, καί μόνο άν, άποκαθιστά τό πνεύμα τής εξέγερσης. Καί δάξω τό έξής στοιχείμα: έπειδή ό κομμουνισμός έλκει πάντα τούς ταπεινωμένους καί τούς κατατρεγμένους, χωρίς νά έχει τό μονοπώλιο, τό Κομμουνιστικό Κόμμα θά μπορούσε νά άποβεί ό κοινωνικός χώρος όπου αυτό τό σωτήριο πνεύμα εξέγερσης — γιά τήν ψυχή μας σωτήριο, αλλά επίσης γιά τούς κοινωνικούς μας δεσμούς, γιά τό μέλλον τής δημοκρατίας — θά μπορούσε νά άποκατασταθεί. Σας προτείνω νά σκεφτείτε ότι μπορείτε νά άποκαταστήσετε, καί νά φέρετε σ' όλόκληρη τή Γαλλία τήν αναγκαιότητα νά άποκατασταθεί τό πνεύμα τής εξέγερσης. Γνωρίζω ότι ή εξέγερση δέν έχει καλό όνομα στίς μέρες μας. Τήν χαρακτηρίζουν μάλιστα συντηρητική, κι αυτό όχι μόνο στό άνωτερο κλιμάκιο του κράτους. Ένα όλόκληρο πλειοψηφικό ρεύμα τής κοινωνιολογίας καί των πολιτικών έπιστημών θεωρεί ότι ό στοχασμός μας καί οί συμπεριφορές μας πρέπει νά περιορισθούν στους ύπολογισμούς, στή διαχείριση, στήν πρόβλεψη, άκριβώς διότι, λέγεται, ή μόνη έγκυρη όρθολογικότητα είναι ή οικονομική.

Φυσικά κανένας λογικός άνθρωπος δέν θά μπορούσε ν' άμφισβητήσει μιὰ τέτοια όπτική των πραγμάτων. Καί όστόσο,

υποστηρίζω ότι η εξέγερση είναι εκείνη η νοητική και κοινωνική πράξη που εγγυάται την ψυχική μας ζωή, διατηρεί την ψυχική μας ζωή ζωντανή, ακριβώς όπως διατηρεί στη ζωή και δλόκληρη την κοινωνία.

Όμως πώς πρέπει να έννοήσουμε την εξέγερση; Θά πρέπει να έννοήσουμε τη λέξη με τό έτυμολογικό της νόημα, πού σημαίνει επιστροφή στο παρελθόν, καθαρή μετατόπιση, αλλαγή, αποκάλυψη. Νά ξεγειρώμαστε γνωρίζοντας τό παρελθόν μας, πώς μπορούμε να τό διαχειρισθούμε και συνάμα να τό υπερδοϋμε. Έπιστροφή στο παρελθόν, αλλά επιστροφή στον έαυτό μας, επιστροφή στους κανόνες, σέ ό,τι εγγυάται τη συλλογική μας ζωή. Και συνάμα, όχι μόνο επιστροφή, αλλά κυρίως όχι μόνο μνήμη, όχι μόνο συντήρηση των κεκτημένων, αλλά μετατόπιση, «προαγωγή» όπως λέτε σήμερα, μετασχηματισμός του παρελθόντος, του έαυτού μας και των κανόνων.

Η εξέγερση είναι άνησυχία. Είναι η άδιάκοπη άναρώτηση. Είναι έπερώτηση του νοήματος του κάθε λόγου και όλων των κεκτημένων. Έννοώ, λοιπόν, την εξέγερση σαν μία διαρκή άμφισβήτηση των σημασιών και των νόμων. Αυτό δέν έχει τίποτε τό άφηρημένο.

Έτσι οι νέες άξίες έγιναν δόγματα. Τό νέο έγινε δογματικό. Έπαναλαμβάνω: μήν ξεχνάμε να διατηρούμε ζωντανό τό πνεϋμα της εξέγερσης και να έπερωτούμε τις άξίες μας. Είναι η μόνη στάση πού μās έπιτρέπει να μένουμε στη ζωή.

Η Άννα Άρεντ χαρακτήρισε τεχνική και επανάσταση όλολκληρωτικές. Οι άνθρωποι πού προσχώρησαν στον φασισμό, όπως και στον σταλινικό όλολκληρωτισμό, άποποιήθηκαν τό χρέος τους να κρίνουν τά πράγματα κατά την έννοια της εξέγερσης, της έπερώτησης. Κάποιος άλλος έκρινε στη θέση τους. Ήταν ό θάνατος της σκέψης. Αυτός ό θάνατος σήμερα παίρνει ακόμη πιο φοβερές μορφές, πού πάνε πέρα από τό σταμάτημα της σκέψης. Ό σύγχρονος άνθρωπος, και τον άκούω στο ντιβάνι, άπειλείται όχι μόνο από τό θάνατο της κριτικής σκέψης. Άπειλείται από έναν πραγματικό ψυχικό θάνατο. Άλλά γιατί;

Διότι κάτω από την επενέργεια της σκέψης-ύπολογισμός, πού αποβάλλει την εξέγερση και μās οδηγεί μάλλον στην παθητικότητα και πού γίνεται ένα είδος όπιου του λαού, είναι ό ίδιος ό ψυχικός χώρος πού ύπολειτουργεί ως τέτοιος όταν δέν νεκρώνεται παντελώς. Πολλοί άσθενείς έρχονται για άνάλυση

Είμαι θύμα του κομμουνισμού, αλλά ήταν μία κομμουνιστική παιδεία πού μέ δί- δαξε να ζω ελεύθερα μέσα στον κομμουνισμό

Γιά παράδειγμα, σās υπενθυμίζω ως ψυχανάλυτρια, και τό έξερετε όλοι σας, ότι τό παιδί για να αρχίσει να μιλάει πρέπει να θυμώσει με τους γονείς του, ενάντια σε ότιδήποτε τό περιβάλλει. Άργότερα, όταν θά μεγαλώσει, ως έρωτευμένος έφηβος αρχίζει πόλεμο ενάντια στους κοινωνικούς κώδικες. Δέν μπορεί να έρωτευθεί πάρα μόνο αν αρχίσει πόλεμο με ό,τι τον περιβάλλει. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες, από τον Πικάσο ως τον Τζόνς και τον Άρτώ, είχαν εξέγερθεί ενάντια στην πριν απ' αυτούς εικαστική και λογοτεχνική γλώσσα. Την κατέστρεψαν, την παραμόρφωσαν και τη μετασχημάτιζαν.

Οι μεγάλες επαναστάσεις της νεωτερικότητας, η Γαλλική Έπανάσταση, οι κομμουνιστικές επαναστάσεις ξεκινώντας από την Όκτωβριανή, αρχικά ήταν επαναστάσεις αυτού του τύπου. Δηλαδή άγωνιώδης άναρώτηση του νοήματος του είναι, του νοήματος της ανθρώπινης περιπέτειας, σε αντίστοιχία προς τη θρησκευτική άνησυχία και σε εξέγερση ενάντια στη θρησκεία, στο όνομα μās άλλης άξιοπρέπειας.

Άλλά ό σύγχρονος κόσμος γνώρισε δύο άπόπειρες θανάτωσης της εξέγερσης. Από τη μία μεριά τη βασιλεία της τεχνικής και από την άλλη ακριβώς την ίδια την Έπανάσταση.

Έξηγοϋμαι.

Η τεχνική βασιλεία αντικατέστησε τη σκέψη-άναρώτηση, πού όνομάζω εξέγερση, με τη σκέψη-ύπολογισμός. Στο όνομα της τεχνικής μās προτείνουν να μās ύποτάξουν στη λογική των ύπολογιστών προς όφελος της άγοράς. Δέν πρόκειται για τη σκέψη-άναρώτηση, δέν είναι σκέψη-έξέγερση, είναι σκέψη-ύπολογισμός.

Όσο για την επανάσταση, ύπήρξε η προδοσία της εξέγερσης, αυτής της άδιάκοπης έπερώτησης, αλλά με διαφορετικό τρόπο από εκείνον της τεχνικής. Ένώ οι τεχνικές δέν μās άφήνουν άλλη άξία εκτός από τό κέρδος, η επανάσταση έθέσπισε τη διολίσθηση των παλαιών άξιών μέσα στις νέες άξίες. Μās έπρότειναν νέες άξίες αλλά σταμάτησαν να τις έπερωτούν.

γιατί δέν έξερουν να μιλούν για τις συγκρούσεις τους. Γνωρίζουν ότι ζούν συγκρούσεις, αλλά δέν έξερουν να τό πούν. Η ψυχική τους ζωή, λοιπόν, αυτός ό θάλαμος της εξέγερσης, κλείνεται διότι άφήνεται να άπορροφηθεί από τις τεχνικές και την εικόνα του άλλου.

Τί συμβαίνει σ' αυτές τις άσθένειες; Βρισκόμαστε μπροστά σε έναν ψυχικό θάνατο πού μεταφράζεται σε ψυχοσωματικές άσθένειες, σε βανδαλισμό ή ναρκωτικά. Καταλαβαίνουμε ότι χρειαζόμαστε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους όπου όφείλουμε να δροϋμε τά λόγια πού θά μιλούν για τις συγκρούσεις μας. Τοϋτο ισχύει για την επιβίωση του καθενός μας, όπως και για την επιβίωση της κοινωνίας. Ποιοί είναι αυτοί οι χώροι; Προφανώς η εκπαίδευση, η τέχνη, η ψυχανάλυση. Άλλά τολμώ να σκεφθώ ότι τά πολιτικά κόμματα, και ιδιαίτερα τά άριστερά κόμματα, όπως και τό δικό σας, άποτελούν αυτούς τους χώρους όπου ένας λόγος εξέγερσης μπορεί να παραχθεί πού θά άγγίζει τη μυχιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά επίσης και τη θέση της στην κοινωνία. Άν ξεχάσετε ότι έχετε τον προορισμό να εισθε κόμμα εξέγερσης νομίζω ότι θά χάσετε την τύχη πού σās προσφέρεται, τη δική σας τύχη.

Έλεγα ότι ό λόγος - εξέγερση είναι οϋσιαστικός για την επιβίωση της ψυχικής μας ζωής κι ότι πρόκειται για ένα ζήτημα πολιτισμού. Άλλά για να είμαι περισσότερο πραγματιστική θά πρόσθετα ότι γνωρίζουμε σήμερα πώς δέν ύπάρχει λύση στο πρόβλημα της άνεργίας χωρίς μία νέα άνακατανομή του πλούτου, χωρίς μία ριζική τροποποίηση των κοινωνικών ιεραρχιών. Πώς μπορούμε να τό πετύχουμε; Νομίζω ότι κάτι τέτοιο δέν μπορεί να επιτευχθεί με κάποιο ύπολογισμό ούτε με άπλες διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε ανθρώπους καλής πίστεως όπως πασχίζουν να μās κάνουν να πιστέψουμε οι τεχνοκράτες, χωρίς και οι ίδιοι να τό πιστεύουν άλλωστε. Ποιός θά επανενσωμάτωνε τις αποκλεισμένες με την εϋσπλαχνία ή με τη λογική;

"Οχι, είμαι πεπεισμένη ότι η ανακατανομή του πλούτου μπορεί να επιτευχθεί αν τό ένζυμο τής εξέγερσης γινόταν αξία ψυχική, πολιτιστική και κοινωνική. "Αν ό καθένας άμφισβητούσε τόν έαυτό του. "Αν ό καθένας γινόταν ζωντανή άμφισβήτηση του άλλου και του συστήματος στό όποιο άνήκει. Τό βλέπετε: ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο πρόκειται για επανάσταση πολιτιστική.

Πέρα αλλά και έντός του Διαφωτισμού, πέρα αλλά έντευθεν του Μάρξ και του Ζωρές ό κομμουνισμός προήλθε άπ' αυτή τήν παράδοση πού θεωρεί τό άνθρωπινο όν και τήν κοινωνία ως όντότητες κατ' ούσίαν δραματικές, άσυμβίβαστες, συγκρουσιακές, κινητές, σέ συνεχή προαγωγή. "Ως έκ τούτου αυτή ή θεώρηση τών πραγμάτων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν ήθική επανάσταση.

"Ας προσπαθήσουμε νά σκεφθούμε ότι είσθε τό κόμμα τής επανάστασης. "Αν δέν έχει συνειδητοποιήσει ότι είναι φορέας αυτών τών αξιών τής ήθικής εξέγερσης, τής ήθικής επανάστασης, ό κομμουνισμός μου φαίνεται ότι θά είναι ένα κόμμα όπως τά άλλα, άχρηστο, στό δρόμο τής έξαφάνισης, τής διαφθοράς ή καλύτερα, αν θά μπορούσα νά πώ «καλύτερα», θά

άπορροφηθεί από τή σοσιαλδημοκρατία, πού έχει τούς δικούς της λόγους νά υπάρχει. "Αν, αντίθετα, ό κομμουνισμός έχει συνειδητοποιήσει ότι είναι ό φορέας του πνεύματος τής εξέγερσης, μου φαίνεται ότι μπορεί νά γίνει ή κινητήρια δύναμη μιας 'Αριστεράς πού δέν θά έχει άπωλέσει τήν έφεσή της νά έπερωτά ριζοσπαστικά, γιατί θά τής τό υπενθύμιζε ό ίδιος ό κομμουνισμός.

Στήν προοπτική αυτή ό κομμουνισμός πού όνειρεύομαι έχει έσωτερικούς δεσμούς μέ τά πνευματικά κινήματα άμφισβήτησης. Δέν νομίζω ότι όλες οι έλίτ έχουν χαθεί σ' αυτή τή χώρα. "Υπάρχουν έλίτ πού δέν είναι όρατές στην τηλεόραση. Είναι αυτές πού έρευνούν. Είναι οι αισθητικές πρωτοπορίες: ή επιστημονική έρευνα, ή ιατρική, ή ψυχαναλυτική, ή παιδαγωγική έρευνα, κ.ο.κ. Οι δυνάμεις αυτές υπάρχουν μέσα στην κοινωνία τών πολιτών. Τό μήνυμα ενός όρισμένου άριστερισμού υπάρχει επίσης. "Υπάρχει μία ήλεκτρισμένη άτμόσφαιρα, τήν αισθανόμαστε στις πανεπιστημιακές έρευνες, αλλά και στό ψυχαναλυτικό ντιβάνι. "Υπάρχει κάτι σαν θύελλα στην κοινωνία αυτή πού προσμένει τήν άποκρυστάλλωσή του.

Μ' άρέσει νά σκέφτομαι ότι υπάρχει μία γαλλική έξαιρέση.

"Ας έξεγερθούμε, γνωρίζοντας ποιό είναι τό παρελθόν μας, πώς μπορούμε νά τό διαχειριζόμαστε και συνάμα νά τό ξεπερνάμε

*Ίσχυρίζομαι ότι η εξέγερση είναι εκείνη ή κοινωνική και νοητική πράξη που εγ-
γυάται την ψυχική μας ζωή, διατηρεί ζωντανή την ψυχική μας ζωή, ακριβώς
όπως κρατά στη ζωή ολόκληρες τις κοινωνίες*

μά ακόμη, ή ακόλουθη: ότι το πνεύμα της εξέγερσης δεν έχει απορροφηθεί από τον τεχνικό ωφελισμό, ότι ο τελευταίος δεν θα μπορούσε να το απορρίψει ως αρχαϊσμό ή ως συντηρητισμό, αλλά ότι αντίθετα το πνεύμα αυτό αντιπροσωπεύει την απει-
θεια στη λογική της αγοράς και του θεάματος, και ότι η γαλλι-
κή πολιτιστική και πολιτική παράδοση μπορούν να ξαναφέ-
ρουν στον κόσμο το πνεύμα της εξέγερσης. Μπορούμε ακόμη
να ξαναθέσουμε το ερώτημα: «Γιατί να καταπολεμήσουμε τον
αποκλεισμό;». Για να εγγλεισθούμε: Σύμφωνα, αλλά σέ τί; Μέ-
σα σέ ποιά κοινωνία;

Δέν μπορώ να προσεγγίσω τό θέμα τής εξέγερσης χωρίς νά
αναδείξω δύο επίκαιρα προβλήματα: τού έθνους και τών γυ-
ναικών.

Οί γυναίκες: ή ισότητα είναι επίκαιρο θέμα, μού φαίνεται
ουσιαστικό, αλλά υπό τόν όρο ότι τό έννοούμε ως μέσον και
όχι ως σκοπό. Ίσότητα αλλά γιά ποιά πολιτική; Γιά ποιόν πο-
λιτικό λόγο, ποιό πάθος, ποιά επιθυμία; Ποιά διαφορά θά μπο-
ρούσε νά έχει μία πολιτική έμπνευσμένη από γυναίκες σέ μία
κοινωνία πού θά περιορίζεται στίς ύλικές τής ανάγκες; Ό
Φρόντντ έλεγε ότι οί γυναίκες είναι μία μαύρη ήπειρος. Άνα-
ρωτόταν επίσης «τί επιδιώκει μία γυναίκα;». Όρραία, ίσως
ήταν μπερδεμένος μπροστά σ' αυτή τή γυναικεία όρθολογικό-
τητα πού δέν ξέρει τί θέλει, γιατί αυτή ή γυναικεία όρθολογι-
κότητα δέν άρκείται στά κεκτημένα και τή διαχείριση, παρ'
όλο πού οί γυναίκες μπορούν νά είναι θαυμάσιες διαχειρί-
στριες. Λένε ότι οί γυναίκες δέν είναι ποτέ εύχαριστημένες. Δέν
άρκουνται ποτέ στά κεκτημένα. Άμφισβητούν άκούραστα, εί-
ναι έν δυναμει εξέγερμένες. Και πιστεύω ότι ή δύναμει εξέγερ-
μένες προσπαθούν νά στρατευθούν στά κόμματα τής Άριστε-
ράς, στό δικό σας επίσης.

Δυό λόγια γιά τό έθνος. Ό Γαλλία, μπορώ ίσως νά τό πώ
εύκολότερα γιατί έρχομαι από μακριά και συνάμα βρίσκομαι
μέσα στό έθνος σας, κάπως στό περιθώριο, ή Γαλλία, λοιπόν,
ζει μία έθνική κατάθλιψη. Νομίζω ότι πρέπει νά πάροουμε υπό-
ψη εκείνους, συμπεριλαμβανομένων τών συμπαθούντων τό
κομμουνιστικό κόμμα και άλλους πού ύφίστανται τήν έθνική
κατάθλιψη, πού αισθάνονται ότι έλκονται από άλλο, συχνά
μέ έπικίνδυνο τρόπο, από τά κινήματα τής έθνικιστικής Δεξιάς.
Ένας από τούς λόγους τού φαινομένου αυτού είναι ότι δέν
παίρνουμε σοβαρά υπόψη τό βάθος και τό νόημα τής έθνικής
κατάθλιψης.

Λέω, επίσης, ότι δέν είναι δυνατόν νά ένοφθαλμισθεί εύρω-
παϊσμός ή παγκοσμιοότητα σέ ένα σώμα πού βρίσκεται σέ κα-
τάσταση έθνικής κατάθλιψης. Πρέπει ή Γαλλία ν' άποκτήσει
και πάλι έθνική ύπερηφάνεια. Και έδώ επίσης έχετε μία παρά-
δοση πού συνίσταται στό νά είσθε μέ τό έθνος, χωρίς νά προ-
δίδετε τό πνεύμα τής εξέγερσης, προσπαθώντας νά ώθήσετε
τό έθνος μέσα στη διεθνή πολυπλοκότητα. Γιατί προσελκύετε
πολλούς ανθρώπους, νέους και λιγότερο νέους, πού είναι ευαί-
σθητοι στην άναγκαιότητα νά είναι πατριώτες, αλλά ευαίσθη-

τοι και γεγονός ότι τό έθνος βρίσκεται επίσης σέ μετάλλαξη.
Δέν πρέπει νά ξεχνάμε τό γεγονός αυτό άν θέλουμε νά συναν-
τήσουμε τήν Εύρώπη. Άς προσπαθήσουμε νά βγάλουμε τό
έθνος από τήν κατάθλιψη, αλλά συνάμα άς προσπαθήσουμε
νά τό προσγειώσουμε στη μεγάλη ήπειρο τών άλλων. Έχουμε
ανάγκη ταυτότητας και τό γνωρίζετε διότι συχνά, έντασό-
μενοι στον κομμουνισμό, άναζητάτε αυτήν τήν ταυτότητα.
Όστόσο τόσο ή κομμουνιστική όσο και ή έθνική γαλλική ταυ-
τότητα δέν θά είναι ύγιεις και βιώσιμες παρά μόνο άν τής θε-
τούμε συνεχώς σέ άμφισβήτηση.

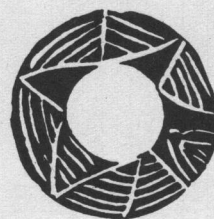
Γιά νά τελειώσω, δέν ξέρω άν τά ζητήματα πού σας εξέθε-
σα, ζητήματα περισσότερο ήθικης, προσιδιάζουν σέ ένα πο-
λιτικό κόμμα. Γνωρίζω ώστόσο ότι είναι ζητήματα προσωπι-
κά, δηλαδή άτομικά όσο και κοινωνικά και ή συνεξέτασή τους,
ό συνδυασμός τους, θά μπορούσε, ίσως, νά προσφέρει μία άλλη
πολιτική θεώρηση. Και έπειδή τά τεχνοκρατικοποιημένα πο-
λιτικά κόμματα δέν δίνουν άπάντηση, δέν άπαντούν σ' αυτή
τήν άναγκη εξέγερσης, γι' αυτό οί άνθρωποι τούς γυρίζουν τήν
πλάτη και καταφεύγουν εκεί όπου υπάρχουν πάθη, έστω θα-
νατηφόρα. Διότι τά πάθη είναι συχνά εξέγερσεις πρωταρχι-
κές. Οί άνθρωποι, άναζητώντας πάθη, βρίσκουν καταφύγιο
στό Έθνικό Μέτωπο τού Λέ Πέν και στίς σέκτες. Γίνεται νά
ξαναβρεθεί τό πάθος γιά τήν πολιτική άποκαθιστώντας τό λόγο
τής εξέγερσης στό κόμμα σας;

Είμαι πεπεισμένη ότι ή πολιτική τού 21ου αιώνα θά είναι άρ-
ρηκτα δεμένη μέ τήν ήθική. Όδεύουμε πρός τήν τεχνοκρατική
διαχείριση πού θά θυσιάσει τεράστιες μάζες τής ανθρώπινη-
τας, δηλαδή τής λιγότερο άποδοτικές, τούς απόβλητους τής τε-
χνικής, ακόμα και ολόκληρες ήπειρους. Ό, πρέπει νά άνακα-
λύψουμε τήν άναγκαία συγχώνευση μεταξύ μιας πολιτικής
άπλης διαχείρισης τής παραγωγής-κατανάλωσης και μιας ήθι-
κής έπερωτήσης πού έρχεται πριν από τό θρησκευτικό αίσθη-
μα και πού, ίσως, άπλούστατα δέν είναι παρά τό πνεύμα τής
εξέγερσης.

Έξαιτίας τών ιδρυτικών άνατάσεων αλλά, επίσης, εξαιτίας
τών φοβερών του λαθών τό κομμουνιστικό κίνημα, ιδίως τό
γαλλικό, είναι ίσως τό πιό κατάλληλο γιά νά τεθούν αυτά τά
έρωτήματα. Έρωτήματα, τελικά, μιας πολιτικής άμεσα ήθι-
κής, πολιτιστικής, ύποκειμενικής διότι θά είναι επικεντρωμέ-
νη στην άναγνώριση και τήν ένεργοποίηση τού πνεύματος τής
εξέγερσης, ως βιωτικής άπαιτήσης γιά τό ανθρώπινο πρόσω-
πο και τή δημοκρατία.

Άν σεις δέν ένθαρρύνετε αυτή τήν εξέγερση ποιός άλλος θά
τό κάνει;

Δημοσιεύτηκε στην *Humanité*
29 Ιανουαρίου 1997
Μετάφραση: Α.Ε.

Καί γρ μματα γνωρίζω

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΕ ΓΡΑΜΜΑ

Στόν 'Ηλία

«Άσπρα τριαντάφυλλα στά μάτια...» ψιθυρίζω
πικρούς, δικούς σου στίχους, από μιά έπαρχία.
(Έρημη, ώρα χρυσή, χλωμή δεντροστοιχία,
πάροκο τής Σαλονίκης, βροχή, σουρπο γκρίζο.)

Έφ'ετος Γενναριάτικη Άνοιξη στήν Ξάνθη
καί σέ προσμένει πάλι ή Μίνα μπρός στό Λύκειο.
(Στή χλόη τό στρατιωτικό σου τό πηλίκιο
καί σύ καπνίζεις, ξαπλωμένος, λησιμονάνθι.)

Παλιό τραγούδι — τόσα χρόνια — μέσ στά υπόγεια
«Μαξίμ», «Μεσόγεια», «Ώραία Σεβίλλη», «Παλιά Άθήνα»
(Πέρα στή γέφυρα του Άδάμ στή Νότια Κίνα
χιλιάδες παραλάβαινες τσουβάλια σόγια.)

Στή χλαίνη τυλιγμένο, στού Γενάρη τά κρύα,
'Ηλία σέ σκέφτομαι, καί σύ, μά τί σημαίνει;
(Γενάρης καί τότε κι οί δυό μας μεθυσμένοι
πού σου'πα μιά δικιά μου θλιβερή ιστορία.)

Ή ζωή διαβαίνει στόν όρίζοντα σειρήνα...
Καρωτάκης καί Πρόβεζα, Άγρας καί Μαλέας.
(Μνήμη παληᾶς, τόσο παληᾶς, αγάπης φευγαλέας,
λεύκωμα άβροῆς κοπέλας, πατημένα κρίνα.)

Μιά Θούλη όλοι τό ξέρεις έχουμε ποθήσει,
μέσ στά όνειρα, μέσ στά ταξίδια ή στά διβλία.
Μά κάποια μέρα, αλήθεια, θά τή βροῦμε, 'Ηλία,
Μιά όρθορίζει πάντα άνατολή μετά τή δύση.

Μανώλης Άναγνωστάκης
Κυριακή 18.1.48

Η ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Μιά δεματική ανάγνωση

του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου

Συχνά μάλιστα οι μεταπολεμικοί πολιτικοί ποιητές μας υποχρεώνονται να συσχετίσουν την προσωπική τους ποιητική ευαισθησία με την ιδεολογική συνοχή και την κομματική ορθοδοξία του χώρου που πολιτικά υπερασπίζονται. Κι αυτός ο συσχετισμός δεν είναι διόλου άπλός· κάποτε γίνεται δραματικός και όπωσδήποτε συνεπάγεται προβλήματα καινούργια και δύσκολα τόσο για την ποίηση όσο και για την πολιτική. Έτσι, πιστεύω, προέκυψε ο βαθύτερος χαρακτηριστής της μεταπολεμικής ποίησης: η ιδιάζουσα δηλαδή ποιητική και πολιτική ήθική της.

Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ήθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. Άλεξάνδρου-Αναγνωστάκης-Πατρικίος*, 1996.

Τί ακριβώς σημαίνει πολιτικός ποιητής και πώς προσδιορίζεται συγκεκριμένα η πολιτική ποίηση; Μπορούμε άραγε να θέτουμε τέτοια ερωτήματα στις ημέρες μας; Και, πολύ περισσότερο, μπορούμε να πιστεύουμε στα σοβαρά ότι είναι δυνατόν να λάβουμε συμπαγείς και επί της ουσίας απαντήσεις; Ο καθείς και τα έργα του, μάς λέει ή κοινή ρήση· και νομίζω ότι μόνο από ανάλογη σκοπιά εϋσταθεί μία τέτοια συζήτηση. Η περίπτωση του Μανόλη Αναγνωστάκη μάς δείχνει ότι πολιτική και ποίηση συνεχίζουν και στον καιρό μας να συνομιλούν και να τέμνονται. Και τούτο όχι διότι εμείς εξακολουθούμε να προστρέχουμε σ' ένα ποιητικό σώμα που, με ολοκληρωμένο λίγο-πολύ τον κύκλο του, μάς προσφέρει άπλως τή δυνατότητα να τό εντάξουμε στα ιστορικά του συμφραζόμενα, αλλά γιατί τό ίδιο δεν έχει πάψει να παράγει — και μάλιστα εντελέστερα — τό πολιτικό του νόημα. Νόημα που συγκεντρώνεται στην ήθική διάσταση τής πολιτικής πράξης και συναρτάται εϋθέως με δύο επιπλέον ζητήματα: τήν πολιτική μνήμη και τήν πολιτική αμφισβήτηση. Νόημα που παραμένει επίσης θαλερό επειδή ο Αναγνωστάκης δεν ρέπει ποτέ πρός τό μήνυμα (με τήν έννοια τής διακοίνωσης μιάς εξ αποκαλύψεως αληθείας), δεν σαλπίζει καμιά και κανενός είδους στράτευση και εκφράζεται πάντοτε μέσω ενός εγώ, τό οποίο, μολονότι κινείται συνεχώς πρός τούς άλλους, κρατάει ως τό τέλος στό απυρόβλητο — και άπαράγραπτα — τά ατομικά δικαιώματά του.

Η διαδρομή που διένυσε ο Αναγνωστάκης στό πλαίσιο μιάς τριακονταετίας εγκαινιάζεται με τής *Έποχές* (1945), συνεχίζεται με τής *Έποχές 2* (1948) και τής *Έποχές 3* (1951), προχωρεί με τή *Συνέχεια* (1954), τή *Συνέχεια 2* (1956) και τή *Συνέχεια*

3(1962) και ολοκληρώνεται με τόν *Στόχο*, τό 1970. Αν παρακολουθήσουμε προσεκτικά αυτή τήν πορεία, θά διαπιστώσουμε ότι ενώ στην άφετηρία τής ο Αναγνωστάκης παρουσιάζεται να έχει μία μάλλον γενική σχέση με τήν πολιτική και τήν ιστορία, στην ανάπτυξη και, κυρίως, στην έξοδο τής, ή στάση του διαφοροποιείται και δξύνεται, για να έγγραφει σ' έναν σαφώς πολιτικό λόγο, που παίρνει θέση μάχης άπέναντι σε όλα τά κρίσιμα προβλήματα, τόσο του παρόντος όσο και του παρελθόντος.

Στίς *Έποχές*, ο Αναγνωστάκης δεν ξεπερνά τό επίπεδο ενός χαμηλόφωνου θρήνου για τούς συντρόφους που χάθηκαν στην Κατοχή, τήν Αντίσταση και τόν Έμφύλιο, αλλά κάποια ψήγματα από όσα πρόκειται να ακολουθήσουν είναι ήδη φανερά: *Φτάνει πιά αυτές οι μέρες που μάς κούρασαν τόσο. (Όδυνηρές παραστάσεις άνλων όραμάτων)*
Φτάνει πιά ή γαλάζια αίθρια του Αιγαίου με τά ποιήματα που ταξιδεύουν σ' άσημαντα νησιά για να ξυπνήσουν τήν ευαισθησία μας. Τά κορίτσια που έρωτεύονται τήν ίδια τους μορφή στον καθρέφτη και προσμένουν να λικνίσουν τ' άδρά όνειρά τους

Με μία δήλωση «εις ήχον πλάγιον», μία δήλωση ποιητικής, ο κόσμος ο οποίος σκιαγραφείται με μελαγχολία και άπογοήτευση στα περισσότερα ποιήματα τής συλλογής τοποθετείται αίφνης σε μιάν άλλη διάσταση. Βλέπουμε έδω μία πρώτη ρήξη με τό καθιερωμένο ποιητικό περιβάλλον, μιάν εμφανή μεταστροφή, που εύκολα βρίσκει τής αντιστοιχίες τής και στην πολιτική γλώσσα: ή λαιδορία τής λυρικής άμερμνησίας τής γενιάς του '30 δεν είναι μόνο μία φιλολογική, ένδολογοτεχνική

μετατόπιση, αλλά κι ένας πολιτικός προσανατολισμός — μιά εκκλιση για επικέντρωση της προσοχής στην καθημερινή, αναβράζουσα πραγματικότητα, πού επιβάλλει τεντωμένες κεραίες και διεύρυνση του οπτικού πεδίου σ' ένα καινούργιο, έντελως διαφορετικό τοπίο· τοπίο τό όποιο εικονογραφείται όχι ως μιά άτεγκτη, περίπου μεταφυσική όντότητα του Κακού, αλλά, αντιθέτως, ως ένας όλοζώντανος κοινωνικός χώρος, μέ άδιάκοπη — παρά τίς αντιφάσεις και τίς εμπλοκές ή τίς αδράνειές του — κίνηση και δράση.

Ο κοινωνικός κορμός έν προκειμένω δέν είναι τό άφηρημένο σύστοιχο της πολιτικής έξουσίας, πού θά καταληφθεί ως κάστρο έν μιά νυκτί από τίς επαναστατικές δυνάμεις, μέ τή συνδρομή και τή συμπαράσταση της πλοηγίας, αλλά ό άπτός και άνάγλυφος καθ' ήμέραν βίος: αυτός είναι πού όφείλει νά αλλάξει, αυτός είναι πού πρωτίστως λυμνάζει και καθυστερεί. Ο Άναγνωστάκης θά τό έπισημάνει καλύτερα στις Έποχές 2, όπου και πρωτοεισάγεται τό στοιχείο της ήθικης:

Μέρες γιορτής οί σημαίες ύψώνονται, τά σχολεία μ' όμοιόμορφες μπλούζες.
Κάθε κενότητα αναπαύεται άνώδυνα πάνω σέ καταχτημένες άποσκευές
Πηγαίνει στά ζαχαροπλαστεία συνωθεΐται

ήδονίζεται
Περιφρονη, αυτάρκης, κάθε είδους εγκατάλειψη.
Έμείς δέ ζητήσαμε τήν άνεκπλήρωτη έξοδο, στενέψαμε τήν καρδιά μας.

Έντιμοί στά βραδινά σφυρίγματα των κρατικών Σιδηροδρόμων
Πού συγκλίνουν μέ τίς πρώτες βροχές όμαλά, μέ θερινών ειδυλλίων νανάγια.

Αυτοί πιστεύουν πώς ό χρόνος μέ τά χαρτιά περνάει πύ εύχάριστα
Αν δέ βρέξει θά πάμε στό πάρκο, αν βρέξει στής κυρίας Άγγέλας

Έκει πού στή σοφίτα κατοικεί ό άρχαίος μαέστρος και ή γυναίκα του.
Κι ή κόρη άρραβωνιάζεται 29 χρονώ, άπέκρουσε πολλές προτάσεις

Άγαπούσε τή διαστολή, τά θερινά ξενοδοχεία, τά κλειστά οικογενειακά κέντρα.
Λατρεύει ένα βρέφος, θά τ' όνομάσει Άγνή, αν κι ό γιατρός τό έχει — ή σχεδόν — άπαγορεύσει.

Υποθέτω ότι τό πράγμα έχει γίνει τώρα σαφέστερο. Άπ' όλη αυτή τήν πολύβουη επανάληψη μιās χαραμισμένης συλλογικής ζωής, έγκλωβισμένης στην τυποποίηση του Τίποτε, εκείνο τό όποιο ξεχωρίζει δέν είναι τό σιδερένιο χέρι πού χτίζει τή συνείδηση της επανάστασης, αλλά ή ήθελήμενη τοποθέτηση στην άκρη και στό περιθώριο: τοποθέτηση πού παίρνει σάρκα και όστά επί τή βάση μιās πολιτικής και ταυτοχρόνως ήθικης άπόφασης. Οί άλλοι δέν θέλουν και δέν μπορούν νά καταλάβουν' εγκαταλείπονται άνυποψίαστοι στίς άπαξίες ενός κατά κόρον και κατά τεκμήριον άλλοτριωμένου συστήματος, πού ύποσκάπτει κάθε ούσιαστική έπιλογή τους. Ο ποιητής διαγιγνώσκει και γνωρίζει τή φθορά (τό ήθικό), ξέρε ότι κάτι πρέπει νά συμβεί για νά άρθει ή επιδεινώσή της (τό πολιτικό), αλλά δέν σπεύδει νά προτείνει τό παραμικρό. Η πολιτική και ή ήθικη του άγωγή θά σταματήσουν στή διατύπωση των όρων του προβλήματος' όροι πού έφρόσον δέν όδεύουν πρός κάποια λύση,

συγκροτούν και μιά σχεδόν δραματική ύπαρξιακή συνθήκη. Υπενθυμίζω έναν μόνο στίχο από τό προηγούμενο:

Έμείς δέ ζητήσαμε τήν άνεκπλήρωτη έξοδο, στενέψαμε τήν καρδιά μας

Στίς Έποχές 3 ή πολιτική ήθικη του Άναγνωστάκη διαγράφεται σέ καθαρότερες γραμμές. Δέν μιλάμε δεβαίως, όπως έχει ήδη, φαντάζομαι, φανεί, ούτε για παρότρυνση και νουθεσία, ούτε για τιμωρία ή άνασκολοπισμό, πού συνιστούν τά περίπου φυσικά παρεπόμενα της ήθικολογίας ή της χρηστομάθειας. Μιλάμε μόνο για τήν ars poetica μιās άνεξάντλητης βούλησης για δύναμη' βούληση για δύναμη, πού για νά τήν κατανοήσουμε θά χρειαστεί νά ξεφύγουμε από τή συνηθισμένη της παραφθορά και σημασιολογική κατολίθηση και νά πάμε ως τή νισεική της καταγωγή και ρίζα. Ίδού:

Λάθος. Γιατί χτυπās τό μάνταλο; δέ θά σ' άνοίξει
Η ώρα είναι περασμένη και στό σκοτάδι δέ μπορείς νά ξεχωρίσεις.

Πώς νά πιστέψω πός είσαι σύ ό Φώτης, όχι ό Κώστας, όχι ό Θανάσης, όχι ό Κώστα;
Γιατί αλλάζεις φορεσιές, αλλάζεις χτένισμα, δένεις άλλιώτικα τόν κόμπο της γραδάτας;

Παντρεύτηκες δύο φορές και τώρα μετράς τίς έρωτικές σου έπιτυχίες.
Άρχείο σέ σειρά άλφαθητική, γράμματα και φωτογραφίες

Δέ σέ γνωρίζω. Ίσως νά ταξιδέψαμε μαζί, όπως τό λές, μέ τό «Άλκυονή».
Πήγαμε τρεις φορές στό «Θερμαϊκόν» μου πλήρωσες τό τραμ για τήν Καμάρα.

Μά δέ σέ ξέρω. Άπό τό δρόμο αυτό δέν πέρασες ποτέ σου
Δέ διάβασες τά έπισκεπτήρια και τίς έπιγραφές πάνω στους τοίχους

Όλες οί ξώπορτες κλειστές και τό σεντούκι, μήν ξεχνās — μόλις νυχτώσει.
Όχι δέν πιάνω τό χέρι σου. Δέν θά κλέψεις τό σχήμα του δικού μου.

Τό πρώτο ένικό πού ό Άναγνωστάκης χρησιμοποιεί πλέον άπροκάλυπτα στην ποιητική του αφήγηση, σέ συνδυασμό μέ τή ρεαλιστική ένίσχυση της σκηνογραφίας του (άπό τίς κάπως σκιάδεις ή συμβολικές μορφές των προγενέστερων συλλογών στον άδρομερή, κλειστό ή άνοιχτό άστικό διάκοσμο) μās δίνουν τά χαρακτηριστικά μιās τέχνης ή όποια διαμορφώνει τήν ώριμη ταυτότητα της, για νά ακολουθήσει τή ίδια κατεύθυνση ως τό τέρμα. Τό έγώ του ποιητή δέν άνήκει στή σφαίρα του ιδιωτικού, αλλά ούτε και σ' εκείνην του δημοσίου. Είναι ένα έγώ τό όποιο, όπως τό λέγαμε και προεισαγωγικά, μολόνότι διαλέγεται συνεχώς μέ πολλές και κάποτε έξαιρετικά έτερόκλητες φωνές, δέν παύει ποτέ νά διατηρεί στό άκέραιο τό χρώμα της όμιλίας του, σέ μιά λειτουργική παρέκκλιση του άντικειμενικού από τό ύποκειμενικό και τανάπαλιν: οί έξωτερικές περιστάσεις (τά ιστορικά γεγονότα, οί διάχυτες νοοτροπίες, οί καθιερωμένες συνήθειες) άποτιμώνται μέσω ενός έσωτερικού μηχανισμού άξιολόγησης, ό όποίος δέν τροφοδοτείται από ένα υπερκείμενο corpus πεποιθήσεων ή άναφορών (ιδεολογία, κομματική δράση, κάποια αισθητική θεωρία), αλλά από τήν άπολύτως άτομική και προσωπική έμπειρία, πού άναπότρεπτα εκφράζει και πάλι (άτόφιο ή διαθλασμένο) ένα κομμάτι του συλλογικού.

Ἀπό τή Συνέχεια καί μετά, στή Συνέχεια 2 καί ὡς τή Συνέχεια 3, τό ἀτομικό θά μετακινηθεῖ ἀπό αὐτή τήν ἐνδιάμεση κατάσταση καί θά συνδεθεῖ περισσότερο μέ τή μοναξιά καί τήν ἀπομόνωση.

Στή Συνέχεια:

Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε
Ἄλλοτριο πλῆθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Ἀλλάξαν καί τῶν προαστίων οἱ ὀνομασίες
Ἐψώνονται ἄσυλα στά γήπεδα καί στίς πλατείες.
Ποίους περιμένει τήν ἐπιστροφή σου; Ἐδῶ οἱ ἐπίγονοι
Λιθοβολοῦν τούς ξένους, θύουν σ' ὁμοιώματα,
Εἶσαι ἕνας ἄγνωστος μεσ στό ἄγνωστο ἐκκλησίασμα
Κι ἀπό τόν ἄμδωνα ἀφορίζονε τούς ξένους
Ρίχνονε στούς ἀλλόγλωσσους κατάρες.

Στή Συνέχεια 2:

Ἄντί νά φωνασῶ καί νά συμφύρομαι
Μέ τούς ὑπαίθριους ρήτορες καί τούς ἀγύρτες
— Μάντις κακῶν καί δραματιστές —

Ὅταν γκρεμίστηκε τό σπίτι μου
Καί σκάφηκε βαθιά μέ τά ὑπάρχοντα
(Καί δέ μιλῶ ἐδῶ γιά χρήματα καί τέτοια)
Πῆρα τούς δρόμους μοναχός σφυρίζοντας.

Καί στή Συνέχεια 3:

Ἐνας κλέφτης
Κι ἄλλος κλέφτης
«Πιάστε τους κλέφτες»
(Ποιούς κυνηγοῦσαν καί ποιοί;)
Στεκόμουν στή θέση μου ἀκίνητος
Ἄνάμεσα στό ἔξαλλο πλῆθος
Στίς φοδερές κρανυγές
Κανείς δέ μ' ἀκούμπησε
Ἄναψα κι ἄλλο τσιγάρο
Ἦταν γιά μένα μιὰ ξένη ἱστορία
Ἐγώ δε φοδόμευα
Δέν εἶχα τίποτα πιά νά μοῦ κλέψουν
Δέν μέ φοδοῦσαν κανεῖς
Δέν εἶχα τίποτα νά κλέψω ἀπ' αὐτούς.

Ἦταν γιά μένα μιὰ ξένη ἱστορία

Τί σημαίνουν ὅλα αὐτά; Σεῖρά ἀπό ἀποκλίσεις καί ἀποξενώσεις· κάθε φορά κι ἕνα δῆμα πιά πίσω, κάθε στίχος καί μιὰ νέα ὑποχώρηση ἢ ἀναχώρηση. Δέν εἶναι μόνο ἡ κρίση στίς σχέσεις τοῦ Ἀναγνωστάκη μέ τό Κόμμα, ἀλλά καί μιὰ εὐρύτερη, καθολική κρίση: ἡ ἐπίταση τῶν φαινομένων, τά ὁποῖα ἡ Ἀριστερά πίστεψε κάποτε ὅτι θά ὑπερνικοῦσε καί ἡ πασιδήλη ἀκαμψία τῆς πολιτικῆς καθ' ἑαυτήν. Τά ποιήματα γεμίζουν ἀπό ὑποδόριες ἀναμνήσεις γιά ὅσα ἀφανίστηκαν προτοῦ κἀν γεννηθοῦν καί ὁ Ἀναγνωστάκης ἀμφισβητεῖ τά πάντα: τά σχέδια τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς, ὅλες τίς ἐναλλακτικές προϋποθέσεις, τά ἴδια τά μέσα τῆς καταβολῆς. Ἡ πολιτική μνήμη καί ἡ πολιτική ἀμφισβήτηση ἔρχονται στό προσκήνιο γιά νά ἀποτελειώσουν ὅ,τι προηγήθηκε, συντηρώντας ἰσχυρό ἕνα μόνο δεδομένο: τήν ἠθική τοῦ πολιτικοῦ λόγου, πού ὕστερα ἀπό μιὰ τόσο πολύχρονη καί πολύσημη ποιητική παρουσία θά κορυφωθεῖ εὐλόγα στόν Στόχο. Ναι, τίποτε δέν στάθηκε ὀρθοί — οἰκοδομήματα κατέπεσαν, καθεστώτα κατέρρευσαν, πόρτες ἐκλείσαν διά παντός —, ἀλλά τό χρέος τῆς ἀκραιότητάς στεκεῖ ἀκόμη στίς ἐπάλξεις, καί καλά κρατεῖ:

Τή χρησιμοποιεῖτε πάλι ὡς μέσον, ὑποζύγιον
Τῶν σκοτεινῶν ἐπιδιώξεόν σας
Ἐν πλήρη γνώσει τῆς ζημιᾶς πού προκαλεῖται
Μέ τό παράδειγμά σας στούς νεωτέρους.
Τό τί δέν πρόδωσες ἐσύ νά μοῦ πεῖς
Ἐσύ κι οἱ ὁμοιοί σου, χρόνια καί χρόνια,
Ἐνα πρὸς ἕνα τά ὑπάρχοντά σας ξεπουλώντας
Στίς διεθνεῖς ἀγορές καί τά λαϊκά παζάρια
Καί μέινετε χωρὶς μάτια γιά νά βλέπετε, χωρὶς

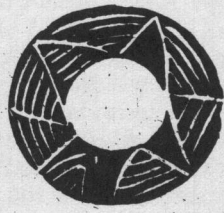
ἀφτιά
Ν' ἀκοῦτε, μέ σφραγισμένα στόματα καί δέ μιλάτε

Γιά ποιά ἀνθρώπινα ἱερά μᾶς ἐγκαλεῖτε;
Ἐέρω: κηρύγματα καί ρητορείες πάλι, θά πεῖς
Ε ναί λοιπόν. Κηρύγματα καί ρητορείες

Σάν πρόκες πρέπει νά καρφώνονται οἱ λέξεις
Νά μὴν τίς παίρνει ὁ ἄνεμος.

Τό πρῶτο ἐνικό κυριαρχεῖ πλέον κατά κράτος, οἱ μεταφορές καί οἱ εἰκόνες, πού οὔτως ἢ ἄλλως δέν ἐπαιξαν ποτέ καθοριστικό ρόλο, σχεδόν ἐξαφανίζονται, ἡ ἔκταση τῶν ἀστικῶν χώρων μεγαλώνει καί δύο νέα δεδομένα προκύπτουν: τό ὄργιλο ὕφος τοῦ ποιητικοῦ ὁμιλητῆ καί ἡ αὐξημένη εἰρωνεία στίς περισσότερες ἀπό τίς ἀποστροφές του. Συνταιριασμένα, βέβαια, κι αὐτά μέ τόν τόνο πού ἀπαιτοῦν ἡ μοναχική ἐντιμότητα καί τό ἦθος τῶν εὐκλεῶν ἀποστάσεων. Ὅταν ὁ τόνος ἀλλάξει, δέν ἔχουν ἐκλείψει τό ἦθος καί ἡ ἐντιμότητα, ἀλλά ἡ ἄμεση, ἐν θερμῷ τριβῆ μέ τά πράγματα: εἶναι ἡ ὥρα γιά τό *Περιθώριο '68-'69* (1978) καί τό *ΥΓ* (1983). Ἐτσι, ὅμως, πηγαίνουμε ὀπωσδήποτε σέ μιὰ καινούργια συζήτηση, στήν ὁποία θά πρέπει νά συνυπολογίσουμε καί ἄλλους, πολύ περισσότερους καί πολύ πιό περιπλοκούς παράγοντες.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος, καί μένοντας ὡς αὐτό τό σημεῖο, μᾶς ἀρκεῖ νά δοῦμε τό φίδι νά χώνει τήν οὐρά στό στόμα του καί νά ἐπιστρέψουμε ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ξεκινήσαμε: σέ μιὰ ἀνοιχτά πολιτική ποίηση, πού ἐξακολουθεῖ νά εἶναι πολιτική μέχρι σήμερα, ἐπειδή, ἀντί γὰ μᾶς φορτώνει μέ τή σιγουριά τῶν ξύλινων ἐπιγραφῶν καί τῶν δεκάρικων συνθημάτων, ἐνσπείρει δαιμόνιες καί διεγερτικές ὑποψίες ἢ ἀμφιβολίες, πού ἐπαναφέρουν προκλητικά ἐκείνη τήν πολυμημονευμένη ἀλλά ἀκόμη ἐπίκαιρη (καί ἀσίγαστη) παρότρυνση ἢ ἀπορία: *Τό θέμα εἶναι τώρα τί λές.*

ΟΙ ΤΙΤΛΟΙ ΤΩΝ «ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ» ΚΑΙ ΤΟ «ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟ ΠΟΙΗΜΑ»:

Ὅψεις τῆς ποιητικῆς τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη

τοῦ Δημήτρη Ἀγγελάτου

Η ἀναζήτηση τῆς καίριας, γυμνῆς λέξης, τῆς λέξης πού καρφώνεται σάν πρόκα γιά νά «μῆν [τήν] πάρει ὁ ἄνεμος», συνέχει τήν ποιητική τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη, ἔτσι ὅπως αὐτή ἀναπτύσσεται στόν «κανόνα» τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του, στόν τόμο δηλαδή *Τά Ποιήματα 1941-1971* (1971)¹ ὁ ἀποφασιστικός ὡστόσο διάμεσος τῆς σπειροειδοῦς πορείας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπό τό ποίημα ποιητικῆς «Τό καινούριο τραγοῦδι» τῶν *Ἐποχῶν* (1945) στό «Ποιητική» τοῦ *Στόχου* (1971) καί ἀντίστροφα, ἀπό τήν ἀνάγκη δηλαδή, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου,² νά «ξαναοριστεῖ ὁ ρόλος τοῦ ποιητή, νά ξαναοριστοῦν οἱ λέξεις, νά ξαναοριστεῖ ἡ σελίδα»³ στήν κατάκτηση τῆς λέξης πού δέν «φλυαρεῖ», τῆς λέξης πού γίνεται ἕνα μέ τήν πράξη, μέσα στή «νέα» διάσταση τοῦ λευκοῦ διαστήματος τῆς σελίδας, εἶναι ἡ *Σιωπή*.

Ἡ ἀμφιβολία γιά τήν ἐπάρκεια τοῦ λόγου τῆς ποίησης μπροστά στό συνταρακτικό φορτίο τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας προοικονομεῖ σ' ἕνα ποίημα ὅπως τό «Στόν Νίκο Ε...1949»⁵ τό «μέγα διάστημα» τῆς *Σιωπῆς*, ὡς τήν ἀναγκαῖα ἐκείνη συνθήκη γιά νά μπορέσει ἡ ποίηση νά βρεῖ τήν ἐπαφή της μέ τά πράγματα τοῦ ἀνθρώπου, μέ ὅ,τι αὐτός μπορεῖ νά τῆς προσπορίσει ὁ παρενθετικός καταληκτικῆρος στίχος τοῦ ποιήματος: «(Μά ποιός μέ πόνο θά μιλήσει γιά ὅλα αὐτά;») διανοίγει στό κρίσιμο σημεῖο της μέσω τῶν *Παρενθέσεων* μετάβασης στίς *Ἐποχές 3* (1951), ὅπου καί συμπληρώνεται ἡ πικρή γνώση⁶ τῆς νοβελιστικῆς περιπέτειας ἀπό τήν πρῶμη ἐφηβεία στήν πρῶμη ὠριμότητα,⁷ μιά προοπτική πού θά γίνει εὐκρινέστερη στή *Συνέχεια* (1954): στήν ἀρχή τῆς συλλογῆς αὐτῆς τά «|...| ποιήματα χωρίς ἤχους καί λέξεις»,⁸ στό τέλος ἡ ποίηση πού «|...| δέν εἶναι ὁ τρόπος νά μιλήσουμε, / Ἄλλά ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας».⁹

Δέν εἶναι μόνο ἡ ποίηση, ἀλλά καί ὁ λόγος γενικότερα πού καλοῦνται ἐπιτακτικά στό «Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι...», ἀμέσως μετά τό ἐναρκτήριο ποίημα τῆς συλλογῆς, νά σιωπήσουν, πληρώνοντας ἕνα ἀκριβό τίμημα μέσα στόν τερατώδη κόσμο τῶν τυφλῶν ἐπιγόνων, τῶν πανομοιότυπων ἀνθρωποειδῶν (τύμπανα, ἀγρίμια καί κρύπτες τά κερυωτακικά «σήματα» αὐτοῦ τοῦ κόσμου¹⁰) ὅπου ἀναθεματίζεται ὁ «ξένος», ὁ κάθε «ἀγνωστος» πού ἐπιστρέφει μέ τό δικό του πρόσωπο:

«Αὐτοί δέν εἶναι οἱ δρόμοι πού γνωρίσαμε
Ἄλλοτριο πλήθος ἔρπει τώρα στίς λεωφόρους
Ἀλλάξαν καί τῶν προαστίων οἱ ὀνομασίες
Ἵψώνονται ἄσυλα στά γήπεδα καί στίς πλατεῖες.
Ποῖός περιμένει τήν ἐπιστροφή σου; Ἐδῶ οἱ ἐπίγονοι
Λιθοβολοῦν τούς ξένους, θύουν σ' ὁμοιώματα,
Εἶσαι ἕνας ἀγνωστος μες στό ἀγνωστο ἐκκλησίασμα
Κι ἀπό τόν ἄμβωνα ἀφορίζουνε τούς ξένους
Ρίχνουνε στούς ἀλλόγλωσσους κατάρες.
Ἐσύ στούς σκοτεινοῦς διαδρόμους χῶσου
Στίς δαιδαλῶδεις κρύπτες πού δέν προσεγγίζει
Οὔτε φωνή ἀγομιοῦ ἢ ἤχος τυμπάνου'
Ἐκεῖ δέ θά σέ βροῦν. Γιατί ἂν σ' ἀφορίσουν
Κάποιοι —ἀναπόφηνκα— στά χεῖλη τους θά σέ

προφέρουν

Οἱ σκέψεις σου θ' ἀλλοιωθοῦν, θά σέ ὑμνήσουν.
Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἠττηθεῖς.
Τεντώσου ἀπορρίπτοντας τῶν λόγων σου τήν

πανοπλία

Κάθε ἐξωτερικό περίβλημά σου περιττό
Καί τῆς *Σιωπῆς* τό μέγα διάστημα, ἔτσι.
Τεντώσου νά πληρώσεις συμπαγῆς».¹¹

Ἡ *Σιωπή* τῆς ποίησης, ἡ μᾶλλον ὅσες λέξεις ἔμειναν κρυμμένες στό σκοτεινό δωμάτιο τοῦ τελευταίου ποιήματος τῆς συλλογῆς («Ἐκεῖ...»), (ἀνά)μέσα σέ εὐτελεῖ, ἄχρηστα πλέον πράγματα, προσφέρουν ἕνα εἶδος σοφίας, πού δέν εἶναι προσιτή σέ ὅλους καί, τό σπουδαιότερο, εἶναι προορισμένη νά μείνει στά βαθιά, στά πυκνά νερά τοῦ ὑπονομοῦ:

«|...| Ἐκεῖ θά τά βρεῖς
Κάπου — ἀπ' τίς βαλίτσες καί τά παλιοσίδερα
Ἄπ' τά κομμένα καρφία, δόντια σκισμένα,
Καρφίτσες στά μαξιλάρια, τρύπιες κορνίζες,
Μισοκαμένα ξύλα, τιμόνια καραβιῶν.
Θά μείνεις λίγο μέσα στό φῶς
Ἵστερα θά σφαλίσεις τά παράθυρα
Προσεχτικά τίς κουρτίνες
Ξεθαρημένα τά ποντίκια θά σέ γλείφουν
Θά σκοτεινιάσουν οἱ καθρέφτες
Θ' ἀκινητήσουν οἱ γλόμποι
Κι ἐσύ θά πάρεις τό κλειδί

Καί μέ κινήσεις βέβαιες χωρίς τύψεις
Θ' αφήσεις νά κυλήσει στόν ύπνομο
Βαθιά-βαθιά μες στά πικνά νερά.
Τότε θά ξέρεις.

(Γιατί ή ποίηση δέν είναι ό τρόπος νά μιλήσουμε,
'Αλλά ό καλύτερος τοίχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό
μας)¹²

Φαινομενικά άσήμαντα, άδεια πράγματα-λέξεις, πού ή σιωπή τους όμως δέν μπορεί νά έννοηθεί ως παραίτηση πρόκειται για έκείνη τή σιωπή πού ήδη από τίς Έποχές είναι σέ θέση νά «μιλάει» (: «Ή σιωπή μου θά λέει [...]¹³), άρθρώνοντας ένα λόγο ύποκείμενο σέ συνεχή διαπραγμάτευση. Ή Σιωπή φαίνεται νά είναι έκείνος ό διάυλος πού άξιώνει τήν άκέραια τιμή τών λέξεων του ποιήματος μέσα από τή νέα διάταξή τους,¹⁴ και δι' αὐτῶν τό ίδιο τό ποίημα-γεγονός, τό ποίημα πού πλέον δέν γράφεται αλλά μιλιέται,¹⁵ πού άρα μπορεί νά είναι ή «Πράξη».

Ή άκέραια τιμή τής λέξης στήν ποιητική του 'Αναγνωστάκη κατατάται μέσα από τήν έσχατη γυμνότητά της, έτσι όπως αυτή πολεμικά όρίζεται στή Συνέχεια 3, στο ποίημα «Όλο και πιο γυμνά...»,¹⁶ όταν μ' άλλα λόγια ή λέξη άποκτά ως σχεδόν άθέατη κοινή, κοινότατη λεπτομέρεια, ένα δυσανάλογο μέ τά ανθρώπινα μέτρα βάρος, προσορισμένο για έκείνη τήν άρχική «ζυγαριά τής μνήμης»,¹⁷ όπου τά παραδεδομένα και κατοχυρωμένα μεγέθη άποδεικνύονται μέ τόν τρόπο τής καρυωτακικής σάτιρας (: «Μικρή άσυμφωνία εις Α μειζον»¹⁸), κούφια μιά «αιμάτινη/ Σκοτωμένη κηλίδα/ Πάνω στο μικροσκοπιο», μιά γυμνή «μονάδα», φέρεται τό έκρηκτικό έκείνο φορτίο του τελευταίου λόγου, του «τελευταίου στίχου», πού άπαγορεύει όποιουδήποτε είδους σύνθεση, πού άποστρέφεται μέ άδιαλλαξία τήν όλοποιητική χίμαιρα:

«Δέν υπάρχει ή πληθώρα αλλά τό ένα
Όχι τό: έν τό πάν, τά κεφαλαία γράμματα
Αυτό πού λέν Αίώνιο ή Μεγάλο ή όπως άλλιωθ
Τό αναλλοίωτο αίμα τής κυκλοφορίας
Του νευρικού συστήματος ό ύψηλός τόπος
Δέν υπάρχει τό σύνολο αλλά ή μονάδα
Αυτή ή χαινουσα όπή πού μέσα της ριζώνει
Ριζώνει άτέρμονα ό φοβερός κοχλίας
Σέ μιά έγκοπή του μυστική νά φυτευτεί
Ό τελευταίος σου στίχος και νά μείνει.
Αδιάλλαχτος, άπρόσιτος, έτοιμος πάντα.
Χωρίς δυνατότητες καρπού
Χωρίς δυνατότητες σήψεως».¹⁹

Στά ποιήματα του Στόχου, ιδιαίτερα όμως στο «Ποιητική», τό «Απολογία νομοταγούς», τό «If...» και τέλος στο «Κριτική», φαίνεται τί κάνουν πλέον μέ τήν όμιλητική τους σιωπή ή «αιμάτινη/ Σκοτωμένη κηλίδα», ή γυμνή «μονάδα», ή ό «τελευταίος [...] στίχος» πού μένει «Αδιάλλαχτος, άπρόσιτος, έτοιμος πάντα./ Χωρίς δυνατότητες καρπού/ Χωρίς δυνατότητες σήψεως» οι «γυμνές» λέξεις πού «μιλούν» έν σιωπή συνταρακτικά και μέ πόνο (: «Στόν Νίκο Ε...1949») για ό, τι υπάρχει στα βαθιά ή είναι άθέατα χαραγμένο στον τοίχο (του ποιήματος «Εκεί...»), άναλαμβάνουν «όρθιες [...] σαν άλεξιμέραυνο» τή δράση.

Ή δράση τών λέξεων είναι άκαριαία: «πρόκες»²⁰ πού καρφώνονται στή σελίδα από τό χέρι-σφυρί του ποιητή μέ

τρόπο άναρμόδιο, άνθυγιεινό, πλήρως «άντιποιητικό», πέραν τής (άντεστραμμένης) όμολογίας του νομοταγούς ποι-

1. Μανόλης 'Αναγνωστάκης, *Τά Ποιήματα 1941-1971*, Στιγμή, 'Αθήνα, 1985 [3η 1η έκδ.: Θεσσαλονίκη, 1971].

2. Φραγκίσκη 'Αμπατζοπούλου, «Τό ΥΓ. του Μανόλη 'Αναγνωστάκη. Ή ποίηση έξω από τή σελίδα», *Γράμματα και Τέχνες* 25 (Ίανουάριος 1984), σ. 13-17.

3. "Ο.π., σ. 15.

4. «Μέσα σ' ένα στίχο πόση φλυαρία»: Μανόλης 'Αναγνωστάκης, ΥΓ., Νεφέλη, 'Αθήνα, 1922, 17.

5. «Φίλοι

Πού φεύγουν

Πού χάνονται μιά μέρα

Φωνές

Τή νύχτα

Μακρινές φωνές

Μάνας τρελής στους έρημους δρόμους

Κλάμα παιδιού χωρίς άπάντηση

Έρεϊπια

Σάν τρυπημένες σημαίες.

Επιάλτες,

Στά σιδερένια κρεβάτια

Όταν τό φώς λιγοστεύει

Τά ξημερώματα.

(Μά ποιός μέ πόνο θά μιλήσει για όλα αυτά;)

: Τά Ποιήματα... 76.

6. Βλ. τό ποίημα «Επίλογος»: *Τά Ποιήματα...*, 99' «|...| Στά θλιβερά τραγούδια τους φύτρωσε ένας λωτός/ Νά γεννηθούμε στο χυμό του έμεις πιο νέου»: ό.π.

7. Βλ. όσα σημειώνει σχετικά ό Δ.Ν. Μαρωνίτης: *Ποιητική και πολιτική ήθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά. 'Αλεξάνδρου- 'Αναγνωστάκης-Πατρίκιος, Κέδρος, 'Αθήνα, 1976, 36.*

8. Βλ. τό ποίημα «Ήρθες όταν έγω...»: *Τά Ποιήματα...*, 104.

9. Βλ. τό ποίημα «Όταν άποχαιρέτησα...»: *Τά Ποιήματα...*, 129.

10. Βλ. τά ποιήματα του Καρυωτάκη «Εις 'Ανδρέαν Κάλδον» (: «|...| Άλλά τό θεϊον έναυσμα/ ή φωνή σου δέν είναι/ τώρα πλέον. Μας έρχεται μακρινός και παράταιρος/ ήχος τυμπάνου») και «Υποθήκαι» (: «|...| Όταν άκούσεις ποδοβολητά/ λύνων, ό Θεός μαζί σου!/ Ξαπλώσου χάμου μέ μάτια κλειστά/ και κράτησε τήν πνοή σου.// Κράτησε κάποιον τόπο μυστικό, / στον πλατύ κόσμο μιά θέση. [...]»: Κ.Γ. Καρυωτάκης *Τά Ποιήματα (1913-1928)*, (έπιμέλ.: Γ.Π. Σαββίδης), Νεφέλη, 'Αθήνα, 1992, 158 και 166 αντίστοιχα.

11. «Αυτοί δέν είναι οι δρόμοι...»: *Τά Ποιήματα...*, 105-106.

12. "Ο.π., 118-119.

13. Βλ. τό ποίημα «Θά 'ρθει μιά μέρα...»: *Τά Ποιήματα...*, 14-15' «Θά 'ρθει μιά μέρα πού δε θά 'χουμε πιά τί νά πούμε/Θά καθόμαστε άπέναντι και θά κοιταζόμαστε στα μάτια/ Ή σιωπή μου θά λέει: Πόσο είσαι όμορφη, μά δε βρίσκω άλλο τρόπο νά σ' τό πώ [...]»: ό.π., 14.

14. Βλ. τό ποίημα «Όταν άποχαιρέτησα...»: *Τά Ποιήματα...*, 128-129' «|...| Πώς τόσα πρόσωπα νά γίνουν αριθμοί/ Και τόσα γεγονότα απλά διβλία/ Χωρίς τήν επινόηση νέας διάταξης στοιχείων/ Χωρίς μιά νέα μήση πού θά σαρώσει τήν αυλαία/ Σκίζοντας δίαια στα δύο τό σάπιο μήλο/ Νά επιστρέψουν τ' άγια στους σκύλους, τά δρέφρη στις μητρες// Κι όρθια ή Πράξη σαν άλεξιμέραυνο»: ό.π., 129.

15. Βλ. τίς σχετικές παρατηρήσεις τής Φραγκίσκης 'Αμπατζοπούλου: «Τό ΥΓ...», 16-17.

16. «Όλο και πιο γυμνά/ Όλο και πιο άναρθρα/ Όχι πιά φράσεις/ Όχι πιά λέξεις/ Γραμμάτων σύμβολα/ Αντί για τό σώμα τό νύχι/ Ακόμα πιο πολύ: μιά αιμάτινη/ Σκοτωμένη κηλίδα/ Πάνω στο μικροσκοπιο»: *Τά Ποιήματα...*, 148.

17. Βλ. τό ποίημα «Απροσδιόριστη χρονολογία»: ό.π., 12-13.

18. Βλ.: Κ.Γ. Καρυωτάκης *Τά Ποιήματα...*, 172.

19. Τό ποίημα «Δέν υπάρχει ή πληθώρα...»: *Τά Ποιήματα...*, 154.

20. Βλ. τό ποίημα «Ποιητική»: ό.π., 159' «|...| Ξέρω: κρηγύματα και ρητορείες πάλι, θά πείς. / Ε ναι λοιπόν! Κρηγύματα και ρητορείες.// Σάν πρόκες πρέπει νά καρφώνονται οι λέξεις// Νά μήν τίς παίρνει ό άνεμος»: ό.π.

ητή (: «'Απολογία νομοταγούς»²¹). Ένα δῆμα παρακάτω, στο τέλος όμως, λίγο πριν από τον «'Επίλογο», πού κλείνει και ταυτόχρονα ανοίγει (ή σπειροειδής κίνηση) τό ποιητικό έργο του 'Αναγνωστάκη, θρίσκειται ὁ ποιητής ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναγνωρίσει μέ διφωνικό τρόπο (κάνοντας δηλαδή τίς λέξεις τοῦ ποιήματος «If...»,²² ἀπό τό ἀποτρεπτικό «Φτάνει» μέχρι τό τέλος, νά «μιλοῦν» δύο φορές²³), ὅτι τά ποιήματα δέν μποροῦν νά γίνονται μέ τή «θεματογραφία», περνάει ἀνατρεπτικά στό ποίημα «Κριτική», στήν ὑλοποίηση αὐτῆς τῆς παραδοχῆς, σφυροκοπώντας ἀσταμάτητα στό ἴδιο πάντα ἀμόνι τίς πρόκες του (αὐτές αἴφνης πού συνιστοῦν ἀνάμεσα σέ ἄλλα, τό «ἄχρηστο» θεματικό ὑλικό τοῦ «If...»):

«...Καί βασικά, λείπουν οἱ προεκτάσεις
Αὐτή ἡ γοητευτική ἀσάφεια πού ὑποβάλλει
Δεύτερα πλάνα καί ἀπρόσμενες προοπτικές
Ποῦ θέτει θέματα ἐρημνείας, συζητη, ὦν,
'Υποδηλώνει δομές καί ἀποκαλύπτει οὐσίες
Λείπει ἡ παρθενικότητα στήν ἔκφραση, τό ἄ λ λ ο
'Εν τέλει ἡ πρισματικότης τῶν πραγμάτων —λες
Κι ἔχετε στό χέρι ἕνα σφυρί καί σάν τούς γύφτους
Σφυροκοπᾶτε ἀδιάκοπα στό ἴδιο ἀμόνι.
—Σάν τούς γύφτους

σφυροκοπᾶμε
ἀδιάκοπα
στό ἴδιο ἀμόνι».²⁴

Αὐτή ἡ «ταπεινή τέχνη χωρίς ὕφος», πού σφυρηλατεῖται μονότονα στό ἀμόνι τοῦ γύφτου (μονίμως ἀπόβλητου κοινωνικοῦ στοιχείου) γιά νά ἀποκτήσει τήν ἀπαιτούμενη σκληρότητα τῆς πρόκας καί μαζί μέ αὐτήν (γιατί εἶναι ἀλληλένδετες) τήν κρυμμένη σοφία γιά τόν ἄνθρωπο καί τή ζωή του, στηρίζεται στό διάλογο τῆς «γυμνῆς» λέξης τοῦ ποιήματος μέ ὅ,τι μένει στό βάθος τῆς ἡ ποιητικῆ τοῦ 'Αναγνωστάκη κατευθύνεται ἀπό λέξεις πού τελοῦν σταθερά ὑπό διαπραγμάτευση, ἀπό ἀπλές, κοινές λέξεις πού ἀφήνουν ὡστόσο τό περιθώριο στους ἐνδιαφερομένους νά «ἀκούσουν» τόν καλά κρυμμένο λόγο τους.

Ἄν εὐλόγα θά μπορούσαμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ «γυμνές» λέξεις διατάσσονται σέ ὄλο τό μήκος καί πλάτος τῶν ποιημάτων, ὁ ἴδιος ἐντότοις ὁ ποιητής ὑποδεικνύει στό *Περιθώριο '68-'69*, καί ἐπαναλαμβάνει δεκατέσσερα χρόνια ἀργότερα στό *ΥΓ.*, τόν τόπο ἢ καλύτερα τήν ἀρένα τοῦ διαλόγου (ἀφοῦ ἡ διαπραγμάτευση μεταξύ βάρους καί «ἐπιφάνειας» κάθε ἄλλο παρά ἐφησυχαστική εἶναι):

«Οἱ τίτλοι στά Περιεχόμενα ἄμα τούς διάβαζες στή σειρά, φτιάχναν ἕνα καινούριο ποίημα — τό πιό ὁμορφο ποίημα, χωρίς λόγια περιττά, χωρίς φιλολογία, χωρίς φτιασίδια».²⁵

Ἄν, ὅπως σημειώνει ὁ Δ.Ν. Μαρωνίτης, τά 124 σπαράγματα τοῦ *ΥΓ.* εἶναι δυνατόν, ἐκτός ἀπό στίχους «πού δέν χώρεσαν σέ κάποιο συγκεκριμένο καί τελειωμένο ποίημα» ἢ γιά «ποιητικούς πυρήνες πού δέν μπόρεσαν νά ἀναπτυχθοῦν σέ σῶμα ποιήματος», νά ἀποτελοῦν «ἐπιγενόμενα σχόλια, εἴτε στό σύνολο εἴτε σέ κεφάλαια τῆς προηγούμενης δημοσιευμένης ποιητικῆς παραγωγῆς, τά ὁποῖα προσφέρονται ἐξ ὑστερου ὡς βοηθητικά ὁδόσημα στόν ἐπιμόνο ἀναγνώστη τῆς ποίησης τοῦ Μανόλη 'Αναγνωστάκη»,²⁶ ἡ ἐπιμονή τοῦ ποιητῆ (τό σχόλιό του γιά τούς τίτλους στά Περιεχόμενα ἀνήκει στά ἐπτά ἐκεῖνα σπαράγματα πού με-

ταφέρονται ἀπό τό *Περιθώριο '68-'69* στό *ΥΓ.*) ἔχει σαφή στόχο: οἱ ἀναγνώστες τῆς ποίησής του καλοῦνται νά διαθέσουν στους τίτλους τῶν ποιημάτων του ἕνα ἀκέραιο «γυμνό» ποίημα-γεγονός, πού δέν εἶναι δυνατόν νά ὀριστικοποιηθεῖ, πού εἶναι συνεχῶς (κάθε φορά πού τό διαβάξει κανεῖς) ὑπό διαμόρφωση ἰσχυρότατοι πόλοι ἔλξης, οἱ τίτλοι φαίνεται νά διαθέτουν κατ' ἀποκλειστικότητα τήν ἀπαραίτητη ἐκείνη διαπραγματευτική ἰσχύ καί ἐγκυρότητα πού ἐπιτρέπει (μιᾶς καί ἐκεῖ συμπυκνώνεται δραματικά ὁ διάλογος) νά διαφανεῖ τό βάθος πεδίου τῶν «γυμνῶν» λέξεων.

Θά ἔλεγε λοιπόν κανεῖς ὅτι ἡ θεματοποίηση ἐκ μέρους τοῦ 'Αναγνωστάκη ἑνός ὀρισμένου τρόπου νά «ἀξιοποιοῦνται» οἱ τίτλοι στήν ποίηση ἐπιβάλλει τή διπλή ἀνάγνωσή τους. Οἱ τίτλοι διατηροῦν μέν τήν τυπική μορφή καί ταυτότητά τους, θρίσκονται ὅμως πολύ μακριά ἀπό τό νά ἀποτελοῦν ἐξαρτήματα, τίς «εἰσόδους» ἄς ποῦμε, τοῦ οἰκοδομήματος ἄντίθετα, δεσμεύουν στήν ἐπιχρόνεια τους μέ τρόπο ὑπονομευτικό γιά τή συνήθη ἐκδοχή τῆς λυρικής ποίησης (ὅπου οἱ τίτλοι πληροφοροῦν γιά τή θεματική ἢ ρηματική²⁷ ἰδιαιτερότητα τοῦ ποιήματος) ὅ,τι πολυτιμότερο μπορεῖ νά περικλείει μέσα του αὐτό τό οἰκοδόμημα, καρπό ἀσφαλῶς τοῦ ἐπικίνδυνου καί ὀδυνηροῦ ἀγώνα τῶν λέξεων, διασαλεύοντας ἔτσι τήν τάξη τῶν παραδεδομένων καί ἐγκαθιδρύοντας τήν ἴδια στιγμή τήν ὑλοποιημένη πλέον «ἐπινοήση νέας διατάξης στοιχείων»²⁸: οἱ τίτλοι ἀναλαμβάνουν τόν πρωταγωνιστικό ρόλο, ὁ ὁποῖος ὅμως καταξιώνεται μόνο στόν συνταγματικό ἄξονα, ὅταν δηλαδή ἀπό κοινού διηγηθοῦν τήν ἱστορία τῶν «κατακτήσεών» τους.

Σ' αυτό τό πλαίσιο συμφραζομένων παρακάμπτεται τό ζήτημα του «δύσκολου» τίτλου, που υποχρεώνει τον αναγνώστη νά καθυστερήσει τό πέρασμά του στο κείμενο (καί πολλές φορές οφείλεται μάλλον σέ αδέξιες επιλογές εκ μέρους των ποιητών, καί όχι σπάνια εκδοτών ή άλλων τρίτων) αφού έδώ δέν τίθεται θέμα διεκδίκησης ως προς τήν κυριότητα όσων «λέγονται» στο ποίημα. Σέ αντίθεση μέ τον «δύσκολο» τίτλο που έξαντλείται στον παραδειγματικό άξονα, στο ποίημα δηλαδή μέ τό όποιο συνδέεται στην τυπωμένη σελίδα, οί τίτλοι, όπως τους εκλαμβάνει ό Αναγνωστάκης, μεταφέρουν ό καθέννας τήν κατακτημένη σοφία τους από τή στενή λωρίδα (τήν άρένα του διαλόγου) τής σελίδας που τους αναλογεί στον εκ παραδόσεως οριοθετημένο οικείο τους χώρο (στά «Περιεχόμενα»), άρθρώνοντας εκεί, σ' έναν δεύτερο πλήν κρίσιμο χρόνο, τον δικό τους λόγο, τή δική τους ιστορία.

Ώρμος καρπός τής ποιητικής σοφίας του Αναγνωστάκη, τό νέο είδος ποίησης, που αυτός προτείνει στο μέλλον, ανασυνθέτει καί προωθεί τή σταθερά επίκαιρη, σαράντα χρόνια μετά, ύποθήκη τής «ταπεινής τέχνης χωρίς ύφος»²⁹. οί ειδολογικές επιπτώσεις αυτής τής προοπτικής που χαράζει ή ποιητική του Αναγνωστάκη μένουν προς διερεύνηση.

21. Τό ποίημα: δ.π., 165.

22. Ο.π., 168-169.

23. «|...| (Φτάνει. Μ' αυτά δέ γράφονται τά ποιήματα. Μήν έπιμένεις./ Άλλον άέρα θέλουν για ν' άρέσουν, άλλη "μετουσίωση".// Τό παραρίξαμε στή θεματογραφία): δ.π., 169.

24. Ο.π., 175.

25. Μανόλης Αναγνωστάκης, *Τό Περιθώριο '69-'69*, Στιγμή, Αθήνα, 1985 [2η 1η έκδ.: Πλειάς, Αθήνα, 1979], 31, καί *ΥΓ...*, 31.

26. Δ.Ν. Μαρωνίτης, «Τό ΥΓ. του Μανόλη Αναγνωστάκη», *Τό Βήμα* (25.12.1992) τώρα στον σύμμεκτο τόμο: *Γιά τον Αναγνωστάκη. Κριτικά κείμενα* (έπιμέλ.: Ν. Βαγενάς), Αιγαίον, Λευκωσία 1996, 192-198 τά παραθέματα: 195.

27. Γιά τή διάκριση αυτή αλλά καί τά γενικότερα ζητήματα περί τίτλων, βλ. τό συνθετικό έργο του G. Genette: *Seuils* (Seuil, Paris 1987) όπου καί ειδικότερη βιβλιογραφία.

28. Βλ. τό ποίημα «Όταν άποχαιρέτησα...»: δ.π., 129.

29. «|...| (Ταπεινή τέχνη χωρίς ύφος, / πόσο άργά δέχομαι τό δίδαγμά σου!)/ Όνειρο ανάγλυφο, θα'ρθώ κοντά σου/ κατακόρυφος» (: «Έμβρατήριο πένθιμο καί κατακόρυφο»: Κ.Γ. Καρυωτάκης *Τά Ποιήματα...*, 174).

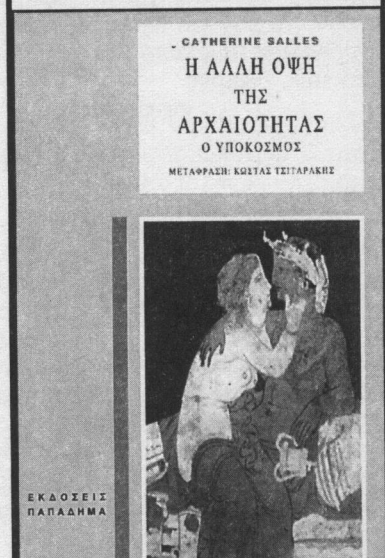
ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σειρά: Αρχαία Ελληνική
Γραμματεία
ΜΕΛΕΤΕΣ

CATHERINE SALLES

Διδ. Κλασικής Φιλολογίας στο
Πανεπιστήμιο του Παρισιού

Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Μετάφραση: Κ. Τσιταράκης

Με 353 σελίδες,
17 εικόνες εκτός κειμένου
και 5 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ-ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

Δρόμοι παράλληλοι καί τεμνόμενοι

της Ρένας Ζαμάρου

Β' ΜΕΡΟΣ

Β. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου μας θά προσπαθήσουμε νά δοῦμε καλύτερα αὐτή τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στους δύο ποιητές ἐρευνώντας λεπτομερέστερα τό θέμα τοῦ ταξιδιοῦ καί τῆς ἀπόληξής του.

Θά ξεκινήσουμε ἀπό τόν Ἐγγονόπουλο. Ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στό ἀμφίσημο τέλος τοῦ ποιήματος «Τά Ὁρη τῆς Μουπόλεως» καί στή σημασία αὐτῆς τῆς ἀμφισημίας. Αὐτή ἡ δυσκολία πού ἔχουμε νά λύσουμε τό ὑποκείμενο αἰνιγμα στό παραπάνω ποίημα, περιορίζεται αἰσθητά στό ἐπόμενο πεζόμορφο ποίημα τῆς ἴδιας συλλογῆς, «Ἡ πλεκτάνη τῶν ναυαγίων» (Π Α 111-2), ὅπου διαφαίνεται ἡ δυνατότητα πού ἔχει ὁ ποιητής νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό ὅποια πλεκτάνη ἀπελπισίας καί ἀπώλειας. Ἐδῶ ὁ ποιητής περιγράφει τή δράση κάποιων γνώριμων γι' αὐτόν «στοιχειῶν» πού κατοικοῦν στίς κορυφές τῶν ἔρημων λόφων καί μένουν πάντα στά πιά ὑψηλά σημεῖα (πβ. Π Β 183). Τά περιεργα αὐτά ὄντα δροῦν ἐκεῖ ἐπάνω ἄλλοτε ὡς δαιμόνια μεσημβρινά ἢ νυκτερινά²⁴ καί ἄλλοτε πάλι ταξιδεύουν σέ μακρινά καί ἀνεξερεύνητα πελάγη ἐπιδαίοντα πεπαιωμένων πετρελαιοφόρων, πάντοτε δέ, ὑπό ἑλληνοκαθολικὴν σημαίαν, εἰς μνήμην βέβαια τοῦ θεοῦ Πανός. Αὐτά τὰ παράξενα «στοιχεῖα» πού κατοικοεδρεύουν στους λόφους καί κειράζον τούς διερχομένους (ὁ διαβάτης τὰ βλέπει νά παίρνουν σχήματα ἀλλόκοτα: πολεμικά μπαϊράκια, τσαρντάκια πού στήνουν Ἄλβανοί ποιμένες σάν ἤχο φλογέρας) ἢ ἐνοχλοῦν τούς ἀστούς (Π Β 20-1, 33, πβ. 106-7, 79-80), μποροῦν νά συσχετισθοῦν μέ τό ἀνατρεπτικό στοιχεῖο τῆς ποιήσεως,²⁵ μέ τήν ἄλογη, πρωτογενή καί ἱερατική συνάμα μορφή τοῦ Πανός. Ὅμως ἡ δράση τους δέν περιορίζεται πάνω στα ὑψηλά σημεῖα (γεωλογικά ἢ μή): ἐξορροῦν καί στή θάλασσα. Ἡ ποίηση περιφέρεται καί ἐπὶ τῶν ὑδάτων²⁶ ἀφήνοντας πίσω τῆς ὡς φυσική, λογική ἢ ἀκόμη καί ψυχαναλυτική συνέπεια, μαζί μέ τίς θεώρατες στίβες σκουπιδιῶν καί τενεκέδων μεσ' στα χωράφια καί τὰ ἀπολιθωμένα κόκκαλα προκατακλυσμαίων τεράτων (πβ. Π Α 48), ὡς καί μαρμάρινες προτομές αὐτοκρατόρων καί ποιητῶν πού φωτίζονται ἀπό ἀχρηστα ἠλεκτρικά φῶτα.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ταξιδιοῦ γίνεται θετικότερη στό πεζόμορφο ποίημα «Ἡ Ψυχανάλυσις τῶν φαντασμάτων» (Π Α 116-7) ὅπου τὰ φῶτα δίνουν τή θέση τους στά ἀστέρια. Ἡ νύχτα εἶναι λαμπερή καί ἡ ἔρημιά γεμάτη μουσική, φωνές καί τραγούδια. Ἐδῶ τό καρδί τῆς ἀγάπης (σέ ἀντίθεση

μέ ὅσα συμβαίνουν στά «Ὁρη τῆς Μουπόλεως») μπαίνει νύχτα σέ ἓνα ἡδονικό λιμάνι ὅπου τό ὑποδέχονται οἱ μυστηριώδεις μουσικές τῆς ἔρημιάς. Τά νερά γεμίζουν μέ πολύχρωμα λουλούδια, ἐνῶ μιά ἄσπρη σειρά ἀπό γυμνές γυναῖκες περιμένει στήν προκυμαία (πβ. Π Β 145). Οἱ ταξιδιώτες φωνάζουν λόγια ἀσυνάρτητα κι ὠραῖα καί μέσ' στα σκοτάδια, ἀπ' τὰ χωράφια, ξεπετιοῦνται ἄνθρωποι μαυροντυμένοι, πού εἶναι οἱ κομήτες, καί πιάνα ὀρθά, μέ τὰ λευκά τους πλῆκτρα, πού εἶναι τὰ ἄστρα. Οἱ σημαῖες κυματίζουν στόν ἄνεμο, σέ κανονικά διαστήματα ἤχουν τὰ μυδραλλιοβόλα, καί τὰ παιδιά τραγουδοῦν. Ἡ ἀγάπη (καί ἐνδεχομένως ἡ ἐπανάσταση μέ τὰ μυδράλλια) κατακυριεύει τὰ πάντα καί ἀκυρώνει (μέσα ἀπό τήν ψυχανάλυση;) τὰ φαντάσματα. Ὁ ποιητής τώρα ἀκούει παράλληλα μέ τὰ ὄνομα τῶν ἀγαπημένων του γυναικῶν καί τό ὄνομα τῆς Σινώπης, τῆς πόλης ὅπου οἱ κάτοικοι διαρκῶς ἀναγεννῶνται. Ἐδῶ ἡ ἀγάπη ἀποδεικνύεται ἰσχυρότερη ἀπό τό φόβο τοῦ θανάτου: Ἐγώ ὁμως δέν φοβοῦμαι τό θάνατο, γιατί ἀγαπῶ τή ζωή.²⁷ Ἡ ἔμφραση στή μουσική πού συνδυάζεται μέ τόν ἔρωτα ἀλλά καί γενικότερα μέ τήν ἀγάπη γιά τή ζωή, πράγμα πού δηλώνεται σαφέστατα στό μότο τοῦ ποιήματος, ...ἀγάπην δέ μή ἔχω, γέγονα χαλκός ἤχων καί κύμβαλον ἀλαλάζον,²⁸ συνιστᾷ πιθανότατα μίαν ἀπευθείας ἀπάντησι στόν Καρυωτάκη: θανάτου ἄθυρμα, συντριμμένο βάζον, / ἐγώ, κύμβαλον ἀλαλάζον («Μικρὴ ἀσυμφωνία εἰς Α μεῖζον, 172».²⁹

24. Βλ. Ν. Γ. Πολίτου *Νεοελληνική Μυθολογία* (ἐν Ἀθήναις, 1871) 106-8, *Παραδόσεις* (Ἐν Ἀθήναις 1904) Α 293, Β 1153-9.

25. Πβ. Ἐμπεριῖκος, *Ὀκτάνα* 33. Ἡ Ἀλβανία ἀποτελεῖ γιά τόν Ἐγγονόπουλο συνήθη τόπο ποιητικῆς ἀναφορᾶς. Βλ. Ζαμάρου (1996) 26, 36 ἔξ., 46, 51, 52, Φιλοκίπρου (1996) 130-4.

26. Πβ. τό ποίημα τοῦ Α. Ἐμπεριῖκου «Στροφές στροφάλων», Ἐνδοχώρα («Ἄγρα», Ἀθήνα 1980) 100-3.

27. Πβ. ΚΡ 30 καί Α. Ἐμπεριῖκος, «Εἰς τήν ὁδόν τῶν Φιλελλήνων» (*Ὀκτάνα* 11): ἔκαμαν οἶστρο τῆς ζωῆς τόν φόβο τοῦ θανάτου.

28. Πβ. Π Α 134: Εἶναι τὰ λόγια πού λέει ἡ ζωή, τὰ λόγια πού λέει τό κύμβαλον τό ἀλαλάζον τῆς ἀγάπης, ὁ χαλκός ὁ ἤχων τῆς ἀγάπης, ἐγώ, ὁ ζεφ, τό μέγα αὐτόματον τοῦ μεσονυχτίου.

29. Γιά τή «συγχισμένη συνέχεια πού ὁ ἦχος στέλνει πίσωθὲ του» στήν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη, βλ. Ἄγρας (1981) 210 ἔξ.

Ἀπό τή Νύχτα πού τόν πλησιάζει ἀπειλητική, ὁ Καρυωτάκης δέν ζητάει παρά λίγο μόνο καιρό γιά νά πάρει σά μορφοσμοί στή μορφή του τή χαρά πού στά στήθη ἔχουν οἱ ἄλλοι. Καί τότε —λέει— κάποια πρόφαση θά μείνει (σημαίαις κουρέλι ἀπό χαμένη μάχη) ἢ ψυχή γιά νά μή δειλιά μονάχη καί γιά νά λησμονεῖ τή σκέψη ἐκείνη (145).

Σέ ἕνα ἄλλο πεζόμορφο ποίημα «Στίς λυρικές καπνοδόχες...» (Π Α 131-2, ἀφιερωμένο στήν ἱερή μνήμη τῶν Α. Κάλφογλου καί Α. Κυριαζή),³⁰ ὁ ἔρωτας καί ἡ ἀγάπη ἐπενεργοῦν ὥστε ἡ ἀπώλεια καί τό ναυάγιο νά ἀντισταθμίζονται ἀπό ἕναν οὐράνιο ποιητικό πλοῦ. Ὁ ποιητής ἀσπάζεται τὰ λευκά χέρια μιᾶς γυναίκας (ἀφοῦ ὁμως τῆς σηκώσει τὰ πολύτιμα φουστάνια τῆς) καί ἐκείνη θά νει καί στέκεται στό παράθυρο: *τό κεφάλι της —ἕνας κόκκινος ηλεκτρικός λαμπτήρ— ἀναφτε καί ἔσθηνε συνεχῶς μέσα στή νύχτα. Αὐτό ἀρκοῦσε γιά ν' ἀναγγελθῆ, καί στά πέρατα τῆς γῆς ἀκόμη, τό ναυάγιο, καί κατόπιν ἡ ἀπώλεια, καί βέβαια ἡ ἀνάληψη στά οὐράνια, τοῦ ἐμπροσθογεμοῦς χαρτονοδυναμιτοκινήτου λαθρεπιβατικῆς πλοίου Πλειάς. Ἡ «Πλειάς» πού ἀναλαμβάνεται στούς οὐρανοῦς καί καταστερίζεται παραπέμπει φυσικά ὄχι μόνο σέ ποιητικές ὁμάδες ἀρχαῖες ἢ νεότερες (πβ. Π Α 15-6) ἀλλά καί στόν ὁμῶνυμο ἀστερισμό.*

Τό θέμα τοῦ καταστερισμοῦ στό τέλος ἑνός ταξιδιοῦ κορυφώνεται στόν Μπολιδάρο. Τό μεγάλο αὐτό ποίημα (ἢ τραγούδι) ἀρχίζει μέ μία εἰκόνα ἀναχώρησης. *Γιά τοὺς μεγάλους, γιά τοὺς ἐλευθερούς, γιά τοὺς γενναίους, τοὺς δυνατούς, ἀρμόζουν ὄχι μόνο τὰ λόγια τὰ μεγάλα, τὰ ἐλεύθερα, τὰ γενναῖα, τὰ δυνατά ἀλλά καί τὰ ταξίδια. Γι' αὐτούς οἱ φάροι καί τὰ φανάρια! Ὅπου χοροπηδοῦνε μέ τό λίκνισμα τῶν καρδιῶν καί γράφοννε στούς σκοτεινοὺς ὀρίζοντες τῶν λιμανιῶν, γι' αὐτούς καί ὁ ναυτικός ἐξοπλισμός: Γιά ν' ἀρματώσουνε καράβι, ν' ἀνοικοῦν, νά φύγουνε. Ὅμοιοι μέ τράμ πού ξεκινάει, ἄδειο κι' ὀλόφωτο μέσ' στή νυχτερινή γαλήνη τῶν μπαχτσέδων, Μ' ἕνα σκοπό τοῦ ταξιδιοῦ: πρὸς τ' ἄσπρα (Π Β 9-10).*³¹

Στήν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη ἔχουμε ἀρκετές ἀναφορές σέ ταξίδια. Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν ταξιδιῶν φαίνεται νά ποικίλλει. Ἄλλοτε ἐκφράζεται ἡ ἐπιθυμία ἑνός φωτεινοῦ ταξιδιοῦ: *Τό φεγγαράκι ἀπόψε στό γιαιλό/θά πέσει, ἕνα βαρὺ μαργαριτάρι!... Ὅλο θά σπάει τό κύμα ρουμπινί/στά πόδια μου σκορπίζοντας ἀστέρια!... Τό πέλαγο χρυσάφι ἀναλυτό./Θά δάλω τ' ὄνειρό μου σέ καίκι/ν' ἀρμενίσει!... Τό γύρω φῶς ὡς θάν τῆ διαπερνᾶ./Ἡ καρδιά μου βαρὺ μαργαριτάρι.* Ὅμως τό ταξίδι αὐτό (καί τό ποίημα τό ἴδιο) τελειώνει σέ ἕναν κλαυσίγελο (70). Ἄλλοτε (113) ὁ ποιητής περιγράφει τό τέλος ἑνός ταξιδιοῦ, πού ὁ ἴδιος (ἢ οἱ ὅμοιοί του, οἱ νέοι) δέν τό ἐπεδίωξε: *βρέθηκε ἐγκαταλελειμμένος στό ἔρμη νησί, στό χεῖλος/τοῦ κόσμου, δῶθε ἀπ' τ' ὄνειρο καί κίθε ἀπό τῆ γῆ!* Τό πλοῖο πού τοὺς ἔφερε ἐκεῖ φεύγει τώρα, χωρίς αὐτούς πού παραμένουν ἔτσι σέ μία κατάσταση καθημερινοῦ θανάτου, ἐνῶ ἡ ζωὴ διαβαίνει ἐρήμην τους. Αὐτός (καί οἱ σύντροφοί του) εἶναι ἕνας δέσμιος Ὀδυσσεύς, ἐνῶ ἡ ζωὴ-σειρήνα χάνεται πέρα στόν ὀρίζοντα. Ὁ Καρυωτάκης μοιάζει ἀταξιδευτός (μηδέ ἡ ριπή μ' ἔχτύπησε τοῦ ὠκεανίου ἀνέμου), καταδικασμένος νά παραμένει ἕνα σκλάβο πουλί πού δέν πρόκειται νά δεῖ ποτέ τοὺς οὐρανοῦς πού νοσταλγεῖ (114), ἕνα πουλί πού σέρνεται μέ σπασμένα φτερά στ' ἀκάθαρτα τοῦ δρόμου χωρίς δυνατότητα νά πει τό λεύτερο πού σκέπτεται τραγούδι (90, πβ. 138).

Ἀπό αὐτή τὴν ἀδράνεια καί τὴν ἀδυναμία ὁ Καρυωτάκης ζητᾶ κάποτε νά ἀπελευθερωθεῖ. Ὀνειρεύεται ὅτι φεύγει πάνω στήν πλῶρη ἑνός φωτισμένου καραβιοῦ: *Καλὸ ταξίδι, ἀλαργινὸ καράβι μου, στοῦ ἀπείρου/καί στῆς νυχτός τὴν ἀγκαλιά, μέ τὰ χρυσὰ δέν σου φῶτα! Νά μουν στήν πλῶρη σου ἤθελα, γιά νά κοιτάζω γύρου/σέ λιτανεῖα νά περνοῦν τὰ ὄνειράτα τὰ πρῶτα. // Ἡ τρικυμία στό πέλαγος καί στή ζωὴ νά παύει./μακριὰ μαζί σου φεύγοντας πέτρα νά ρίχνω πίσω./νά μου λικνίζεις τὴν αἰῶνια θλίψη μου. καράβι./δίχως νά ξέρω πού μέ πᾶς καί δίχως νά γυρίσω!* («Τό τελευταῖο ταξίδι», 111). Ποίος εἶναι ὁ τελικός προορισμός αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ δέν μποροῦμε νά ποῦμε μέ βεβαιότητα. Ὁ θάνατος, ἢ ἀπλῶς ἕνας ἄλλος-τόπος, μιά οὐτοπία; Γεγονός εἶναι πάντως ὅτι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα ἄλλο ποίημα (129, πβ. 61), ἡ ἐλευθερία καί ἡ γενναιοσύνη βρίσκονται ἀκριβῶς σέ ἕνα ταξίδι πρὸς ἕναν ἀπροσδιόριστο τόπο: *Θέλω νά φύγω πιά ἀπὸ δῶ. θέλω νά φύγω πέρα./σέ κάποιο τόπο ἀγνώριστο καί νέο./θέλω νά γίνω μιὰ χρυσή σκῆνη μέσ' στόν αἰθέρα./ἀπλὸ στοιχεῖο, ἐλεύθερο γενναῖο (πβ. Μᾶς διώχνουνε τὰ πράγματα, 139).* Στό ταξίδι αὐτό ὁ ποιητής βλέπει ὅλα νά φαντάζουν ὠραία, ἀκόμη καί ὁ ἴδιος του ὁ ἑαυτός, ἐνῶ ὁ τόπος στόν ὁποῖο θά φτάσει εἶναι λιγότερο σκοτεινός καί δυστυχής. Εἶναι ἕνας τόπος ἀγνώριστος καί νέος ὅπου δέν ὑπάρχει τίποτε, παρά λίγη χαρά καί ἱκανοποίησις (πβ. 142), τόπος ψευδαίσθησης, πού θά θυμίζει κατάσταση παντοτινῆς φυγῆς ἢ θανάτου.

Ἡ ἐλευθερία γιά τόν Καρυωτάκη μοιάζει ψευδαίσθηση στό προσωπικό ἐπίπεδο, ἐνῶ στό πολιτικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο ὁ ποιητής σαρκάζει τὴν Λευτεριά ὅπως φαίνεται στό γνωστό ποίημα «Στό ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας πού φωτίζει τόν Κόσμο» (177, πβ. 159).³²

Ἔτσι φαίνεται ἄλλη μιὰ φορά ἡ διαφορά τοῦ Ἐγγονόπουλου ἀπὸ τόν Καρυωτάκη: ὁ πρῶτος ἐπιμένει νά διέρχεται μέσα στήν πραγματικότητα, νά ταξιδεῖ στή ζωὴ καί νά ἐλπίζει, μολονότι ἔχει ἐπίγνωση τόσο τῶν δυσχερειῶν ὅσο καί τῶν κινδύνων πού μπορεῖ νά συναντήσῃ (πβ. Π Β 102, 127-9, 147-8, 163 ἔξ, πβ. Α 72). Ἡ πορεία του σκοπεῖ ἐπὶ πρὸς τὰ ἄσπρα καί τὴ δύξα. Ὁ ἀταξιδευτός Καρυωτάκης φαντάζεται συνεχῆ ταξίδια πού ὅταν δέν καταλήγουν στήν ἀναζήτηση τοῦ θανάτου καταλήγουν στήν ψευδαίσθηση. Ὁ Ἐγγονόπουλος δέν εἶναι δέσμιος κάποιου τόπου καί συνεχῶς ἀναζητᾶ τὴν προσωπικὴ του ἐλευθερία στά ταξίδια. Ὅσο γιά τὴν πολιτικὴ (καί κοινωνικὴ) ἐλευθερία, ὅπως φαίνεται καθαρά στόν Μπολιδάρο, ὁ ἀγωνιστικὸς Ἐγγονόπουλος εἶναι περισσότερο βέβαιος γιά τό μέλλον. Ἡ γενναιοσύνη καί ὁ ἥρωισμός ἀφοροῦν καί τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ ποιητής ἀντιμετωπίζει, ἐκτός ἀπὸ τίς ἀντιξοο-

30. Ἡ καπνοδόχη, ὅπως καί ἡ φωτιά, εἶναι ἐπιανερχόμενο μοτίβο στό ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἐγγονόπουλου (Π Β 50, Α 49, 86, 120, 155), 31. Πβ. Π Α 51-2.

32. Γιά τὰ ἱστορικά γεγονότα πού ἐπηρέασαν τὴν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη, βλ. Σαββίδης, *Τὰ Ποιήματα* 347-51, πβ. 317-8, ὁρισμένες κρίσεις σὲ *Ποιήματα καὶ Πεζὰ* 217, 226, 245-59, Γ. Δάλκου, «Ὁ Καρυωτάκης καί ἡ ἐποχὴ του», *Διαβάξω* 157 (1986) 45-9, Καψωμένος (1986) 88-90, Μ. Μερακλῆς, «Ὁ ἑλληνικὸς νεορομαντισμὸς μεταξὺ τοῦ "Spleen" καὶ τοῦ σαρκασμοῦ. Καί τό κορυφαῖο σημεῖο του: Καρυωτάκης», Χ. Ἀλεξίου, «Ὁ Καρυωτάκης καί ἡ ἐποχὴ του», *Ἡ Λέξη* 79-80 (1988) 822-7, 907-31.

τητες τῆς ζωῆς, καί τό φρικτότερο σκότος/τό φρικτό παραμύθι πού εἶναι τελικά ἡ ἐλευθερία (Π Β 67). Στό τέλος τοῦ Μπολιδάρ ὁ χορός τῶν ἐλευθεροτεκτόνων ἀποδιώχνει μακριά τίς δυσσιώνες ἀρές καί προσδίδει σέ μιά ἐνδοξη πορεία ἀπ' τά λίκνα στ' ἀστέρια (Π Β 20).

• Ἐδῶ νομίζουμε ὅτι πρέπει νά συζητήσουμε (ἔστω καί περιορισμένα) μιάν ἄλλη παράμετρο τῆς ποίησης τοῦ Ἐγγονόπουλου, ἡ ὁποία τόν διαφοροποιεῖ ἐπίσης ἀπό τόν Καρυωτάκη: τό ἥρωικό, ἀντιστασιακό καί κάποτε ἐπαναστατικό στοιχεῖο, κάτι πού ἤδη ἔχουμε ὑπαινιχθεῖ.³³ Ὁ Ἐγγονόπουλος, ποιητής πολιτικός (ἐκτός τῶν ἄλλων) καί αὐτός, φαίνεται νά συνδέει, πολλές φορές, τήν ἀποψή του γιά τή ζωή, τή δόξα, ἀκόμη καί τήν ἴδια τήν ποίησή του, μέ ἔθνικά ἢ καί κοινωνικά συμβάντα. Ὁ Μπολιδάρ, ὅπως ἔχει πολλές φορές συζητηθεῖ,³⁴ ἀποτελεῖ ποίημα μέ ἔθνικό καί ἀντιστασιακό περιεχόμενο (βλ. ἐπίσης τό γνωστό ποίημα «Ποίηση 1948» Π Β 157-8 καί τό σχετικό ποίημα γιά τό θάνατό τοῦ Λόρα Π Β 191-2 καί πβ. «Δυαδικός Αὐτοματισμός» Π Β 66-7, Κ Ρ 134-7). Ὅπως πιστεύουμε, βασικά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς ἢ κοινωνικῆς θέσης τοῦ Ἐγγονόπουλου, τά ὁποῖα προκαθορίζουν ἐπίσης καί τήν ποιητική του ἰδεολογία ἀλλά ἀκόμη καί τό λόγο τῆς γραφῆς του, ὑπάρχουν στό ποίημα «Τό σκυροκονίαμα τῶν ἡρωϊκῶν παρθένων» (Π Α 113-5), πού θρῖσκεται μετά τό πεζόμορφο ποίημα «Ἡ πλεκτάνη τῶν ναυαγίων». Ἐδῶ ὁ Ἐγγονόπουλος, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ἐξαρτᾶ τήν ποίηση ἀπό τή θυσία τῶν ἡρωϊκῶν παρθένων πού ἐπεσαν/—ἀχ τόσο πρόωρα—/μαχόμενες/ἡρωϊκά/πάνω στό ὄδοφράγματα. Μπορεῖ, λέει, νά λησμονήθηκαν οἱ ἴδιες, ὅμως στόν τόπο ὅπου ἐπεσε τό κεφάλι τους καί σούρθηκαν/τά μακριά μαλλιά τους, ἐκεῖ κατοικεῖ πλέον ὁ ποιητής, ἀπομονωμένος στήν ὑπερήφανη μοναξιά του. Ἐκεῖ συντελεῖται ἡ ἀπατηλή πράξη τῆς ποίησης, ἐκεῖ γίνεται ἡ/σκέψις/μιά φλογισμένη ρόδα/πού κυλάει/στόν ὀρίζοντα, ἐκεῖ ἐντοπίζεται ἡ ὅλη κίνησις τοῦ λιμανιοῦ, ἐκεῖ φυτρώνουν καί/τά δέντρα/πού παράγουν/τούς παράξενους κι' ὠραίους καρπούς/πού προσφέρουν στόν/ποιητή/γιά τίς/μελλούμενες του/πικρίες. Ἡ ἐπανάσταση λοιπόν (πολιτική ἢ ποιητική, πβ. Π Α 122) καί ὁ ἔρωτας ἀρκεῖ γιά νά παραχθεῖ ποίηση, ἀκόμη καί ἀπό ἕναν ἀπομονωμένο ποιητή, ἀκόμη καί ἀπό κάποιον πού γνωρίζει τίς μελλούμενες του/πικρίες.³⁵

Ἐνα ἄλλο θέμα πού διαφοροποιεῖ τοὺς δύο ποιητές εἶναι ἡ ἀποψη πού ἔχουν γιά τή μελλοντική τύχη τοῦ ἔργου τους. Ὁ Καρυωτάκης πιστεύει ὅτι τό ἔργο του δέν πρόκειται νά σωθεῖ ἀπό τά στοιχεῖα τῆς φύσεως (τόν ἄνεμο, τή βροχή) καί τοὺς ἀνθρώπους (Τά Πεζά 36). Τό φθινόπωρο ὄχι μόνο σαρώνει τά ἀστέρια ἀλλά καί ὡς ἴσους τοῦ θανάτου γράφει στόν ὀρίζοντα μονάχα ἐρωτηματικά (143). Στό πέρασμα αὐτοῦ τοῦ ἀγγέλου τῆς φθορᾶς, πού πνέει ἀπό τά φῶτα τῆς πολιτείας ὡς τά νέφη τοῦ οὐρανοῦ, ἐξαφανίζονται οἱ ὕμνοι, τά σύμβολα, οἱ ποιητικές (φυλλορροῦν στήν κόμη σου τά ψυχρά ἄνθη τοῦ νοῦ), ὅπως σαρώνονται μέ τό κράσπεδο τῆς χουστῆς του χλαίνης καί τά φύλλα καταγῆς. Ἄλλοτε πάλι ὁ Καρυωτάκης σαρκάζει τήν ἄνοδο τῶν ποιητῶν στ' ἄστρα τ' οὐρανοῦ (163) ἢ διέπεται ἀπό ἕνα αἰσθημα ματαιότητος: Θηρεύοντας πράγματα αἰώνια,/θ' ἀφήσω νά φύγουν τά χρόνια./Θά φύγουν, καί θά 'ναι ἡ καρδιά μου/σά ρόδο πού ἐπάτησα χάμου («Σταδιοδρομία» 173, πβ. 60).³⁶ Ἀντίθετα ἡ πορεία τοῦ Ἐγγονόπουλου, ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπό τό ἐναρκτήριο ποίημα «Τράμ καί Ἀκρόπολις» (Π Α 11-12),³⁷ ἀπό τά πάμφωτα

τράμ τοῦ Μπολιδάρ πού ξεκινοῦν μέσα ἀπό τοὺς μπαξέδες³⁸ καί ἀπό τό καταληκτήριο ποίημα τῆς Κοιλιάδας μέ τοὺς Ροδῶνες ἔχει ἕνα νόημα παρηγορητικό. Τοῦ ποιητή, γράφει, ἡ μόνη —θεόθεν— σωτηρία λύσις/παρηγόρησι/μένει ἡ κοιλιάς μέ τίς τριανταφυλλιές/ὅ ἐστι/μεθερμηνυόμενο/ἡ κοιλιάδα τῶν ροδῶνων (Κ Ρ 163-4, πβ. 13-4). Τά ρόδα τοῦ Ἐγγονόπουλου ἔχουν θεϊκή προέλευση, εἶναι τῶν Μουσῶν,³⁹ ὅπως ἄλλωστε καί τά ὠραῖα λόγια πού τοῦ ὑπαγορεύει στόν Μπολιδάρ ἡ Ἐμπνευσις (Π Β 10). Ἀντίθετα στόν Καρυωτάκη ὁ λόγος ἐκπορεύεται ἀπό τό στόμα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητή (23, πβ. τήν ἀμίλητη Μούσα).

Ἡ ἀποψη τοῦ Ἐγγονόπουλου γιά τή μελλοντική κατῆσχυση τοῦ ἔργου του δέν ἀναιρεῖται ἀκόμη καί ὅταν κάποτε φαίνεται νά ἀμφιβάλλει καί ὁ ἴδιος. Ὁ ἄνεμος τοῦ φθινοπώρου σαρώνει καί στόν Ἐγγονόπουλο μαζί μέ τά ξερά φύλλα σκιασμένες ἐπιστολές/κουρέλια/πόθους/ἐλπίδες/ὄνειρα. Ὅμως τά ἴδια πράγματα ἀναδύζουν ἀπό τίς τρύπες στό νερό πού ἀνοίγει πάλι ὁ ἄνεμος (Κ Ρ 132-3).⁴⁰ Κάτι ἀνάλογο φαίνεται νά συμβαίνει καί στόν Μπολιδάρ. Ἡ ἀμφιβολία τοῦ ποιητή ἂν καί κατά πόσο θά γίνουν ἀντιληπτά τά λόγια καί τά σύμβολά του (Π Β 10-11, πβ. τή χλευαστική ὑποδοχή τῆς ποιήσεώς του, Π Α 147-52) δέν καταλήγει στήν ἀπελπισία ἀλλά συνυπάρχει μέ τήν πίστη ὅτι ἡ φωνή του προορίζεται γιά τοὺς αἰῶνες καθώς τῆς μέλλεται νά ὑποτάξει τοὺς ἀνθρώπους ἀλλά καί τά στοιχεῖα τῆς φύσεως (πβ. Π Β 9). Μέχρις ὅτου ἡ γῆ ἀρχίσει νά κυλάει ἄδεια καί νεκρή στό στερέωμα, οἱ νέοι θά ξυπνᾶνε τίς ἄγριες νύχτες καί θά βρέχουνε τό προσκέφαλό τους μέ δάκρυα ἀναλογιζόμενοι τά λόγια του.⁴¹ τοὺς ὕμνους του

33. Ὡς δημόσιος ὑπάλληλος ἀντίθετα ὁ Καρυωτάκης διακρίνεται γιά τή συνδικαλιστική του μαχητικότητα. Βλ. Π. Σαββίδης, *Στά χρόνια τοῦ Καρυωτάκη* (Ἀθήνα 1989) 93-100.

34. Γιά τήν πολιτική σημασία τοῦ Μπολιδάρ, βλ. Α. Καραντώνης, *Εἰσαγωγή νεώτερη ποίηση* (Ἀθήνα 1978) 215-6, 222-3. Ι. Βούρτσος, «Ν. Ἐγγονόπουλος. Ἡ δεκαετία 1944-54», Α. Ἀργυρίου, «Ὁ Ἐγγονόπουλος τοῦ Μπολιδάρ», Ν. Λοιζίδη, «Μορφές καί ἰδιομορφίες τοῦ ἔπους», *Νίκος Ἐγγονόπουλος: Ὁραῖος σάν Ἕλληνας*, (Ἀθήνα 1996) 9-24, 42-62, 106-14, πβ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ὅροι τοῦ Λυρισμοῦ στόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη*, (Ἀθήνα 1984) 74 ἔξ.

35. Ὁ Ἐμπειρικός (βλ. Φ. Ἀμπατζοπούλου, ...δέν ἄνθησαν ματαίως. Ἀνθολογία Ὑπερρεαλισμοῦ, Ἀθήνα 1980, 334) χαρακτηρίζει τόν Ἐγγονόπουλο μεγάλο ποιητή, ἐπειδή στήν ποίησή του ὑπάρχουν τά δύο πρωταρχικά καί κορυφαία στοιχεῖα: ὁ Ἐρωτας καί τό Σπαθί.

36. Γιά τά ἐφήμερα ρόδα τοῦ Καρυωτάκη βλ. καί 33, 77, 88.

37. Ἡ διαδρομή τῶν τράμ (μέσο στή βροχή) πρὸς τά τέρατα, (πβ. ΚΡ 50-1) μιὰ πορεία γεωγραφική-ἱστορική καί συνάμα προσωπική, καταλήγει στήν παρήγορη ἐλπίδα (πβ. καί τήν ἀπαστοργή στό Θεό) μιᾶς λαμπρῆς ἀχτίδας καί ἑνός κόκκινου λουλουδιοῦ. Πβ. καί τό ποίημα στή Λέξη 29-30 (1983) 918, Π Α 147.

38. Ὁ Μπολιδάρ ἦταν ἕνα λουλουδι μέσο στούς μπαχτσέδες τῆς Νότιας Ἀμερικῆς (Π Β 11).

39. Πβ. π.χ. *τά ἀμβροσιόδομα ρόδα/τοῦ παραδείσου/ἐλικωνίου στόν «Πρόλογο» τῆς Λύρας* τοῦ Α. Κάλβου.

40. Πβ. καί τή διάθεση τοῦ ποιητή στήν τελευταία στροφή τοῦ ἴδιου ποιήματος.

41. Γιά τή σχέση τοῦ θέματος αὐτοῦ μέ τήν βαβαφική ποίηση, βλ. Κεχαγιόγλου, «Μερικές διακεκομμένες ἐπισημάνσεις στόν Μπολιδάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου» καί Στ. Διαληγομάς, «Ἐκδοχές τοῦ χιούμορ στό Μπολιδάρ τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου», *Νίκος Ἐγγονόπουλος: Ὁραῖος σάν Ἕλληνας* (1996) 68 ἔξ., 93 ἔξ.

καί πώς υπήρξε κάποτε. Καί τά θεόρατα κύματα, ὅπου ξεσποῦνε κάθε βράδυ στά ἐφτά τῆς Ὑδρας ἀκρογιάλια./Κί οἱ ἄγριοι βράχοι, καί τό ψηλό βουνό πού κατεβάζει τά δρολάπια./Ἀέναα, ἀκούραστα, θέ νά βροντοφωνοῦνε τ' ὄνομά μου. (Π Β 11, πβ. 13).⁴²

Ἡ ἰσχυρή φωνή εἶναι ἓνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά καί τοῦ Μπολιβάρ, τόν ὁποῖο ὁ ποιητής θεωρεῖ πατέρα του (πβ. καί τήν ἐνδεχόμενη συγγένεια Μπολιβάρ-Ducasse): Σάν μιλάς, φοβεροί σεισμοί ρημάζονε τό πάν./...Σειοῦνται τά χώματα παντοῦ καί τρίζονε τά εἰκονίσματα στήν Καστοριά./Τή σιωπηλή πόλη κοντά στή λίμνη (Π Β 14-5, 18). Ἀκόμη καί τό ἀγαλμα τοῦ Μπολιβάρ δέν παραμένει σιωπηλό, γεγονός πού συνδέεται μέ τήν κατεδάφισή του. Συγκεκριμένα ὁ χάλκινος ἀνδριάντας, πού εἶχε στηθεῖ, ὕστερα ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς νοτιοαμερικανικῆς ἐπαναστάσεως, σ' Ἀνάπλι καί τή Μονεμβασιό, ἐπί ἐρημικοῦ λόφου δεσπόζοντος τῆς πόλεως (πβ. Π Β 17), κατεδαφίζεται, ἐπειδή ὁ ἐκκωφαντικός θόρυβος πού προκαλοῦσε ἡ ρεντιγκότα τοῦ ἥρωα καθῶς τήν ἀνατάραζε μέ βία τίς νύχτες ὁ σφοδρός ἄνεμος δέν ἄφηγε τούς κατοίκους νά κοιμηθοῦν (Π Β 20-1).

Ἐκτός, ὁμως, ἀπό τούς ἐνοχλημένους ἀστούς, ὑπάρχουν, ὅπως εἶδαμε, καί οἱ νέοι πού πρόθυμα θά ἀκούν τή φωνή τοῦ ποιητή. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ προτροπή τῶν ἐλευθεροτεκτόνων νά στηθῇ ὁ φαλλός γιά νά σπαρεῖ ὁ σπόρος τῆς καινούργιας γενιάς (Π Β 20, πβ. 115). Ἀδιάφορα ἂν ἐνοχλοῦνται ὀρισμένοι, στό τέλος τοῦ ποιήματος ἀκούγονται μακρινές μουσικές πού παίζονε, μ' ἄφραστη μελαγχολία, νοσταλγικά λαϊκά τραγούδια καί χορούς τῆς Νοτίου Ἀμερικῆς (Π Β 21).⁴³ Πρόκειται γιά τόν ἀποχαιρετιστήριο ἕμνο στόν Μπολιβάρ, ὅπου τό αἶσθημα τῆς ἀπώλειας καί τῆς διάψευσης μεταποιεῖται σέ μελαγχολική καί νοσταλγική μουσική. Ἡ μουσική κατακλείδα τοῦ ποιήματος δηλώνει ὅτι παρ' ὅλη τήν πικρία του, ὁ ποιητής ἐξακολουθεῖ νά συνθέτει ἕμνους προσδλέποντας στό μέλλον. Ὁ Μπολιβάρ ἢ ὁ ποιητής δέν ἐξαφανίζεται. Ἡ ἀρχική ἀνάληψη στόν οὐρανό ἐπαναλαμβάνεται μέ μιά παρόμοια εἰκόνα: Κί ἂν χάθηκε, ἂν ποτέσ χάνετ' ἓνας Μπολιβάρ! πού σάν τόν Ἀπολλώνιο στά οὐράνια ἀνελήφθη./Λαμπρός σάν ἥλιος ἔδυσε, μέσα σέ δόξα ἀφάνταστη, πίσω ἀπό βουνά εὐγενικά τῆς Ἀτικῆς καί τοῦ Μορέως (Π Β 18, πβ. 12, 13, 14, 15).⁴⁴

Τό συμπέρασμα ἐπομένως εἶναι ὅτι στόν Μπολιβάρ ἡ ἄποψη τοῦ Ἐγγονόπουλου σχετικά μέ τήν ποιητική ὕστεροφημία ἀκόμη καί ὅταν μοιάζει ἀδέδαιη δέν φθάνει στήν ἀκροαία ἄρνηση τοῦ Καρυωτάκη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ἀνύπαρκτη τήν παρουσία του στή γῆ (Σά νά μήν ἦρθαμε ποτέ σ' αὐτή τή γῆ./σά νά μένουμε ἀκόμη στήν ἀνυπαρξία./Σκοτάδι γύρω δίχως μιά μαρμαρυγή, 142, πβ. 205). Ὁ Καρυωτάκης, μολοντί κατέχεται ἀπό τή νοσταλγία τῶν χαμένων πραγμάτων (29, 88, 143, 157), δέν μετατρέπει τή νοσταλγία του σέ λυτρωτική μουσική. Γρήγορα ἐγκαταλείπει τήν προτροπή κάνε τόν πόνο σου ἄρπα καί πέ' τονε τραγοῦδι (47). Ἐνῶ ἡ ἄρπα νοσταλγεῖ τά δάχτυλα (89), ὁ ποιητής παράγει ἤχους παράφωνους (139) ἢ ἤχους πού μεταδίδουν τό αἶσθημα τῆς ἀνυπαρξίας (Εἴμαστε κάτι ἀπίστευτες ἀντένες./Ὑψώνονται σά δάχτυλα στά χάη./στήν κορυφή τους τ' ἄπειρο ἀντηχάει, 139, πβ. 113: ὑπόκωφος ἀπό μακριά ἢ φωνή μας φτάνει ἀχός).⁴⁵

Ἄν μείνει κάτι μετά τόν θάνατό του, αὐτό θά εἶναι ἓνα ἀδέσποτο τραγοῦδι πού θά βουίζει, ἐνῶ τά χάχανα τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνέμου τό σφύριγμα θά τοῦ κρατοῦν τόν ἴσο

(176). Ἀκόμη καί ὅταν ὑποθέτει ὅτι δέν ἔχει φθάσει στά ὄρια τῆς σιγῆς, τό τραγοῦδι (νικητήριο σάλπισμα) δέν εἶναι παρά ξέσπασμα κραυγῆς (203, πβ. 127). Ὁ Ἐγγονόπουλος ὥστόσο προσδοκᾷ νά συνοδέψει τίς ἀπεγνωσμένες του κραυγές ἢ αἰολική ἄρπα τῆς χαρᾶς (Π Α 88-9).⁴⁶

Αὐτή ἡ χαρά τῆς ζωῆς (παρά τίς ἀντιξοότητες τοῦ βίου) καί ὁ θρίαμβος τοῦ ὄνειρου φαίνεται καθαρά σέ ἓνα ἄλλο ποῦμα τοῦ Ἐγγονόπουλου ἀπό τή συλλογή Ἡ Ἐπιστροφή τῶν Πουλιῶν (1946). Πρόκειται γιά τήν «ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ τῆς Εὐρυδίκης» (Π Β 56-65), ἓνα ποῦμα καί μετ-ηρωικό. θά λέγαμε, ἀλλά ὄχι μακριά ἀπό τήν ἀντιστασιακή ἰδεολογία τοῦ Μπολιβάρ καί ὀπωσδήποτε σχετικό μέ τά γεγονότα τῆς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία γράφεται (πβ. Π Β 86-8).

Τό ποῦμα ἀρχίζει μέ τήν εἰκόνα ἑνός χαμένου, μικροῦ λιμανιοῦ ὅπου παρά τά δάκρυα, ὑψώνεται ἡ ζωή/κάθετη κι' ἤρημη/σέ μαρμαρένιες/γούρνες/καί λωτούς/πικρούς/μέ τούς νοσταλγικούς/ρυθμούς/τῶν βαρυαύλων/καί τῆς/νύχτας.⁴⁷ Τότε, ξαφνικά, θά ἔλεγε κανεῖς, φαίνεται νά ζωντανεύουν τά παιδικά ὄνειρα,⁴⁸ οἱ φοινικῆς τρελαίνονται καί καίγονται, ὀρθώνοντας πρὸς τ' ἄστρα/τ' ἄσπρα/χέρια τους/καί στά σκοτάδια/τίς κραυγές/τῶν/πόθων. Τά φλόμπουρα πού ἀνέμιζαν στοῦ ἄγριου/δάσους/τούς ἀπόρρητους/κρυψῶνες παίρνουν τά μηνύματα. οἱ στοργικῆς φωνές⁴⁹ ἀκούγονται νᾶρχονται/ἀπό/τά τρισβάθα/τά φωτεινά/τῶν/ὀριζόντων καί οἱ λυγμοί (τοῦ χωρισμοῦ τό κλάμμα) οἰγοῦν. Τώρα ἐμφανίζεται ἓνα θηρίο ἀνεμόδαρτο. ἴδιο ξυλάρμενο/μέσα στής ζήλειας⁴⁹/τό δρολάπι/κι' ὄχι ὁ/συνθηθισμένος/ὁ Μινώταυρος/ὁ γνώριμος. ἀλλά ἓνας ταῦρος/μέ ἀνθρώπινο/κεφάλι καί πίσω/τά πλατεία/φτερά/ἀνεμίζονε/ὡσάν τ' ἀγρίμι/π' οὐρλιαξε/σέ βάθρα/ἀγαλάτων. Τό θηρίο αὐτό φαίνεται νά ἡγεῖται ξανά μιάς προαιωνίας πομπῆς. Μαζί ἔρχονται οἱ ἀνεραστες παρθένες καί δείχνουν στόν ποιητή τό δέντρο τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου, τόν ἀνιέρο κύκλο. Ὁ ποιητής ὥστόσο δέν ξεγελιέται. γιατί τά χεῖλια μου (λέει) τά ξέσκις ἄσπλαχνα/ἢ/ἐκδίκησις (πβ. Π Β 6-9) κι' ὁ/πελεκάνος/τῆς θυσίας/καί γιατί/μέσ' στά/μάτια μου/βάθειά/ριζώσανε/τά/μανιασμένα/ἀστροπελέκια/τοῦ/πελάγους. Ἀρκοῦν

42. Ὁ Διαλησμάς (1996) 92 γράφει ὅτι μπορεῖ νά ἔπαρχει σχέση τοῦ παρεπάνω χωρίου μέ τήν ποίηση τοῦ Κάλδου. Ἄνετσι ἔχουν τά πράγματα. τότε ἡ διερεύνηση τῶν διαλόγων Ἐγγονόπουλου-Καρυωτάκη. Καρυωτάκη-Κάλδου θά ἀποκαλύψει ἐνδεχομένως μιά νέα παράμετρο τῆς σχέσεως Ἐγγονόπουλου-Καρυωτάκη.

43. Πβ. τήν ἀρχική εἰκόνα τῶν φαναριῶν πού χοροπηδοῦνε μέ τό λίκνισμα τῶν καρδιῶν καί Χρυσανθόπουλος (δ.π. σημ. 41) 27-8, 38-40. Στόν Καρυωτάκη ὁ χορός ἔχει ἀρνητική σημασία (29, 77, 174).

44. Πβ. Π Β 12, 13, 14, 15 καί τήν περιγραφή τοῦ «Ἀφέντη τῆς Καρυωτάκης» (Π Β 68-9). Τή σχέση τοῦ Π Β 68 (καί 57) μέ τόν Μπολιβάρ ἐπισημαίνει ὁ Κεχαγιόγλου στή μελέτη του. (1996) 65-8, γιά τήν καταγωγή τοῦ καταστερισμοῦ στόν Μπολιβάρ.

45. Πβ. 140, 112. Γιά τό φάσμα τοῦ ἤχου καί γενικότερα γιά τό ζενο στήν ποίηση τοῦ Καρυωτάκη, βλ. Ἄγρας (1981) 208 ἐξ.. Καψάλης (1996) 199-219.

46. Ποῖός εἶναι ἄραγε ὁ νεκρός, ὁ ὁποῖος στό ποῦμα αὐτό γληγορεῖ μέσα στή σκοτεινή τραπεζαρία, μπροστά σέ ἓνα τοῖχο μέ δουδῆ φωνή σάλπιγγος;

47. Οἱ αὐλοῖ, πού συνδέονται μέ τήν ἀρχαία παράδοση τῆς διονυσιακῆς μουσικῆς, φαίνεται ὅτι δέν εἶναι ἄσχετοι μέ τόν ἐρωτισμό τοῦ Ἐγγονόπουλου. Βλ. Τσοτσόρου (1988) 102.

48. Πβ. Π Α 34, 89 καί Καρυωτάκης 86, 137 κ.ἀ.

49. Πβ. Π Β 39-42.

τά σαρκοβόρα/τρεχαντήρια/οί/ὑπερήφανες/ἀγριοφωνά-
ρες του νά ξυπνήσουν τίς/ἐρημιές/τίς/φοβερές/πού ζώ-
νει/ή/νύχτα, ἐνώ ἡ πομπή κυλάη/τό δρόμο/της/μέσ' στῶν
δανλῶν/τά/φάτα/καί τά σείστρα. Μπορεῖ νά δάκρυσε κα-
θώς μπροστά του περνοῦν τά λυρικά σφαχτάρια (ἡ παλαιά
ἄραγε ποίηση ἢ πεισιθάνατη;). Ὅ,τι τόν θέλγει ὅμως εἶναι
τό δέντρο τῆς ζωῆς/μονάχα/...τό/δέντρο/πού/καρτερικά/
πάντοτε πρόσμενε γιά νά «γίνει ἕνα» μέ τίς πυκνές τίς φυλ-
λωσιές καί τά λουλούδια του πού ἔλεγαν πάντα τό τραγού-
δι τῆς χαρᾶς του. Εἶναι ἡ Εὐρυδίχη πού ἔρχεται/καί φεύ-
γει/καί ΞΑΝΑΡΧΕΤΑΙ ὄχι χωρίς μνήμη, ἀλλά γιά νά στα-
θῆ/ὀριστικά/μέσ'

στή/φρικτή/πληγή/τῶν/ἀγριεμένων/σωθικῶν τοῦ ποιητή-
Ὁρφέα. Ἐδῶ, στό μικρό λιμάνι, παρά τά ὅσα συνέβησαν,
ἀράζει ἡ πυρκαϊά τῶν φοινικιῶν καί πάλι ἡ χαρά τοῦ
ἡλιου/δλοῦθε/ἀπλώνεται/κι' ἠχοῦν/μονάχα/οί/βαρύνα-
λοι/σάν/ἔρθη/ή/νύχτα (πβ. Π Β 105).

Κάτι ἀνάλογο δέν συμβαίνει στόν Καρυωτάκη. Μέσα
στόν κῆπο του τό κυπαρίσσι, ἀτέλειωτο σά δάσανο, πρὸς
τ' ἄστρα/σηκώνει τῆ μαυρίλα του διψώντας τόν ἀέρα καί
οἱ δύο λατάνιες ὑψώνουν τά χέρια μέσ' στήν ἀπελπισιά
τους («Ἀνοιξη» 33, πβ. 36, 88). Ὁ ποιητής, ὅπως εἶπαμε,
εἶτε εἶναι ὁ κῆπος πού θάβεται στά ἀγκάθια καί στή σιω-
πή, ἀφοῦ μάταια προσμένει τήν ἐπιστροφή τοῦ ἔρωτα, τῶν
λουλουδιῶν, τῶν πουλιῶν, τῆς χαρᾶς (110), εἶτε ταυτίζεται
μέ ἕνα δέντρο δίχως φύλλωμα (126, πβ. 116). Ὁ Καρυωτά-
κης ἀφήνεται (ὅπως τά κλαδιά καί οἱ ὀπῶρες πού πέφτουν
στό ὑγρό χῶμα) χωρίς ἀντίσταση στήν ἱερή ὀρμή τοῦ φθι-
νοπώρου πού ἐμφανίζεται ὡς ἄγγελος τοῦ θανάτου στό
δρόμο τῆς πίκρας.

Συχνά, ὅμως, καί ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Ἐγγονόπουλου χάνε-
ται ἢ μετριάζεται (Π Β 177, 190, Κ Ρ 126-9), γεγονός πού
τόν ὀδηγεῖ κάποτε σέ ἀδιέξοδο. Ἔτσι στή «Σύντομον βιο-
γραφία τοῦ ποιητοῦ Κωνσταντίνου Καδάφη (καί τοῦ καθε-
νός μας — ἄλλωστε)» (Κ Ρ 82-3), πού ἔχει ὡς μόνον τόν κυ-
ριακό στίχο δέν ἔχει πλοῖο γιά σέ, δέν ἔχει ὁδὸ, ὁ μοναχι-
κός πρωταγωνιστής εἶναι θύμα τῆς πολιτείας τῆς ἀχαρῆς,
ὅπου πίκρες τόν λότισαν καί ὅπου τοῦ μέλλεται ν' ἀποθά-
νη. Ἀπό τά στενορρύμια τῆς πόλης δέν ἔχει τρόπο νά ξε-
φύγει, ἀφοῦ ὅταν κάποτε κατέβηκε στό γιालό δέν εἶχε κα-
ράδι. Ἡ βιογραφία αὐτή θά λέγαμε ὅτι ταιριάζει καί στόν
Καρυωτάκη, πού σάν τόν ἥρωα τοῦ Ἐγγονόπουλου περι-
φέρεται στους λερούς καί ἀσημαντούς δρόμους τῆς «Πρέ-
δεζας» (205-6), ὅπου μόνον ὁ θάνατος κυκλοφορεῖ. Τό
πλοῖο πού φτάνει στήν πόλη δέν θά πάρει μακριά τόν
ποιητή.

Ὅμως ὁ Ἐγγονόπουλος κατορθώνει τελικά καί ὑπερβαί-
νει τό ἀδιέξοδο, ἀπελευθερώνεται. Ὁ τρόπος, λ.χ., μέ τόν
ὁποῖο περιγράφει τήν Πρέδεζα τοῦ Καρυωτάκη (Κ Ρ 90-1)
δείχνει γιά ἄλλη μιὰ φορά τήν ἀλλαγὴ τῆς διαθέσεως τοῦ
ποιητή καί τῆ δυνατότητά του νά ἐξισορροπεῖ τήν ἀρνητι-
κὴ θέαση τοῦ κόσμου μέ τῆ θετική. Συνοψίζοντας λοιπόν
μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἐνῶ ὁ Καρυωτάκης αἰσθάνεται μο-
νίμως ἔρμαιο μιᾶς μοίρας τραγικῆς (140), ὁ Ἐγγονόπουλος
δλέπει καί τήν ἰλαρὴ ὄψη τῆς ζωῆς (Π Β 145-6) ὅπως φαί-
νεται καί ἀπὸ τό μεγάλο ταξίδι του στόν Ἀτλαντικό (Π Β
161-6).⁵⁰

Ἡ ἔλξη πού ἀσκεῖ στόν Ἐγγονόπουλο ὁ Καρυωτάκης
καί ταυτόχρονα ἡ διαφοροποίησή του ἀπὸ τόν παλαιότερο
ὁμότεχνο φαίνεται καί στόν «Μυστικὸ ποιητή» (Α 57-9), σέ
ἕνα ποίημα ὅπου ὁ Ἐγγονόπουλος μοιάζει νά συνδιαλέγε-

«Ο τελευταῖος Βυζαντινὸς αυτοκράτορας»

ται μέ τόν Καρυωτάκη («Εμβατήριο πένθιμο καί κατακό-
ρυφο», 174) γιά θέματα θανάτου, ἔρωτα καί τέχνης. Ὁλη-
ῆ σκηνοθεσία στό ποίημα τοῦ Ἐγγονόπουλου εἶναι καρνω-
τακική: ἡ σκιά τῆς λίμνης ἀπλώνεται στό δωμάτιο καί κα-
λύπτει ὅλα τά ἀντικείμενα (τραπέζια, ἡβδλία, γύψινα προ-
πλάσματα), ἐνῶ ἀκούγεται σάν ψίθυρος ἡ μυστικὴ ὀρχή-
στρα τοῦ νεκροῦ ποιητή.⁵¹ Ξάφνου ἢ ἀτμόσφαιρα ἀλλάζει.
Τό δωμάτιο φωτίζεται καθὼς μπαίνει ἡ γυναίκα, πού ὁ
ποιητής περιμένε καιρό, ὀλόγυμη/μέσ' στ' ἄσπρα ντυμέ-

50. Καί στό ποίημα αὐτό, σύμφωνα μέ τόν Βούλαρη (1988) 24-6, τά σοκάκια τοῦ Πειραιᾶ, ἀπ' ὅπου ἀναχωρεῖ ὁ ποιητής, θυμίζουν τήν «Πρέδεζα» τοῦ Καρυωτάκη. Γιά τὴ λυτρωτικὴ δύναμη πού ἔχει τό χιου-
μορ στόν Ἐγγονόπουλο, βλ. Α. Αργυρίου, *Διαδοχικὲς Ἀναγνώσεις Ἑλλήνων Ὑπερρεαλιστῶν* (Ἀθήνα 1983) 164-5, Φ. Ἀμπατζοπούλου
(1987) 88 ἔξ., *Διαλησμάς* (1996) 83-97, Γ. Γιατρομανωλάκης, «Νίκου
Ἐγγονόπουλου, Ὁ Ἀτλαντικός, Μία ἀνάγνωσις», *Νίκος Ἐγγονόπου-
λος: Ὁραῖος σάν Ἕλληνας* (1996) 143-53.

51. Τό ποίημα σχετίζεται, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση, καί
μέ τό θάνατο τοῦ Ravel (28.12.1937).

52. Στό Π Β 49-53, ἡ *μαύρη λίμνη* εἶναι ἡ λίμνη τῆς Ἀρμισσας. Βλ.
Ι. Βούρτζης, «Σύντομος βιογραφία τοῦ ζωγράφου καί ποιητή Νίκου
Ἐγγονόπουλου», *Χάρτης* 25-26 (1988) 11, (1996) 13-5.

νη/κάτω απ' τό φῶς τοῦ φεγγαριοῦ. "Ὁμως ἡ εἴσοδος τῆς γυναίκας δέν μεταβάλλει τή διάθεση τοῦ ποιητῆ, ὅπως θά περιμέναμε. Ἡ γυναίκα μοιάζει νά ἀναδύεται μέσα ἀπό τή σκοτεινὴ λίμνη⁵² μέ μαλλιά λυμένα/μέ κάτι μακριὰ πράσινα χορτάρια μέσα στά μάτια/πού κυματίζανε ἀργά/ὡσάν τίς ὑποσχέσεις/πού δέν δοθήκανε ποτές/σέ μακρινές ἀγνωστες πόλεις/καί σ' ἄδεια/ἐρειπωμένα/ἐργοστάσια. Ὁ ποιητής θέλει νά χαθεῖ μαζί της (κι' ἔλεγα νά χαθῶ κι' ἐγώ/σάν τό νεκρό ποιητή/μέσα στά μακριὰ/μαλλιά της), στολισμένος μέ ἐφήμερα λουλούδια πού ἀνοίγουν τό θρόνον καί κλείνουν τό πρῶτο, μέ μιὰ ἀρμαθιά ξεραμένα (λιμναῖα) ψάρια πού κρέμονταν ψηλά στήν καρβουναποθήκη, κι ἔτσι νά φύγει μακριά.

Ποιά εἶναι αὐτή ἡ γυναίκα τῆς λίμνης; Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἰδέα ξεκινᾷ ἀπό τό ποίημα τοῦ Καρυωτάκη «Φύγε, ἡ καρδιά μου νοσταλγεῖ...» (115). Στό ποίημα αὐτό ὁ ποιητής διώχνει (φύγε, τρεῖς φορές στήν ἀρχή ἰσαριθμῶν στροφῶν) μιὰ γυναίκα γιατί, ὅπως λέει, ἡ καρδιά του νοσταλγεῖ τήν ἀπειρη γαλήνη! / Ταράζει καί ἡ ἀνάσα σου τά μαῦρα τῆς Στυγός/νερά, πού μέ πηγαίνουν, ὅπως εἶμαι ναυαγός./ἔχει στό ἀπόλυτο Μηδέν στήν Ἀπεραντοσύνη. Ὁ Καρυωτάκης φεύγει γιά τό μακρινό ταξίδι τοῦ θανάτου μόνος, χωρίς τήν ἀγαπημένη του, σάν ἓνα ἄνθος πού φυλλορροεῖ στό χέρι της.⁵³ Σαρκάζει τήν ὑπερτέρα ζωὴ καί τό μόνο ὑψηλό πού βλέπει στήν ἰδέα αὐτή εἶναι ὁ αὐτοχειριασμός, «ἡ κατακόρυφη ἀνύψωση στό ταβάνι» τοῦ ὁποίου τά γύναινα διακοσμητικά ρόδα ἀποκαλοῦνται εἰρωνικά ἀναλλοίωτα.

Ἄν εἶναι ἔτσι πράγματι καί ὁ Ἐγγονόπουλος μελετᾷ τόν παλαιότερο ποιητῆ καί βλέπει τόν πνιγμό του μέσα στή Στύγα, τότε τό ποίημά του εἶναι συνέχεια τοῦ ποιήματος τοῦ Καρυωτάκη μέ ὀρισμένες μετατροπές: ὁ νέος ποιητής διώχνει μιὰ καταθλιπτική κατάσταση ἀρχικά, ὁμως ἡ ἔλεση τῆς γυναίκας-ὀπτασίας (τῆς γυναίκας-ποίησης)⁵⁴ τόν κάνει νά προσδοκᾷ (χωρίς ὡστόσο νά διαθέτει καμία ὑπόσχεση) ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ βίου του μπορεῖ νά ἔχει τελικά καί κάποιο ἄλλο νόημα πέρα ἀπό τήν ἐφήμερη διάσωση τῆς. Ὁ ποιητής δέν ἀποδιώχνει τή γυναίκα τῆς σκοτεινῆς λίμνης ἀλλά ζητᾷ ἐπίμονα (θά λέγαμε) νά φύγει μαζί της, ἀφήνοντας πίσω κάθε θόρυβο καί καταστροφή. Αὐτό πού θέλει τελικά εἶναι νά ἀναληφθεῖ ὄχι στούς οὐρανοὺς ἀλλά στό ταβάνι, τό ὁποῖο στήν προκειμένη περίπτωση ἀποτελεῖ ἓναν ποιητικό τόπο αἰώνιας ζωῆς: *Νά φύγω μακριά/μέσ' στά σπασμένα/τζάμια/καί νά ζήσω/αἰώνια/πάνω στό ταβάνι/ἔχοντας ὁμως/πάντα/μέσα στά μάτια/τά μυστικά τραγούδια/τῆς νεκρῆς ὀρχήστρας/τοῦ/ποιητῆ.*⁵⁵

53. Πβ. 87 καί τίς εἰκόνες τῆς σπασμένης σέρας ὅπου τά ρόδα εἶναι νεκρά (33) ἢ τῶν τριαντάφυλλων πού σβήνουν σάν πόθοι, ἐνῶ ἡ μέρα πεθαίνει πάνω στά τζάμια καί ἡ λίμνη στρώνεται μέ νεκρόφυλλα (88). Γιά τή φυγὴ πρὸς τό θάνατο πβ. καί Κ Ρ 67-8.

54. Ἡ γυναικεία μορφή πού μπαίνει στό δωμάτιο θυμίζει, θά λέγαμε, ἀντίστοιχες σολωμικές φιγούρες.

55. Σέ μιὰ παρόμοια εἰκόνα καταλήγει καί «Τό εἰδύλλιον τῆς λιμνοθάλασσας» (Π Β 193-7). Ὁ ποιητής φεύγει μέ τήν ἀγαπημένη του μακριά ἀπό τήν πλατεία ὅπου σεργιανίζει ὁ σαρφετός τῶν ἀνθρώπων μέ τή σκατωμένη βελάδα ὀδηγώντας τήν ναῦν/πρὸς τά νησιά/ὅπου πετοῦν/σωρούς/τά κόκκαλα καί τίς κανκάλες τῶν νεκρῶν, γιά νά χαθεῖ τελικά μέσ' στῆς Δευτέρας Παρουσίας/τά πολύχρωμα/γυαλιά (πβ. Π Β 97, 118-9).

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σειρά: *Λαοί και Πολιτισμοί*

GEORGES MONGRÉDIEN

Φιλολόγος - συγγραφέας

**Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΩΝ
ΗΘΟΠΙΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ ΜΟΛΙΕΡΟΥ**

JEAN-PAUL CRESPELLE

Κριτικός τέχνης - συγγραφέας

**Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΗ
ΜΟΝΜΑΡΤΡΗ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ
ΤΟΥ ΠΙΚΑΣΟ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό

Ιπποκράτους 8 Αθήνα

Τηλ.: 36.27.318

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ...

Δίμη, Φεμινιστικό περιοδικό, τ. 8, 1995-1996

«**Ε**ίκοσι χρόνια μετά» είναι ο τίτλος του όγδοου κατά σειρά τεύχους του φεμινιστικού περιοδικού *Δίμη* που κυκλοφόρησε πρόσφατα. Είκοσι χρόνια πριν, κάποιες από εμάς «ἀνακαλύπτουμε» τόν φεμινισμό, στή θεωρία τουλάχιστον, μέσα από τό πρώτο τεύχος του περιοδικού *Σκούπα*.

Ιστορική ἀναδρομή του πρόσφατου φεμινιστικού κινήματος, κριτική προσέγγιση μιᾶς εικοσαετίας από τίς ἴδιες τίς γυναῖκες πού τό ζήσανε, κάτω από τό πρίσμα τῆς σημερινῆς, «μεταφεμινιστικῆς» πραγματικότητας;

Ἡ ἴδια ἡ συντακτική ἐπιτροπή δηλώνει πῶς πρόθεσή της εἶναι νά καταθέσει ὄψεις τῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας πού γίνεται γιά τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς περιόδου, μέ τή βοήθεια νέων ἀναλυτικῶν ἐργαλείων πού διαμορφώθηκαν ἀπό τή φεμινιστική προβληματική, στήν πορεία τῶν τελευταίων εἴκοσι ἐτῶν.

Εἴκοσι χρόνια μετά, ζοῦμε σέ μιᾶ κοινωνία ὅπου ἡ ἐπίκληση τῆς ἰσότητας ἀπό τήν πολιτεία δέν ἐξάλειψε τήν ἀνιση σχέση τῶν δύο φύλων, ἡ ἐπιαναφορά του σεξισμού στόν δημόσιο λόγο εἶναι καθημερινή πρακτική, ἐνῶ ἡ οἰκιοποίηση τῶν ἰδεῶν του φεμινισμού ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, καί ὄχι μόνον, προβάλλεται σάν τό ἐκσυγχρονισμένο ὑποκατάστατό του, ὀδηγώντας ὄλο καί περισσότερες γυναῖκες στή διαπίστωση πῶς ὁ φεμινισμός εἶναι ξεπερασμένος.

Μέσα σέ αὐτή τή συγκυρία τῆς κρίσης τῶν κοινωνικῶν κινήματων πού χαρακτηρίζει τίς περισσότερες δυτικές κοινωνίες, οἱ γυναικείες ὁμάδες διαλύονται, οἱ συλλογικές κινήτοποιήσεις καί πρωτοβουλίες συρρικνώνονται, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη πλευρά νέες μορφές φεμινιστικῆς πολιτικῆς διεκδικοῦν συμμετοχή στούς θεσμούς καί στά κέντρα ἐξουσίας.

Μπροστά σ' αὐτή τή νέα πραγματικότητα τίθεται εὐλόγα τό ἐρώτημα τί σημαίνει ἀσκηση πολιτικῆς γιά τόν φεμινισμό σήμερα. Ἡ ἀνάπτυξη νέων μορφῶν ἐκφρασης, ὅπως φεμινιστικές σπουδές, φεμινιστική ἐρευνα καί ἡ κατάθεση θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ, μοιάζουν νά παίρνουν τή σκυτάλη.

Ἔτσι καί ἡ *Δίμη* σταθερά ὄλ' αὐτά τά χρόνια, εἶτε μέ τήν πρώτη της μορφή ἢ μέ τή μετατροπή της, μετά τό 1993, σέ περιοδικό φεμινιστικῶν ἐρευνῶν, δέν παρεμβαίνει πολιτικά μόνον στόν συγκεκριμένο χώρο, ἀλλά συμβάλλει μέ τήν ποιότητα τῶν κειμένων της στήν ἀνάπτυξη γυναικείου προβληματισμοῦ στόν τόπο μας.

Τό ἀφιέρωμα χωρίζεται σέ δύο μέρη. Τό πρώτο μέρος ἐπιγράφεται «Ἀπό τήν ἱστορία του σύγχρονου φεμινιστικοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα» καί χαρακτηρίζεται ἀπό τή συντακτική ἐπιτροπή πρώτη περίοδος του κινήματος. Περιλαμβάνονται σ' αὐτό κείμενα πού ἀναφέρονται σέ διαφορετικές φάσεις του γυναικείου κινήματος στήν Ἑλλάδα.

Ἡ Παπαγαρουφάλη ἀναφέρεται στήν «Κίνηση Δημοκρατικῶν Γυναικῶν», ἕνα διερευνητικό ταξίδι στό παρελθόν του γυναικείου κινήματος '75-'85. Ἡ Α. Μιχοπούλου

μελετᾶ τό περιοδικό *Σκούπα* γιά τό γυναικείο ζήτημα '79-'81 καί ἡ Β. Καντσᾶ κάνει συνοπτική παρουσίαση του λεσβιακοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Λάβρυς* τήν περίοδο '82-'83.

Τό δεύτερο μέρος του ἀφιερώματος τιτλοφορεῖται «Δικαιώματα καί διακρίσεις, ἕνα δῆμα μπρός, δύο πίσω». Ἀποσκοπεῖ στό νά καταγράψει τίς δυνατότητες διαμόρφωσης νέας φεμινιστικῆς πολιτικῆς στή σημερινή φάση, ἀλλά καί νά ἀνιχνεύσει τίς νεότερες ἐξελίξεις στή διαμόρφωση φεμινιστικῆς θεωρίας.

Ἡ Μ. Παντελίδου-Μαλούτα γράφει «Γιά τό φεμινισμό τῆς κρίσης» ἐπιμένοντας ὅτι πρέπει νά ἐπιανεξετάσουμε τό περιεχόμενο καί τῶν δύο ὄρων. Ἡ Α. Φραγκουδάκη ἐξετάζει «Τά προβλήματα καί τίς ἀντιφάσεις τῆς ἐπιστήμης τῶν γυναικῶν» καί ἐπιχειρεῖ νά συνδέσει τό πεδίο τῆς ἐπιστήμης μέ τό πεδίο τῆς πολιτικῆς. Ἡ Φ. Τσιμπιρίδου στό «Ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία στίς συλλογικές ἀναπαραστάσεις» μελετᾶει τούς ἐμφυτους ρόλους καί τή σεξουαλικότητα μέσα ἀπό τό λόγο τῶν πολιτιστικῶν φορέων τριῶν πόλεων τῆς σημερινῆς Θράκης. Ἡ Ἄ. Φρειδερίκου στό «Ἀνεξάρτητα ἀπό φύλο καί καταγωγή» ἀναλύει τήν ἰσότητα τῶν φύλων μέσα ἀπό τά γλωσσικά ἐγχειρίδια του δημοτικοῦ σχολείου. Ἡ Μ. Κονδύλη στό «Μεταμοντέρνος δογματισμός καί σεξιστικός λόγος» παραθέτει παραδείγματα ἀπό τόν ἐντυπο καί ἠλεκτρονικό λόγο προκειμένου νά φανοῦν οἱ συγκαλυμμένες «παλαιομοδίτικες» πρακτικῆς μιᾶς φαινομενικά νέας γλώσσας. Ἡ Θ. Παπαζήση στό «Ἦταν ἡ Πηνελόπη ἀπλῶς πιστή;» ἐξετάζει τίς οικονομικές ἐπιπτώσεις του διαζυγίου μετά τή μεταρρύθμιση του οικογενειακοῦ δικαίου τό '83.

Τέλος, ἡ Σ. Τζαίμης στό «Καλοί καί καλύτεροι πολίτες» ἐπιχειρεῖ νά ἀναπροσδιορίσει τήν ἰδιότητα του πολίτη ἀπό τή σκοπιά του φύλου.

Ἐκτός ἀφιερώματος δημοσιεύεται τό ἄρθρο τῆς Α. Μπουτζουδῆ «Τό ἀνθρώπινο χρέος ἔχει φύλο;», πού ἀναφέρεται στήν περίπτωση τῆς Εὐαγ. Σαμαρᾶ καί του διδύλου πού ἔγραψε γιά τόν ἄνδρα της.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση ἀπό τήν Ε. Ἀβδελά ἐνός νέου γαλλικοῦ περιοδικοῦ γιά τήν ἱστορία τῶν γυναικῶν, πού ὀνομάζεται *Κλειώ, Ἱστορία, Γυναῖκες καί Κοινωνίες*.

Στό τέλος του τεύχους παρουσιάζονται διβλία πού κυκλοφόρησαν τήν περίοδο '94-'96 καί πού πραγματεύονται θέματα σχετικά μέ τίς γυναῖκες.

Ἦναι ἐπίσης καί σέ αὐτό τό τεύχος παράρτημα μέ προκηρύξεις καί κείμενα πού ἔχουν κυκλοφορήσει ἀπό φεμινιστικές καί γυναικείες ὁμάδες καί ὀργανώσεις.

Ἡ πληροφόρηση αὐτή μαζί μέ μιᾶ ποικιλία θεματικῶν πού ἀφοροῦν τόν γυναικείο χώρο προσδίδουν στό τεύχος ἕναν συνολικότερο χαρακτήρα φεμινιστικοῦ περιοδικοῦ.

Χρυσούλα Στέκα

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ «ΕΝ ΘΕΡΜΩ»

Αγαπητέ Πολίτη δεκαπενθήμερε,

Στό τεύχος αρ. 30 τής 17ης Ιανουαρίου 1997 δημοσιεύτηκε τό άρθρο του Κώστα Βούλγαρη «Έν θερμώ», μιά κριτική του βιβλίου του Παντελή Μπουκάλα, Ένδεχομένως. Ήδη ο τίτλος προκαλεί, φοβούμαι, άρνητικά ανακλαστικά, καθώς προΐδε-άζει τόν άναγνώστη για ύπερβολικές ίσως κρίσεις, είτε θετικές είτε άρνητικές, και συνεπώς ζητά τήν κατανόηση και τήν άνοχή του: Ποιά όμως άδηριτη άναγκαιότητα, ποιό μέγα χρέος ή ποιά καλπάζουσα επικαιρότητα άναγκάζουν τόν κριτικό νά παραμερίξει τή νηφάλια σκέψη και νά παραδίδει στή δημοσιότητα τίσ «έν θερμώ» αντιδράσεις του; Καμιά άπάντηση δέν δίνεται στο κείμενό του μέσα, αλλά και ούτε θά ένδιέφερε τόν άναγνώστη.

Όπως δέν ένδιαφέρουν τελικά και οι όποιες άπόψεις έντίθενται. Γιατί πριν από τίσ άπόψεις ύπάρχει ή τακτική που άκολουθείται στο κείμενο αυτό και τό χαρακτηρίζει, μιά τακτική ή όποια άπρηχει συγκεκριμένο ήθος, άνεξάρτητα ίσως και από τίσ προθέσεις του συντάκτη του κειμένου.

Και φαίνεται αυτή ή τακτική —και αυτοσχολιάζεται άρκούντως— στην πρώτη παράγραφο του κειμένου, εκεί όπου ο κριτικός μās πληροφορεί ότι είχε γράψει κι άλλο κείμενο για τό βιβλίο του Παντελή Μπουκάλα, «που δέν εϋτύχησε νά ύπάρξει τυπωμένο, άν και πρόλαθε νά σχολιαστεί δεχόμενο είτε ένστάσεις είτε συναινετικές έκμυστηρεύσεις, όχι, δυστυχώς, για όσα έλεγε μά για όσα δέν έλεγε [ύπογράμμιση Κ.Β.] — και, ως ήταν φυσικό, άπεσύρθη». Συνεχίζει, όμως, λέγοντας πώς «διάσώζεται» (!) τό τέλος εκείνου του πρώτου κειμένου, και μās τό παραθέτει. Έδώ ο Κ.Β. μās δάζει με τό ζόρι στην κουζίνα εκεί όπου κάποιοι ίσως του είπαν «μά τί λές;» (= ένστάσεις), κι άλλοι του είπαν «βέβαια, ναι, και λίγα λές» (= συναινετικές), «άλλά μεταξύ μας» (= έκμυστηρεύσεις), ή μάλλον: «Βρέ, και γιατί δέν του τά λές;» (= για όσα δέν έλεγε).

Πρόκειται δηλαδή για τήν τακτική του «σου-ξου-μου», που ως έδώ μπορεί άπλως νά προκαλεί θυμηδία. Πιό κάτω όμως γίνεται σοβαρή και άπαράδεκτη:

Σοβαρή όταν ο Κ.Β. δυσφορεί για τήν «έκτεταμένη άναφορά» στον Μιχάλη Κατσαρό (και δυσφορεί, γιατί, «άπό τή στιγμή [...] που τά ήδη δημοσιευμένα κείμενα επιλέγονται, ταξινομούνται και συναποτελοϋν ένα βιβλίο, [...] τά κριτήρια άλλάζουν και οι άπαιτήσεις μεγαλώνουν», όποτε ή συναγωγή κειμένων θά όφειλε προφανώς νά είναι ιστορία τής λογοτεχνίας, και τότε ο Κ.Β. άρχίζει και μετράει γιατί στον τάδε κρινόμενο άφιερώθηκαν τόσες σελίδες και στον άλλο λιγότερες — αλλά αυτό είναι άλλο θέμα), όταν λοιπόν δυσφορεί για τήν «έκτεταμένη άναφορά» στον Μιχάλη Κατσαρό, τό βρίσκει άρεκέτό νά σημειώσει μέσα σέ παρένθεση τά έξης: «για πολλούς,

ο Κατσαρός ολοκληρώνει τόν “δημοουργικό του κύκλο” με τό Κατά Σαδδουκαίων, τό 1953». «Για πολλούς» λοιπόν μπορεί όμως για άλλους κάτι άλλο, και για κάποιους άλλους έπίσης κάτι άλλο. Έδώ είναι φανερό ότι ή μεταφορά λόγων τής άγοράς δηλώνει έμμέσως πλήν σαφώς τήν άποψη του «μεταφορέα». Και βεβαίως δέν μās ένδιαφέρει έδώ ή άποψη του Κ.Β. παρά ο τρόπος με τόν όποιο εκφέρεται.

Γίνεται όμως και άπαράδεκτη, όπως είπα, ή ίδια αυτή τακτική: Όταν ο Κ.Β. άναφέρεται στή γλώσσα του Παντελή Μπουκάλα (Π.Μ.), σημειώνει ότι ή λεξιθηρία του (ο χαρακτηρισμός δικός μου) έχει σαν «άποτέλεσμα πολλά νά λέγονται για τά γραφόμενά του και έλάχιστα νά γράφονται, όπως για τό παρόν βιβλίο του. Και δέν είναι όλα (όσα λέγονται) έπαινετικά, και συγκεκριμένα αυτά που άφορούν τή “χρησιμοποίηση” τής γλωσσικής του δεινότητας: μανία έπίδειξης, άξιοπρεπές και άσφαλές προκάλυμμα όχι κατ’ άνάγκην ένδειας αλλά έλλειψης θάρρους... [άποσιωπητικά του Κ.Β.]».

«Λέγονται» λοιπόν, όπως μās λέει ο Κ.Β., ότι με τή γλώσσα αυτή ο Π.Μ. καλύπτει όχι σώνει και καλά τήν ένδειά του — πάντως και αυτή τήν καλύπτει έν τέλει— αλλά όπωσδήποτε καλύπτει τήν έλλειψη θάρρους. Δέν θά συζητήσουμε, φυσικά, έδώ άν διακρίνει έλλειψη θάρρους ή όχι τόν Π.Μ. Ούτε τό άν ο ίδιος ο Κ. Βούλγαρης υίοθετεί αυτή τήν «άποψη». Τήν υίοθετεί όμως; Ούτε ναι ούτε όχι. Μās λέει μόνο ότι «λέγονται», «λέγεται».

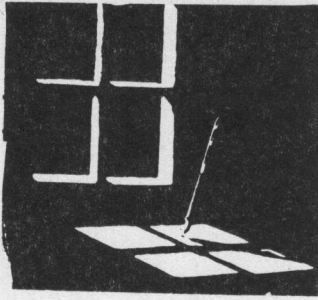
«Λέγεται» όμως, κ. Βούλγαρη, έπίσης πώς, όταν λέμε ότι κάτι «λέγεται», και τό μεταφέρουμε, έννοούμε κάτι που θά θέλαμε νά τό πούμε έμεις, αλλά για διάφορους λόγους δέν τό λέμε. Άπόδειξη, άμέσως άμέσως, ότι από τά «πολλά που λέγονται», ένα επιλέγεται και μεταφέρεται. Ο λόγος ποιός; Και μπορεί ποτέ νά είναι άθώα ή τυχαία ή (όποια) έπιλογή;

Έστω ότι πήγαμε μακριά. Ότι ξεπεράσαμε τίσ προθέσεις του Κ.Β. Έτσι κι άλλως, ούτε ο Κατσαρός, που έντελώς συμπωματικά δρέθηκε μπλεγμένος έδώ, ούτε ο Μπουκάλας χρειάζονται συνήγορο. Τόν έαυτό μας πρέπει νά υπερασπιστούμε. Άπό τήν άναγωγή τής τακτικής του «σου-ξου-μου» σέ μεθολογικό έργαλειο.

Σās χαιρετώ
Γιάννης Η. Χάρης
Θεοπόμπου 8
11635 Αθήνα

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΞΕΝΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ

Διαβάζοντας τό άρθρο του κυρίου Νίκου Προκόδα μέ τόν τίτλο «Ξένος και άνεργος: τό επάγγελμα του μέλλοντος», πού δημοσιεύτηκε στόν *Πολίτη* στίς 17 Ιανουαρίου 1997, αισθάνθηκα τήν ανάγκη νά αντιδράσω, χωρίς αυτό τό πράγμα νά επηρεάζει ούτε κατά τό ελάχιστο τήν εκτίμηση πού τρέφω στό ύψηλό ήθος των άρθρων του συγγραφέα.

Παρά τό γεγονός ότι θεωρώ τόν έναντό μου ιδεολογικά έντεταγμένο στην άριστερά πτέρυγα του Κέντρου και όχι στην μαρξιστική Άριστερά, πιστεύω βαθιά ότι στην χώρα μας ο ρόλος της μαρξιστικής Άριστεράς, μέ τή μορφή ενός κόμματος σαν τόν Συνασπισμό ή περιοδικών μέ τό ιδεολογικό χρώμα του *Πολίτη*, άποτελεί μία ιστορική αναγκαιότητα για τήν εξασφάλιση μιας ισορροπημένης κοινωνικής εξέλιξης της νεοελληνικής κοινωνίας, υπό τήν προϋπόθεση ότι οι κοινωνικές αυτές δυνάμεις νά εκφράζονται και νά δρούν μέ όσο τό δυνατόν περισσότερο ρεαλισμό.

Στό άρθρο του ο κύριος Προκόδας, δέν δίνει, κατά τή γνώμη μου, μία ρεαλιστική ή σφαιρική εικόνα του τεράστιου προβλήματος της εξωτερικής μετανάστευσης πού άπασχολεί και θά άπασχολεί στό μέλλον όλόκληρη τήν Εύρώπη.

Ουδείς πιστεύει ότι ή Συνθήκη του Σένγκεν θά είναι σε θέση νά άποτρέψει τή μετανάστευση των εκατομμυρίων φτωχών άνεργων, αναλφάβητων και έντελώς ανειδίκευτων ατόμων του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, σκοπός της Συνθήκης του Σένγκεν είναι νά περιορίζει τή μετανάστευση σε όρια πού θά καθορίζει ή εκάστοτε πολιτική. Πάνω από 95% των προσφύγων πού καταφεύγουν στην Εύρώπη δέν είναι πολιτικοί πρόσφυγες αλλά οικονομικοί, δηλαδή άνθρωποι οι οποίοι ζητούν μία κάποια μοίρα σ' αυτό τόν κόσμο. Δέν γνωρίζω επακριβώς ποιά είναι ή μορφή του κοι-

νωνικού κράτους στην Γαλλία, στην Ολλανδία όμως, εφόσον τό κράτος άναγνωρίζει κάποιο άτομο ως πολιτικό ή οικονομικό πρόσφυγα, τότε είναι υποχρεωμένο από τή νομοθεσία νά του χορηγή επ' άδριστον περίπου 100-200.000 δραχμές τό μήνα, ανάλογα μέ τήν οικονομική του κατάσταση, έως ότου βρει δουλειά. Τό προαναφερθέν χρηματικό ποσό είναι άπαραίτητο για τίς στοιχειώδεις ανάγκες μιας οικογένειας. Η δυνατότητα νά δρούν δουλειά αυτοί οι άνθρωποι είναι σχεδόν μηδενική, για τόν άπλούστατο λόγο ότι είναι άδύνατον νά ένσωματωθούν στην τεχνική κουλτούρα της προηγμένης Εύρώπης, πράγμα τό οποίο σημαίνει ότι ο Εύρωπαιός εργαζόμενος θά χρηματοδοτεί σχεδόν επ' όρου ζωής όλα αυτά τά εκατομμύρια.

Σέ αντίθεση μέ τούς οικονομικούς πρόσφυγες, οι πολιτικοί πρόσφυγες, όπως παλαιότερα οι πρόσφυγες πού ήρθαν από τή Χιλή μετά τήν πτώση του Άλιέντε, άνευρισκαν μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα εργασία διότι επρόκειτο για άτομα πολιτικά ενεργά, πράγμα πού σημαίνει άτομα μέ κάποια μόρφωση και εξειδίκευση.

Εκτός από τά επιδόματα πού χορηγεί τό κράτος, τόσο ο δήμος όσο και ή κοινότητα, όπου εγκαθίστανται οι οικονομικοί πρόσφυγες, είναι υποχρεωμένα νά προσφέρουν στέγη στους ανθρώπους αυτούς, εάν έχουν άναγνωρισθεί επισήμως ως οικονομικοί πρόσφυγες.

Στήν περίπτωση αυτή εμφανίζεται τό τραγελαφικό φαινόμενο, ότι δηλαδή οι Ολλανδοί μέ χαμηλά εισοδήματα ή οι Ξένοι, πού ήρθαν στην χώρα μέ κανονικά συμβόλαια εργασίας και έχουν υποβάλει αίτηση στην δημαρχία για τήν άποκτηση μιας επιδοτούμενης κατοικίας, περιμένουν 5-8 χρόνια για τήν άποκτησή της, ενώ στους οικονομικούς πρόσφυγες χορηγείται μία τέτοια κατοικία μέ επιδοτούμενο ένοίκιο μέσα σε ελάχι-

στο χρονικό διάστημα.

Δέν είναι καθόλου παράξενο ότι κυρίως τά λαϊκά στρώματα μέ χαμηλά εισοδήματα μετατοπίζονται προς τά κόμματα της άκρας Δεξιάς και πολλές φορές της φασιστικής Δεξιάς, χωρίς νά είναι άπωσθήποτε ρατσιστές ή και φασίστες.

Όσον άφορά τή Γερμανία, τά άτομα εκείνα πού προέβηκαν στον εμπρησμό σπιτιών προσφύγων μαζί μέ τούς ένοίκους τους άνήκουν άναμφίβολα στον έγκληματικό εκείνο φασιστικό και ρατσιστικό υπόκοσμο, έναν υπόκοσμο πού άφθονεί και στην Ελλάδα. Πρίν λάβει ή Γερμανία άπαγορευτικά μεταναστευτικά μέτρα ήταν υποχρεωμένη, λόγω της ιδιομορφίας του συντάγματός της, νά δέχεται κάθε χρόνο στό έδαφός της 400.000 οικονομικούς πρόσφυγες του Τρίτου Κόσμου, γεγονός πού μιλάει από μόνο του για τήν αναγκαιότητα κάποιων προστατευτικών μέτρων, όσο δυσάρεστα και εάν είναι αυτά.

Μέ τήν επιχειρηματολογία αυτή, δέν έχω ως σαν σκοπό τήν υποβάθμιση της σημασίας των εθνικιστικών και ρατσιστών κάθε χώρας, πού εκμεταλλεζόμενοι ρεαλιστικά κοινωνικά προβλήματα της περιοχής στην όποία ζούν, προσπαθούν νά επιπλέουν κοινωνικά, όπως επιπλέουν σε κάθε φουρτούνα τά απόβλητα και οι φελλοί λόγω χαμηλού ειδικού βάρους.

Εκείνο πού θέλω νά τονίσω είναι ότι όσο ιδεαλιστής και εάν είναι κανείς, δέν θά πρέπει νά παραλείπει τήν ανάλυση και της άλλης πλευράς των εκάστοτε κοινωνικών προβλημάτων, εφόσον βέβαια φιλοδοξεί νά είναι ένας όσο τό δυνατόν αντικειμενικός αναλυτής.

Τόσο στην Εύρώπη όσο και στην Ελλάδα ως βασικό αξίωμα πρέπει νά ισχύει ή αρχή ότι κάθε άτομο έχει τήν υποχρέωση νά κερδίζει μέ τήν εργασία του αυτά πού καταναλίσκει.

Εάν, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, χρειαστεί νά μπαίνουν στην Εύρώπη 7-8 εκατομμύρια οικονομικοί μετανάστες τό χρόνο, τότε αυτό πρέπει νά γίνεται υπό τήν προϋπόθεση ότι θά υπάρχει εκ των προτέρων ή βεβαιότητα της άμεσης και νόμιμης ένσωμάτωσής τους στό εργασιόκο προτσές της Εύρώπης, ταυτόχρονα νά είναι εξασφαλισμένη μία έσοπα και στοιχειώδης μορφή στέγασης.

Ο συγγραφέας, ίσως χωρίς νά τό θέλει, αναφέρεται περισσότερο σε φιλαν-

θρωπία και λιγότερο σε ανθρωπισμό. Τό νά συντηρείς ἐφ' ὄρου ζωῆς τήν πλειοψηφία τῶν οἰκονομικῶν προσφύγων, ἀνθρώπων πού δέν ἔχουν καμιά ἐλπίδα νά βροῦν ἐργασία στήν τεχνοκρατική Εὐρώπη, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἐλεημοσύνη. Ἡ ἐλεημοσύνη δέν ἀποτελεῖ μία κοινωνικά ἐντιμη ἰδεολογία, ἡ ἐλεημοσύνη εἶναι τό μέσον τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης καί τῶν ὀπαδῶν τῶν διαφόρων θρησκειῶν πού τούς ἐπιτρέπει κάθε Χριστούγεννα καί Πάσχα νά

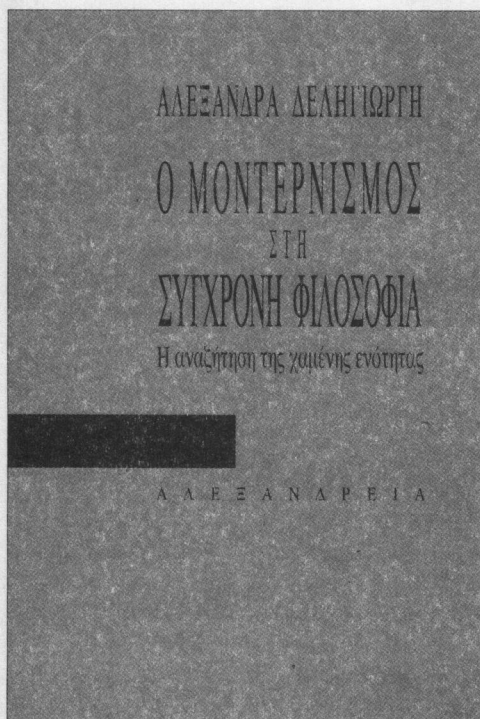
ξυλαφρώνουν τή συνείδησή τους διατηρώντας ταυτόχρονα τήν κοινωνική δύναμη πού ἀντλοῦν ἀπό τά πλούτη τους.

Μιά ἀπό τίς ἀποτελεσματικές μορφές βοήθειας θά ἦταν ἡ υἰοθέτηση ἀπό τήν Ε.Ε., ἡ καί ἀπό ἰδιώτες, χωριῶν τῆς Ἀφρικής μέ σκοπό τήν ἐπιτόπιο ἀντληση ὑπόγειων ὕδατων καί τήν ἐκτέλεση ἀπλῶν ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων, κυρίως ὁμως τήν ἐκμάθηση τῆς ἀγροκαλλιέργειας μέ τήν χρησιμοποίηση ζώων καί ὄχι μηχανῶν, ὥστε οἱ κάτοικοί τους νά

εἶναι σέ πρώτη φάση ικανοί νά παραγάγουν τά τρόφιμά τους καί ὄχι νά ἀσκοῦνται κάπου στήν Εὐρώπη στήν ἐλεημοσύνη. Ὅσον ἀφορᾷ τή δράση ἰδιωτῶν, θά μπορούσε ἡ ἐλληνική Ἀριστέρα μέ τή βοήθεια γεωπονικῶν σχολῶν, πολυτεχνειῶν καί ἐπιχειρήσεων νά παίξει καταλυτικό ρόλο.

« Ἰδοῦ ἡ Ρόδος, ἰδοῦ καί τό Πήδημα

Γ. Νικολαΐδης

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΔΕΛΗΓΙΩΡΓΗ

Ο ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας

Σε συνεχή διάλογο με κείμενα που έρχονται σε ρήξη με τη μηχανιστική σκέψη του Διαφωτισμού και τα θετικιστικά σχήματα που την αναπαράγουν, το βιβλίο αυτό παρακολουθεί τη γένεση και τη συνέχιση του φιλοσοφικού μοντερνισμού με αφετηρία την καντιανή κριτική της δογματικής μεταφυσικής.

Η συγγραφέας επιχειρεί μια συστηματική χαρτογράφηση της αντικαρτεσιανής επανάστασης που ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας οι θεμελιωτές και οι συνεχιστές του μοντερνιστικού ρεύματος, στο πλαίσιο της σύγχρονης διαλεκτικής –μαρξιστικής και μη μαρξιστικής– σκέψης, προετοιμάζοντας ανάλογες επαναστατικές κινήσεις στην τέχνη και την επιστήμη.

Κλειδί για τη δημιουργία καινοφανών και όχι απλώς εκσυγχρονιστικών κατηγοριών ανάλυσης, στο πλαίσιο του φιλοσοφικού μοντερνισμού, αποτελεί η αναζήτηση της ενότητας την οποία διέρηξε ο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Διαφωτισμού, με το πνεύμα στιγμής εξειδίκευσης που επέβαλε. Παρακολουθώντας το νήμα αυτής της αναζήτησης, ο αναγνώστης έρχεται αντιμέτωπος με ζητήματα της σύγχρονης φιλοσοφικής κριτικής, όπως οι σχέσεις επιστήμης–μεταφυσικής, συνειδητού–ασυνειδητού κ.ά. Είναι έτσι σε θέση να αναγνωρίσει και να αποτιμήσει εναργέστερα τις θλιβερές συνέπειες της αντιφιλοσοφικής τάσης που καλλιεργεί σήμερα η μεταμοντέρνα σκέψη, όταν αναπαράγει θετικιστικές και αναλυτικές προσεγγίσεις.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Κεντρική διάθεση: Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα, τηλ. 3806305, 3821813 fax 3838173

Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου: Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, τηλ. 3311719